

**Ш. УБАЙДУЛАЕВ, Б. ГАФУРОВ,
Д. УБАЙДУЛАЕВА**

**ШАҚЫРУҒА ДЕЙІНГІ
БАСТАУЫШ ДАЙЫНДЫҚ**

Орта білім беру мекемелерінің 11-сынып оқушылары үшін оқулық

1-басылымы

*Өзбекстан Республикасы Халыққа білім беру
министрлігі бекіткен*

УДК: 355.253.2(075.3)=512.122

ББК 68.49(5О*)3

Пікір жазғандар: А.Шуман – Өзбекстан Республикасы Қорғаныс министрлігі әскери кадрларды даярлау басқармасы бастығы, полковник; М.Тыныбеков – Азаматтық қорғаныс институтының ага оқытушысы. И.Маматов – Ташкент Медицина Академиясы құзырындағы әскери медицина факультеті оқытушысы, полковник. А.Сотвоздиев – Низами атындағы Ташкент мемлекеттік педагогика университеті әскери кафедрасы доценті; Н.Атажанов – Шайхантахур ауданы 102-жалпы орта білім беру мектебі «ШДБД» пәннің әскери оқытушысы; Т. Каримов – Юнусабад ауданы 5-мектеп «ШДБД» пәннің әскери оқытушысы; М. Рахманов – Р. Глиер атындағы Республика мініндеңдірілген музика академиялық лицей әскери басшысы.

ІІІ 20 Убайдуллаев Ш. және басқ.

Шақыруға дейінгі бастауыш дайындық. 11-сынып үшін оқулық/ІІІ.Убайдуллаев, Б. Faуров, Д.Убайдуллаева. – Ташкент: «ILM ZIYO», 2018. – 200 б.

ISBN 978-9943-16-435-2

Бұл оқулықта азаматтық қорғанысы, өмір қауіпсіздігі негіздері, қауіпсіздік пен төтенше жағдайларда адам қорғанысы, әскери қызметтің құқықтық негіздері, әскери жұмыс негіздері, ату дайындығы, сап дайындығы, практикалық әскери деңе-тәрбиелік дайындық пен медициналық білім беру негіздері туралы мәліметтер берілген. Кітапта берілген тәқырыптарды менгеру арқылы оқушылар төтенше жағдай болғанда қандай әрекет жасау керектігі туралы дағдыларға не болады.

Оқулық 11-сынып оқушылары мен бұл пәннен сабак беретін оқытушыларға арналған.

УДК: 355.253.2(075.3)=512.122

ББК 68.49(5О*)3

Респубтикалық мақсатты кітап қоры қаржысы есебінен басылды.

ISBN 978-9943-16-435-2

© Ш.Убайдуллаев және басқ., 2018 ж.

© «ILM ZIYO» баспа үйі, 2018 ж.

КІРІСПЕ

Өзбекстан Республикасының Қарулы Құштерінде жүргізіліп жатқан реформаларды жалғастырып, мемлекетіміз басшысы Ш.Мирзиев: «Көзделген стратегиялық мақсаттарға қол жеткізуде және оларды өмірге толық қолдануда жан-жақты және жақсы дайындалған, өз Отанына адал, жоғары білікті әскери кадрларды тәрбиелеу, мемлекет тарарапынан олардың әлеуметтік қорғауын кепілдік беру шешуші және негізгі фактор болады. Сол үшін республиканың барша оқу орындарында отансуýтіштік тәрбиесі туралы пәндерді енгізу және күштейттіру бойынша практикалық жұмыстар басталды» деп атап өтті.

Қолындағы бұл кітап 10-сыныптар үшін басылған «Шақыруға дейінгі бастауыш дайындық» оқулығының жалғасы болып, 11-сыныптар үшін түзілген бағдарлама негізінде дайындалған. Кітап төмендегі бөлімдерден құралған: 1-бөлім: Азаматтық қорғаныс. Өмір қауіпсіздігі негіздері. Қауіпсіздік пен төтенше жағдайларда адам қорғанысы; 2-бөлім: Сап дайындығы; 3-бөлім: Әскери қызметтің құқықтық негіздері; 4-бөлім: Әскери жұмыс негіздері; 5-бөлім: Ату дайындығы; 6-бөлім: Практикалық әскери дене дайындығы; 7-бөлім. Медициналық білім негіздері.

Оқулықта әскери салаға тиісті бұйрық, қаулы, ереже, оқу қолданба және басқа оқу әдебиеттерінен кең пайдаланылған.

Оқушыларға оқулықтағы тақырыптардың мазмұнын менгеруі онай болуы үшін онда фото мәліметтер, сызбалардан пайдаланылған. Әрбір тарау сонында тақырыпты менгеру дәрежесін анықтау мақсатында бақылау сұрақтары берілген.

«Шақыруға дейінгі бастауыш дайындық» пәні химия, физика, дене тәрбие сияқты пәндермен тығыз байланысты болып, бұл оқушылардың болашақта Өзбекстан Республикасы Қарулы Құштері салында әскери қызметке шақырылған кездерде өз конституциялық борыштарын орындауға көмек береді.

Жастарға әскери білім беру беруде оларға әскерлердің оқу-жауынгерлік қызметінде орындалатын жаттығулар, әрекеттер мен амалдарды әскери бөлімдерге мүмкіндігінше жақындастырылған тәрізде үйрету назарда тұтылады. Бұл жаттығуларды бірнеше рет қайталау нәтижесінде жастарда қажетті әскери білім мен дағды жүзеге асады.

**I БӨЛІМ. АЗАМАТТЫҚ ҚОРҒАНЫС. ӨМІР ҚАУПСІЗДІГІ
НЕГІЗДЕРІ. ҚАУПСІЗДІК ЖӘНЕ ТӨТЕНШЕ
ЖАҒДАЙЛАРДА АДАМ ҚОРҒАНЫСЫ**

**1-тапару. ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ
ӘРЕКЕТ ЖАСАУ ДАРА ЖҮЙЕСІН ҰЙЫМДАСТАҮРУ**

*1.1. Төтенше жағдайлардың алдын алу және әрекет
жасау мемлекет жүйесі (ТЖМЖ)*

Тәуелсіздікке қол жеткізгенімізден кейін, халқымыз тыныш және жасампаз өмір кешуі үшін қабылданған заңдар негізінде республикамыздың барша басқармалары, оқу орындары мен мекемелерінде тиісті шаралар өткізілуде. Бұл жұмыстардың ішінде азамат қорғанысы мәселелеріне жеке мән берілген.

Бұл қажетті міндетті өмірге ұсыну мақсатында Өзбекстан Республикасы Президентінің «Өзбекстан Республикасында Төтенше жағдайлар министрлігін құру туралы» Жарлығы жарияланды және соған сәйкес түрде Төтенше жағдайлар министрлігі құрылды.

Министрліктің негізгі міндеттеріне тұрғындар және халық шаруашылығы обьекттерін табиғи апаттардан қорғаудың тиімді жүйесін құру, республикада табиғи және техноген жағдайлардың алдын алу мен олардың салдарын жою, сондай-ақ төтенше жағдайларда олардың алдын алу және әрекет жасау дара жүйесін құру кіреді. Бұл мақсатта Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің «Өзбекстан Республикасы төтенше жағдайларда олардың алдын алу және әрекет жасау мемлекет жүйесін одан әрі жетілдіру туралы» қаулысы қабылданған.

Төтенше жағдайлардың алдын алу және әрекет жасау мемлекет жүйесі адамдар құрбан болуы, олардың денсаулығы яки қоршаған табиғи ортаға зиян жеткізуі, маңызды материалды шығындар келтіріп шығаруы мен адамдар өмір қызметі жағдайы ізден шығуына алып келуі мүмкін болған яки алып келген авария, қирау, қауіпті табиғи оқиға, табиғи яки басқа апат нәтижесінде белгілі аймақта жүзеге асқан жағдайды;

төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою шаралары, әдістері, құралдары жүйесі, әрекеттері жиынтығы; алдыннан өткізіліп, төтенше жағдайлар болуы қаупін мүмкін дейінгі азайтыруға, мұндай жағдайлар болған жағдайда, адамдар денсаулығын сақтау, қоршаған табиғи ортаға жеткізілетін зиян және материалды шығындар мөлшерін азайтыруға қаратылған шаралар жиынтығын; төтенше жағдайлар болғанда өткізіліп, адамдар өмірі мен денсаулығын сақтау, қоршаған табиғи ортаға жеткізілетін зиян және материалды шығындар мөлшерін азайтыруға, сондай-ақ төтенше жағдайлар болған зоналарды шенберге алып, қауіпті факторлар әсерін аяқтауға қаратылған авария-құтқару жұмыстары мен кешіктіріп болмайтын басқа жұмыстар жиынтығын ез ішіне алады.

ТЖМЖ міндеттері, құрылымы, дәрежелері, басқару және сәйкестендіру органдары. ТЖМЖ басқару органдары, мемлекет пен қожалық басқармасы органдары, жергілікті мемлекеттік әкімшілік органдары төтенше жағдайларда тұрғындар мен аймақтарды қорғау мәселелерін шешу өкілеттігіне кіретін басқа үйымдардың күш пен құралдарын біріктіреді әрі төтенше жағдайлардың алдын алу және жою саласындағы шараларды құру мен жүзеге асыру, олар жүзеге асқанда тұрғындар қауіпсіздігін, қоршаған табиғи ортаны қорғауды әрі тыныштық пен әскери кезеңде мемлекет экономикасына залалды азайтуды қамтамасыз етеді.

Тыныштық және әскери дәүірде тұрғындар мен аймақтарды төтенше жағдайлардан қорғау саласында мемлекет саясатын жүзеге асыру, нормативтік-құқықтық құжаттарды істеп шығу және жүзеге асыру; республика аумағындағы мүмкін болған төтенше жағдайларды болжам жасау, олардың әлеуметтік-экономикалық салдарын бағалау; төтенше жағдайлардың алдын алуға, адамдар қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, қауіпті технологиялар және істеп шығарулардың тәуекелділігін төмендетуге, экономика тармақтары және басқа үйымдар қызмет көрсетудің тұрақтылығын асыруға қаратылған мақсатты және кешенді ғылыми-техникалық бағдарламаларын істеп шығу және жүзеге асыру; басқару органдары мен төтенше жағдайлардың алдын алу, оларды жою үшін арналған күш пен заттардың тұрғылықты дайындығын қамтамасыз ету; тұрғындар мен аймақтарды төтенше жағдайлардан қорғау саласындағы ақпараттарды жинау, істеп шығу, ауыстыру және беру; тұрғындарды, басқару органдарының лауазымды тұлғаларын, ТЖМЖ күштері мен құралдарын төтенше жағдайларда әрекет жасауға даярлау; төтенше жағдайларды жою үшін қаржылық және материалды ресурстар қорларын

жарату; тұрғындар мен аймақтарды төтенше жағдайлардан қорғау саласында мемлекет экспертизасы, бақылау және тексерулерді жүзеге асыру; төтенше жағдайларды жою; төтенше жағдайлардан зиян көрген тұрғындарды әлеуметтік қорғауға тиісті шараларды жүзеге асыру; тұрғындар мен аймақтарды төтенше жағдайлардан қорғау саласында азаматтардың, осы тұрғыдан оларды аяқтауда тікелей қатысқан тұлғалардың құқық пен міндеттемелерін жүзеге асыру; тұрғындар мен аймақтарды төтенше жағдайлардан қорғау саласында халықаралық ынтымақтастық жасау; жүзеге асуы мүмкін болған төтенше жағдайлардан сақтандырудың жарамды жүйесін қамтамасыз ету ТЖМЖ-нің негізгі міндеттері есептеледі.

ТЖМЖ аймақтық және функционалды төменгі құрылымдардан құралған әрі құрамында ақпарат-басқару жүйесі қызмет көрсететін республика, жергілікті және объекттер деңгейіндегі үш дәрежеге ие.

ТЖМЖ-ның әрбір дәрежесі төмендегілерден тұрады:

- ТЖМЖ басшы органдары;
- ТЖМЖ құнделікті басқару органдары;
- төтенше жағдайларды жою күштері мен құралдары;
- төтенше жағдайларды жою үшін қаржылық және материалды ресурстар қорлары;
- хабар беру, байланыс жүйелері, басқару және ақпаратпен қамтамасыз етудің автоматтандырылған жүйелері.

ТЖМЖ-ның аймақтық төменгі жүйелері өз әкімшілік аймақтары шенберінде төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою үшін Қарақалпақстан Республикасы, облыстар мен Ташкент қаласында құрылады әрі тиісті аудандар, қалалар, қалашықтар, ауылдар мен қыстактар деңгейіндегі буындардан құралған болады.

ТЖМЖ-ның функционалды төменгі жүйелері мемлекет пен қожалық басқармасы органдары, басқа үйымдар мен объекттерде қоршаған табиғи орта және жоғары дәрежеде қауіпті объекттер жағдайын бақылау және бақылауды жүзеге асыру, сондай-ақ кеңселік тиісті объекттерде олардың істеп шығару қызметімен байланысты төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою үшін құрылады әрі ТЖМЖ қызметтерінен, төменгі жүйелердің құрылымдардың мемлекет бақылау органдары, құш және құралдарынан құралған болады.

ТЖМЖ қызметтері, мемлекет бақылау органдары әрі күзету және бақылаудың басқа үйымдары, ТЖМЖ функционалды төменгі жүйелері төтенше жағдайларды аяқтау күштері мен құралдарының міндеттері,

оларды құру әрі құрамы мемлекет пен қожалық басқармасы органдары, сондай-ақ басқа үйімдардың қоршаған табиғи органдарын жағдайын бақылау және бақылау саласындағы функциялары, басқармалық тиісті жоғары дәрежеде қауіпті объекттердегі істеп шығару технологияларының ерекшелігі есепке алынған жайтта істеп шығарылатын бұл төменгі жүйелер туралы ережелермен белгіленеді және Өзбекстан Республикасы Төтенше жағдайлар министрлігімен (кейінгі орындарда ТЖМ деп жүргізіледі) көлісілген жайтта тиісті мемлекет және қожалық басқару органдары, басқа үйімдар басшылары тарапынан бекітіледі.

ТЖМЖ-ның ақпарат-басқару жүйесі төмендегілерді өз ішіне алады:

- ТЖМ-ның тығыз жағдайларды басқару орталығы;
- ТЖМЖ аймақтық және функционалды төменгі жүйелерінің ақпарат-талқылау орталықтары;
- қоршаған табиғи орта және жоғары дәрежеде қауіпті объекттер жағдайын бақылау мен бақылау органдарының ақпарат органықтары;
- тұрғын басқару пункттері;
- төтенше жағдайларды жою күш пен құралдарын басқарудың әрекеттегенетін пункттері;
- ТЖМЖ аймақтық және функционалды төменгі жүйелерінің кезекшілік-диспетчерлік қызметтері;
- байланыс пен ақпарат беру құралдары, осы тұрғыдан басқару және ақпаратпен қамтамасыз етудің автоматтандырылған жүйесі.

Ақпарат-басқару жүйесі төмендегілерді жабдықтауы қажет:

- ТЖМЖ-ның және функционалды төменгі жүйелерінен алынған сейсмологиялық, геологиялық, гидрометеорологиялық қауіпті оқиғалар, өнеркәсіп және транспорттағы авариялар мен қираулар, эпидемиялар, эпизоотиялар, эпифитотиялар, радиоактив, химиялық және биологиялық (бактериологиялық) жағдай туралы мәліметтерді жинау және қайта істеу (талқылау, сактау);
- басшы органдар, ТЖМЖ-ның күнделікті басқару органдары, төтенше жағдайларды жою қүштері мен құралдары әрі тұрғындарға төтенше жағдайлардың жүзеге асу жағдайлары, ерекшеліктері, даму көлемдері мен кешуі, болуы мүмкін болған салдары, төтенше жағдайларда әрекет жасау тәртібі туралы хабарлау және ақпарат беру;
- ТЖМЖ төменгі жүйелері мен буындары, ТЖМЖ-ның басшылық ететін басқару органдары, басқару пункттері, төтенше жағдайларды аяқтау қүштері мен құралдары арасында өзара ақпараттар алмастыру.

Төтеншे жағдайлар туралы ақпараттардың мөлшерлері, мазмұны және түрлері, оларды ТЖМЖ-ға, оның төменгі жүйелері мен буындарына, сондай-ақ тұрғындарға жеткізу мерзімдері мен тәртібі Өзбекстан Республикасы Азаматтық қорғаныс бастығы тарапынан бекітілетін Мемлекет және қожалық басқару органдары, жергілікті мемлекет әкімшілік органдары және басқа үйымдар арасында төтенше жағдайлар мәселелері бойынша құнделікті ынтымақтастық жасау және хабар беру нұсқаулығымен белгіленеді.

ТЖМЖ басшы органдары – бұл екілетке тұрғындар мен аймақтарды төтенше жағдайлардан қорғау бойынша төмендегі мәселелерді шешу кіретін мемлекет пен қожалық басқармасы органдары, жергілікті мемлекет әкімшілік органдары әрі басқа үйымдар және объекттер:

- республика дәрежесінде – ТЖМ орталық аппараты, мемлекет пен қожалық басқару органдары әрі қоршаған табиғи орта мен жоғары дәрежеде қауіпті объекттердің жағдайын күзету және бақылау жасау үшін жауапты болған, сондай-ақ құрамында химиялық, жарылғыш, өрт шығуы мүмкін болған және басқа қауіпті объекттер бар болған үйымдар;
- жергілікті дәрежеде – жергілікті мемлекет әкімшілік органдары;
- объекттер дәрежесінде – үйымдар мен объекттер әкімшілігі.

ТЖМЖ, оның төменгі жүйелері және буындарының қызметінде құру, тұрғындар мен аймақтарды төтенше жағдайлардан қорғау бойынша оларға жүктелген міндеттерді орындауға даярлығы үшін толық жауапкершілік тиісті басшы органдарға жүктеледі.

- ТЖМЖ-ның құш пен құралдары төмендегілерден құралған:
- азамат қорғанысы жасактары;
 - ТЖМ-ға тікелей әрі жедел бағынатын республика мамандандырылған құрылымдары, құтқару құрылымдары;
 - министрліктер мен басқармалардың кәсіби мамандандырылған бөлімдері мен құрылымдары, республика, жергілікті және объекттер дәрежесінде ТЖМЖ тиісті аймақтық және функционалды төменгі жүйелерінің құтқару қызметтері мен құтқару құрылымдары;
 - Өзбекстан Қызыл Жарты ай қоғамының еріктілер отрядтары (командалары, топтары), қорғанысқа көмектесетін «Ватанпарвар» үйымы.

Болжам жасалып жатқан яки жүзеге асқан төтенше жағдайлардың жағдайы, көлемдерінен келіп шығып Өзбекстан Республикасының Премьер-министрі – Азаматтық қорғаныс бастығы, сондай-ақ азамат қорғанысы бастығы – Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңесі төрағасының,

тиісті облыстар мен Таңкент қаласы әкімінің қаулысымен белгілі бір аймақ шенберінде ТЖМЖ қызмет көрсетуінің төмендегі режимдерінің бір орнатылады:

– күнделікті қызмет режимі – мәлшердегі істеп шығару-өнеркәсіп, радиациялық, химиялық, биологиялық (бактериологиялық), сейсмикалық және гидрометеорологиялық жағдайда, эпидемиялар, эпизоотиялар және эпифитотиялар болмағанда;

– жоғары дайындық режимі – істеп шығару-өнеркәсіп, радиациялық, химиялық, биологиялық (бактериологиялық), сейсмикалық және гидрометеорологиялық жағдай ауырласқанда, төтенше жағдайлар жүзеге асу мүмкіндігі туралы прогноз алынғанда;

– төтенше режим – төтенше жағдайлар жүзеге асқанда және төтенше жағдайлар кезінде.

Төмендегілер ТЖМЖ қызмет көрсетуі барысында жүзеге асырылатын негізгі шаралар есептеледі:

а) күнделікті қызмет режимінде:

– қоршаған табиғи органдың жағдайын, жоғары дәрежеде қауіпті объекттер мен оларға көршілес аймақтардағы жағдайды күзету және бақылауды жүзеге асыру;

– төтенше жағдайлардың алдын алу, тұрғындар қауіпсіздігі мен қорғанысын қамтамасыз ету, жеткізілуі мүмкін болған зиян және залалды қысқартыру, сондай-ақ төтенше жағдайлар жағдайында тұрғын үй ғимараттары, өнеркәсіп объекттері, өмір жабдығы жүйелері мен экономика тармақтары қызмет көрсетуінің тұрақтылығын асыру бойынша мақсатты және ғылыми-техникалық бағдарламалары мен іс-шараларды жоспарлау және орындау;

– төтенше жағдайлар бойынша басқару органдары мен ТЖМЖ күштерін төтенше жағдайлар барысындағы әрекеттерге даярлауды жетілдіру, тұрғындарды төтенше жағдайлар барысында қорғау әдістері мен әрекет етуге үйретуді ұйымдастыру;

– төтенше жағдайларды жою үшін қаржылық және материалды ресурстар қорларын жарату мен толтыру;

– сақтандырудың мақсатты тұрлерін жүзеге асыру;

б) жоғары дайындық режимінде:

– төтенше жағдайлардың жүзеге асу қаупі туралы мемлекет пен қожалық басқармасы органдары, жергілікті мемлекет әкімшілік органдары және басқа ұйымдарға хабар беру және тұрғындарды хабардар ету;

– ТЖМЖ тиісті төменгі жүйелері мен буындары қызметіне тікелей басшылық етуді мемлекет пен қожалық басқару органдары, жергілікті мемлекет әкімшілік органдары және басқа ұйымдардың ез жауапкершілігіне атуы, қажет болғанда жағдайдың нашарлау себептерін анықтау үшін апарттың болуы мүмкін болған өнірлерде жедел топтарды құру, жағдайды нормаландыру бойынша ұсыныстар істеп шығу;

– тұрғылықты орналасу пункттерінде ТЖМЖ басшылары құрамының күндіз-түн кезекшілігін енгізу;

– төтенше жағдайлар бойынша аймақтық басқармалардың (бөлімдер) жедел топтары әрі мемлекет пен қожалық басқару органдары, объекттер мен басқа ұйымдардың кезекшілік-диспетчерлік қызметтері кезекшілігін ұйымдастыру;

– қоршаған табиғи органдың жағдайы, жоғары дәрежеде қауіпті объекттер мен оларға көрші аймақтарындағы жағдайды күзету және бақылауды қүшеттіру, төтенше жағдайлардың жүзеге асу мүмкіндігін, олардың көлемдері мен салдарын болжам жасау;

– төтенше жағдайлар кезінде тұрғындар және қоршаған табиғи органды қорғау, сондай-ақ тұрғын үй ғимараттары, өмір жабдықтау жүйелері, объекттер мен экономика тармақтарының тұрақты қызмет көрсетуін қамтамасыз ету шараларын көру;

– құштер мен заттарды қажетті жағдайға келтіру, олардың әрекет жоспарларын анықтау және қажет болғанда төтенше жағдайлар болжамдалып жатқан аймаққа көшіру;

д) төтенше режимде:

– төтенше жағдайлар жүзеге асқандығы туралы мемлекет пен қожалық басқару органдары, жергілікті мемлекет әкімшілік органдарына хабар беру және тұрғындарды хабардар ету;

– жедел топтарды төтенше жағдайлар аймағына көшіру;

– тұрғындарды қорғауды ұйымдастыру;

– төтенше жағдайларды жоюды ұйымдастыру;

– төтенше жағдайлар аймақтары шекараларын белгілеу;

– экономика объекттерінің тұрақты қызмет көрсетуін қамтамасыз ету, зиян көрген тұрғындардың өмір жағдайларын қамтамасыз ету жұмыстарын ұйымдастыру;

– төтенше жағдайлар аймақтарындағы қоршаған табиғи органдың жағдайы, авария объекттері мен оларға көрші аймақтардағы жағдай бойынша мониторинг жургізу.

1.2. Мектепте төтение жағдайлардың алдын алу және жою әрекеттері жоспарының құрылуды

Ұйымдастырылған жағдайлардың қалыбынан қатаң түрде әрбір мектепте (окуорнында) табиғи және техноген қасиетті төтение жағдайлардың алдын алу және жою әрекеттері жоспары істеп шығылады. Жоспарды істеп шығу кез келгандайда адамдар құрбан болуы және материалды байлықтарға зиян жетуін максимал азайтыруға қаратаған болуы керек.

Жоспарлау объектте төтение жағдайлар болу қаупі дәрежесін, апартар және табиғи апартардың болуы нәтижесінде жузеге асуы мүмкін болған жағдайларды алдын ала болжай, бар материалды қор мен адамдарды жанжақты үйреніп және баға беруге негізделуі керек.

Төтение жағдайларда тұрғындарды ескерту олар нәтижесіндегі материалды және жәбірленгендердің санын азайту шаралары саны, мерзімі, ұйымдастыру және орындау тәртібін, авария, қираулар, табиғи апартардан (турғындарды) мектеп қызметкерлері мен оқушыларын, материалды байлықтарды қорғау бойынша кешіктіріп болмайтын шаралардың орындалуы, сондай-ақ құтқару жұмыстарын ұйымдастыру және алып баруды белгілейді.

Төтение жағдайлардың алдын алу және жою әрекеттері жоспары еki бөлімнен құралған:

– мектеп (объект) және оған көрші аймақтарындағы потенциал қауіттер.

Бұл бөлімде объектке қауіп төндіретін үлкен апартар, істеп шығару апартары болуы мүмкін болған кәсіпорын, химиялық заттар және басқа қауіпті жүктөр тасып өтілетін және артылатын темір жолдар, станциялар (бекеттер), эпизотикалық, эпидемиялық тұрғыдан ынғайсыз аймақтар көрсетіледі;

– үлкен істеп шығару авариялары, қираулар мен табиғи апартар, террорлық әрекеттердің болу қаупі төнгенде орындалатын шаралар (жозары дайындық режимінде).

Бұл бөлім:

а) төтение жағдай болу қаупі туралы басқару органдарын, жетекшілер, жұмысшылар мен тұрғындарды хабарлау тәртібін;

б) төтение жағдай әсері туралы ескерту мен оны азайту бойынша өткізілетін шаралардың саны, мерзімі, жұмылдырылған күш пен құралдар;

в) бар күш және заттарды, қорғаныс ғимараттарын, басқа жертөлелерді, жер үстінде орналасқан ғимарат пен құрылыштарды бекемдең, жасырып мектеп қызметкерлері, оқушылар мен тұрғындарды жасыру үшін даярлау;

г) жеке қорғаныс құралдарын мектеп қызметкерлері мен оқушыларына беруге даярлау және беру;

д) мектеп қызметкерлері мен оқушыларын, эвакуация жасау үшін біріктірлген автотранспортты және қаладан сырттағы зоналарды даярлауда қатысу;

е) медициналық және эпидемияларға қарсы қорғаныс шараларын өткізу;

ж) өртке қарсы шараларды және істеп шығаруды авариясыз тоқтатуға дайындық шараларын өткізуі өз ішіне алады.

Әрбір оқушы төтенше жағдайлар болғанда не істеу керектігін білуі, күнделікті өмірде мектеп аумағында және мектептен сыртта дұрыс әрекеттену ережелерін менгеруі, өртке қарсы қауіпсіздік шараларын орындауы, қорғаныс құралдарының қай жерде сақталуын, қорғаныс құралдарын дұрыс қолдануды, жанындағыларға бірінші көмек беру ережелерін білуі, эвакуация кезінде басшылардың бүйрықтарын тез және дұрыс орындауы шарт.

Baқылау сұрақтары

1. Төтенше жағдай дегенде нені түсінесің?
2. Төтенше жағдайлар министрлігі қашан және не мақсатта құрылған?
3. ТЖМЖ-ның басшы органдары қайсылар?
4. Төтенше жағдайлар министрлігінің күш пен құралдарына нелер кіреді?
5. Төтенше жағдай болғанда оқушылардың міндеттемелері нелерден тұрады?

2-тапау. ҚОРШАҒАН-ОРТАНЫҢ КЕРІ ӘСЕРЛЕРИНДЕ, ИНФЕКЦИЯЛЫ ЖӘНЕ ИНФЕКЦИЛЫ БОЛМАҒАН АУРУЛАРДА ДЕНСАУЛЫҚТЫ САҚТАУ

2.1. Қоршаган-ортаның адам организміне кері әсері

Адам организміне айналамыздағы орта үлкен әсер етеді. Таза су, ауа және өнімді жерлер адам жақсы және салауатты жасауы үшін ең керекті заттар. Егер айналамыздағы ауа лас болса, ол адам организміне тыныс алу жолы арқылы кіруі мүмкін.

Лас су ішінде патоген микроорганизмдер болуы мүмкін. Әр түрлі токсикалық қоспалар сумен адамның ішкі органдарына түскенде денсаулыққа үлкензиян келтіреді. Айналамыздағы жерлермен ағатын сулар уланса, олардың өнімділігіне зиян тиеді. Табигатта мындаған микроорганизмдер жасайды және олар ағаштар, гүлдер мен бақтарда азық тауып азықтанады. Бұл тірі организмдер ауадан, судан және жерден пайдаланады. Бұлардың арасында пайда мен зиян келтіретіндері де бар.

Адам жерді бағалағанда оның пайдалы жақтарын іздейді. Себебі жердің үстінде және астында байлықтар ете көп. Жер жүзіне әр түрлі етіндер ексе болады. Өкінішке орай, соңғы уақыттарда адамзат табиғатқа үлкен зиян келтіруде, бұған мысал етіп әр түрлі қалдықтардың жерге және суларға тасталуын келтіру мүмкін. Нәтижеде жер мен су ластанады және оларда жасайтын тірі организмдер өлеуді. Зауыт пен фабрикалардан шығып жатқан тұтін ауаға үлкен зиян келтіріп, көп өсімдіктердің өсуіне жол бермейді және қоршаған ортадағы жерлерге үлкен зиян жеткізеді.

Табиғатқа ең үлкен қауіпті ауыр металдар келтіреді. Бұлардың ішінде сынап, кадмий, мыс, хром, ванадилердің зауыт пен фабрикалардан ауа мен жерге түсү мүмкіндігі ете үлкен.

Автомобильдерден шығып жатқан тұтін мен мындаған тонна улы заттар әр жылы ауаға көтеріледі. Қосымшаға ауыр металдармен бірге залалды заттар ауаға газ ретінде шығарылады. Бұлардың ішінде көміртек оксиді, азот пен көміртектерді жеке ажыратып көрсету мүмкін.

Ең көп кездесетін қоспалар күл мен тозандар. Күл мұнай жануынан, жанаармай, көмір және басқа өнімдерден пайда болады.

Кұрылышта кең істетілетін асбест адамның дем алу органдарында (өпкеде) қалып, ауыр ауруларға альп келуі мүмкін. Ол тыныс алу арқылы организмге кіріп, адамды ауруға дұшар етеді.

Адам үшін ең үлкен залалды пестицидтер келтіреді. Олар ауыл шаруашылығында кең түрде істетіледі. Оларды істету ережелері бар. Бірақ бұл ережелер бұзылса, жүйке жүйесі, адам көзі, тыныс алу органдары мен терісіне үлкен зиян келтіреді.

Қоршаған ортадағы радиоактив қалдықтар адам үшін ете қауіпті. Олар зауыттардан езен мен көлдерге түсі мүмкін.

Ион, ультракүлгін нұрлану және әр түрлі химиялық қоспалар да адамға үлкен зиян келтіреді.

Соңғы уақыттарда табиғатқа синтетикалық жуу өнімдері аса үлкен зиян келтіруде. Бұл өнімдер қазіргі күнде ғаламшарымыздың барша жерлерінде бар.

Адамдар синтетикалық жуу өнімдерімен уланған көл және басқа шомылу орындарына барғанда әр түрлі аллергия ауруларын жүқтүріп алушада.

Ластанған табиғат әсері арқылы адамда ген (мутация) өзгерістері пайда болады. Бұл өзгерулер мутагенез деп аталады.

Қоршаған-ортаның ластануы адамзаттың генетикалық фонына да әсер етеді. Организм гендерін бұзатын зат *мутагендер*. Мутагендер организмге кіргеннен соң әр түрлі ауруларға себепші болады. Олардың ішінде қан тамыр және қатерлі ісік аурулары көп кездеседі. Мутагендер организмге түскеннен кейін организм олармен күреседі. Мутагендерге қарсылық көрсету үшін адам дәрумендерге бай өнімдермен азықтану қажет.

2.2. Негізгі инфекциялық және инфекциялық болмаған ауруларға себеп болатын қауіпті факторлар

Жұқпалы (инфекциялық) аурулар – бұл арнаулы ауру қоздырушылар (шақырушылар): бактериялар, вирустар, бір жасушалы санырауқұлактар келтіріп шығаратын аурулар тобы.

Адам организмінде жұқпалы ауру пайда болуының тікелей себебі ауру қоздырушылардың адам организміне түсіі, олардың организм тоқымалары және жасушаларымен өзара әсерленуі болады.

Ауру өтуі процесінің ауырлығы, клиникалық ерекшелігі мен аурудың қандай аяқталуы негізінен адам организмінің жағдайына, атап айтсақ, адамның физиологиялық ерекшелігі мен иммун жүйесіне байланысты.

Кейбір аурулар бар, яғни мұндай аурулар жұқпайды, яғни адам организміне ауру қоздыратыны түспеген жайттарда да дамиды. Бұларға инфаркт, инсульт, асқазан жарасы ауруы, соқырішек сияқты аурулар кіреді. Мұндай аурулар жұқпалы болмаған жайтта да адамдар үшін қауіп тендеріуі мүмкін.

Науқас организмінде ауруларды жүзеге асыратын арнаулы микробтардың бар екендігі және аурулардың адамнан адамға жүтуы мүмкіндігі инфекциялық аурулардың негізгі белгілері.

Инфекциялық аурулардың шынайы себептері XIX ғасырдың екінші жартысында Л. Пастер, Р. Кох, И. И. Мечников пен басқа ғалымдардың жұмыстарында көрсетіл етілген.

Кейбір аурулар (оба, іштерлеме, паратиф, дизентерия және басқа ішек инфекциялары) қорыту жолы арқылы (науқастар нәжісі түсken су және азық-түлік яки оның тозандары тиген жуылмаған қол арқылы) жұгады.

Науқас жөтелгенде, түшкіргенде, сөйлескенде шығатын майда жабысқақ тозандар ауамен тыныс алу жолдарына кіруінен келіп шығатын аурулар (тамшылы инфекцияларға) грипп, көкжөтел, паратит, дифтерия, қызамық және басқалар кіреді.

Кейбір аурулар қансорғыш жәндіктер (бит, шыбын, бүрге, кене, москиттер және т.б.) арқылы жұғады (безгек, таспалы сүзек, қайтала маусек, кене мен шыбын арқылы жұғатын энцефалиттер, москит қайнатпасы және т.б.). Науқасқа жақын жүргендеге яки оның сұлгісі, ыдыс-аяғы және бүйымдарынан пайдаланғанда жұғатын аурулар (мерез аурулары, сібір күйдіргісі, таз жарасы және басқалар) жеке топты құрайды.

Инфекциялы аурулар бірнеше күн (грипп, қызылша, москит қызы) яки бірнеше апта (қарын сүзегі, таспалы сүзек) жалғасуы яки айлап және керек болса жылдан созылуы мүмкін (туберкулез, алапес, сифилис).

Инфекциялы аурулардың келіп шығуы организмге кірген патоген микробтардың санына, вируленттігіне (ауру жұқтыру, тарату ерекшелігі) кірген орнына, адамның жасына, инфекцияға бейімділігіне, сондай-ақ микроб айналадағы сыртқы орта жағдайына (ынғайсыз жағдайларда микробтың вируленттігі азаяды) байланысты.

Инфекциялы аурулардың пайда болуы мен өтуінде элеуметтік жағдай (тұрғын үй, тамақтану салты, мәдени деңгей, медициналық көмек) шешуші рөл атқарады. Сол жағдайдың езара әсеріне қарап инфекциялы аурулардың түрлі формалары пайда болады. Инфекциялы аурулардың өтуінде инкубациялы дәуір, ауру белгілерінің пайда болу мен асып бару дәуірі, ауру еріс алған дәуір, аурудың сөну және жазығу дәуірі ерекшеленеді. Инфекциялы аурулардың әр бірінде сол дәуірлердің өзіне тән ерекшеліктері бар. Қарын сүзегі сияқты кейбір инфекциялы аурулар микробы ауырып өткен организмде сақталып қалады және төніректегі ортаға шыға береді.

Көптеген инфекциялы аурулардан кейін оған қарсы иммунитет пайда болады. Инфекциялы ауруларды анықтауда аурудың клиникалық белгілері, лабораториядатексерунатижелерімен эпидемиологиялық мәліметтернегіз етіп алынады. Науқастар арнайы жабдықталған инфекциялы ауруханаларда емделеді. Инфекциялы ауруларға қарсы күресте профилактика шаралары шешуші рөл атқарады. *Профилактика* адамдардың жоғары дәрежедегі денсаулығын, ұзақ жылдық қызметінде қамтамасыз өтуге, ауруға шалдығу себептерін жоюға, тұрғындардың тұрмыс, еңбек және демалу жағдайларын жақсартуға, қоршаған-ортаны қорғауға қаратағын шаралар жынтығы.

Инфекциялы аурулардың одан әрі кең таралуына жол бермеу үшін сондай аурулармен ауырған науқастар яки сондай ауру бар деп күмәнданған адамдар ауруханада яки үйінде ажыратып қойылады.

Лан, оба, таспалы сүзек (таспалы сүзек), қарын сүзегі (қарын сүзегі), паратиф, дизентерия, вирусты гепатит, дифтерия және сол сияқты аурулар

табылған яки күмәнданған адамдарды арнағы санитария транспортында ауруханаға алыш барып жатқызу шарт.

Грипп, қызылша, көкжөтел және басқа кейбір инфекциялы аурулармен ауырған науқастарды жеке бөлмеге жатқызу, тиістінше күтім жасау және дезинфекция өткізіп тұру шартымен үйінде ажыратып қою мүмкін.

Шипажайлар, дем алу үйлері, балаларды салауаттандыру мекемелері, балалар бақшалары мен бебекханаларда, сондай-ақ ауруханалардың терапия, хирургиялық, педиатрия және басқа (инфекциялы болімнен тыс) белгімдерінде изолятор жабдықталады.

Әсіресе, қауіпті инфекциялармен (лаң, оба) ауырған науқастарға жақын жүрген адамдарды сол аурулардың инкубациялы дәүіріне тең келетін мерзіммен ажыратып қою шарт. Басқа инфекциялы ауруларда науқастар түрлі мерзімге ажыратып қойылады. Инфекциялы аурулардың алдын алу үшін мектептерде емдеу шаралары өткізіледі.

2.3. Азық-тулік өнімдері және сүмен байланысты қауіпті факторлар

Әрбір адам дұрыс тамактануға үлкен мән беруі қажет. Егер таза су, сапалы тағам желінсе, адам денсаулығы әрқашан жақсы болады және ол мулдем сырқат болмайды. Бірақ адамзат мол өнім алу үшін әр түрлі тәжірибелер өткізіп, өнімдердің табиғи жағдайын өзгертуруде. Нәтижеде істетілген химиялық дәрілер жерге кіріп, егіндерге зиян келтіруде.

Химиялық заттардың шектен тыс көп істетілуі салдарынан жеміс пен көкөністердің гені өзгеріп, өнімділігі асады, бірақ мазасы және сапасы темендейді. Сонымен қатар бұл заттар жеміс, кекөністердің көрінісін де өзгертуіріп, организмге пайда келтіру орнына зиянды өнімге айналады. Сапасы өзгерген жеміс пен көкөністер адам организмінде әр түрлі аллергиялы ауруларды келтіріп шығарады. Гені өзгерген өнімдер пайдаланылғанда организм ішіне кіріп, қан тамыр жүйесіне үлкен зиян келтіреді және басқа аурулардың пайда болуына мүмкіндік жаратады.

Нұрлы өлкеміз табиғи және сапалы жеміс-көкөністерге бай болып, оларды жылдың қалаған мезгілінде таба аламыз. Мемлекеттік мәдениеттік жеміс пен көкөністер жыл бойы өсіріп, базарларымызды толтырып тұрады. Егер біз табиғатқа зиян келтірмесек, оған көмек қолын созсақ, жерлерімізді абақтаңылғасақ, дастанқандарымыз одан әрі молшылық болады.

Бұл көмек неден құралған? Қашан да әрбір адам өзі жасап жатқан аймағы, оның байлықтары, жаратылған жағдайларының қадіріне жеткендеғанда бұған қол жеткізуге болады. Өміріміз, денсаулығымыз, ең алдымен, топырағымыз сапасына, езен, көлдеріміздегі сулар табиғат жаратқан жайтта

сақталуына және тыныс алып жатқан ауаға байланысты. Соның үшін судың ластануына мұлде жол бермеуіміз керек. Су ағатын жерлерді сактау әрбір адамның борышы.

Адам организмі негізінен судан құралған, сол үшін су адам үшін өте қажет. Адам сусыз жасай алмайды. Газа су тек қана адамдарға, бәлкім ауыл шаруашылығына да керекті болып, сусыз өнім алудың лажы жоқ. Демек, табиғат тартуы болған суды сактауымыз керек. Бірақ соңғы кездерде адам тарапынан табиғатқа, әсіресе, суға келтіріп жатқан зиян көлдерді асып, шекара білмес дарежеге дейін жетуде. БҮҮ-ның ауа-райы өзгеруі бойынша дайындаған баяндамасына сәйкес, 2050 жылға барып Дүние мұхиты супарының ластану және қышқылдық дәрежесі 150 %-ға асады. Бұл теңіз экожүйесінде артқа қайтарып болмайтында өзгерістерге алып келеді. Дүние сулары ластануының негізгі себебі адам тарапынан әр күні 2 миллион тонна қоқыстың табиғи және жасанды су бассейндеріне тасталуы. Әр жылы 260 миллион тонна пластмасса ыдыстар мұхитқа лақтырылады. Олардың үлкен белігін теңіз толқындары жағалауларға шығарып тастайды. Ішімдік сұнының ластануы күніне 14 мың адамның өліміне себеп болып жатқаны ақылға симас көрсеткіш.

Ластанған су адам организміне үлкен зиян келтіреді. Су адамның көрү қабілетіне, терісінің жұмсақ және таза болуына, шашының өсуі мен миңдің жақсы істеуіне жақсы әсер етеді.

Газа су қанмен организмге кіріп, оны дәрумендерге байытады. Егер дала майдандары лас сүмен суарылса, егіндер құрғайды және уланады. Адам қолданып жатқан ішімдік сұнының 70—80%-ы ауыл шаруашылығына жұмсалады. Солай болса-да, суды ысырап ету жалғасуда. Егер бір ғана ирригация жүйесі жетілдірілсе, ауыл шаруашылығына жұмсалып жатқан судың 30 %-ын үнемдеу мүмкін. Дегенмен, судың ластануы нәтижесінде келіп шығатын аурулардың түрлері күн сайын артып бара жатқандығы медициналық диагноздар да дәлелдеп түр. Суды қүтіп ұстамас екенбіз, ол бізден деңсаулығымыз есебінен «өтемек» ала береді, нәтижеде біз түрлі ауруларға шалдыға береміз.

Бақылау сұрақтары

1. Топырақтың ауыр металдармен залалдануы нәтижесінде келіп шығатын қауіптегер нелерден құралған?
2. Мутагенез не? Оған қарсы курсу шараларын айтып бер.
3. Жұқпалы аурулармен ауырган науқастарды емдеу шаралары туралы айттып бер.

3-тапару. ЗАМАНАУИ ЖАУЫНГЕРЛІК ЖАРАҚАТТАУШЫ ҚҰРАЛДАР

3.1. Ядро қаруы

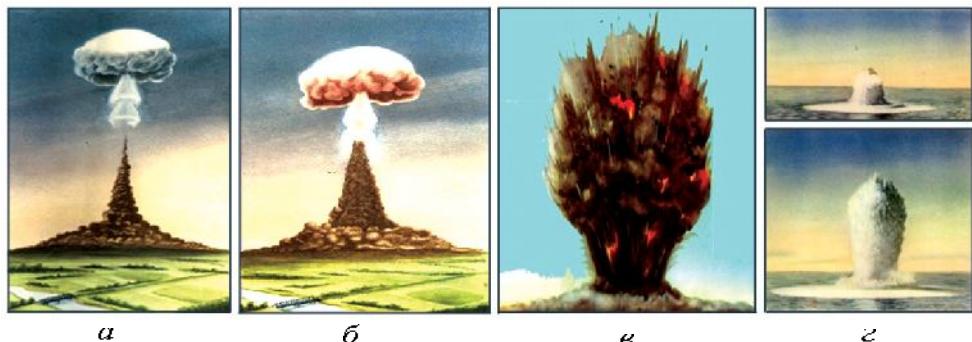
Ядро қаруының әсері ядро реакциясы, яғни бөлшектену-синтез яки бұл екеуінің бірдей болуы нәтижесінде ядро ішінен ажыралып шығатын энергиядан пайдалануға негізделген.

Ядро қаруының қуаты тротил эквиваленті, яғни тротил зарядының ауырлығынан тұрады. Тротил зарядының жарылу энергиясы ядро қаруының жарылу энергиясына тең.

Жарылу орталының жер (су) деңгейіне қарағанда орналасуына қарап әуеде жарылу, жерде жарылу, жер астында жарылу, су үстінде жарылу және су астында жарылупар ерекшеленеді (1-сурет). Бұл түрдегі жарылупардың әрбірі объекттерге өзіне тән түрде зақымдаушы әсер етеді.

Аудағы ядролық жарылу – мұнда жарылу әуеде болады, жарық түсіру саласы жер жүзіне тимейді. Әуедегі жарылу жоғарыда яки төменде болуы мүмкін. Төмендегі ядролық талқандауда көтеріліп жатқан тозаң қабаты жарылу бұлтымен тұтасады және нәтижеде санырауқұлақ сияқты бұлт пайда болады. Әуеде болатын жоғары талқандауда тозаң қабаты жарылу бұлтымен тұтаспайды.

Әуедегі ядролық жарылу қысқа уақыт, көзді шағылдыратын жарықтық таралуымен болады. Содан соң сфера қалпындағы жарытылған сала пайда болады. Ондағы температура бірнеше милион градусқа тиеді. Жарық түсірілген сала жарықтық нұрлану көзі болып қызмет етеді.

1-рasm. Ядро зарядының жарылу түрлері: а – әуеде; б – жер жүзінде; в – жер астында; г – су астында және үстінде жарылу.

Ядролық жарылу найзағай кезінде пайда болатын дауысқа ұқсас құрт күмбірлеумен болады. Жарылу бұлты желдің бағыты бойынша әрекеттеніп, өзіне тән қалыпты жоғалтады және таралып кетеді. Жоғарыдағы ядролық жарылударда шарға ұқсас жарытылған сала пайда болады. Оның елшемдері жер бетімен атмосфера қабаттарында болатын ядролық жарылуға қарағанда үлкен болады. Жарытылған сала сұығаннан кейін, тозанды шар сияқты бұлтқа айналады. Жоғарыдағы талқандауда шаң-тозаң бұлты мен қабаты пайда болмайды.

Жер жүзіндегі ядролық жарылу деп, жер жүзінен оншалықты биік болмаған әуедегі жарылуға айтылады, мұнда жарытылу саласы жер бетімен кесісіп, жартылай сфера формасында болады. Жер бетінде жарылудан тереңдік пайда болады. Терең елшемдері жарылу қуатына байланысты болып, бірнеше жұз метрге дейін жетуі мүмкін.

Жер астындағы ядролық жарылу деп, жер астында еткізілген ядролық жарылуға айтылады. Мұндай талқандауда жарытылу саласы бақыланбауы мүмкін. Мұнда топырақта үлкен қысым беріледі, пайда болған соққы толқыны жер сілкінісіне ұқсас тебірену пайда болады. Жарылу болған жерде үлкен шұқыр болады, оның елшемдері жарылу қуаты мен топырақ түріне байланысты. Шұқырдан көп мөшердегі топырақ қабаты радиоактив заттармен айналға шашылады. Жарылу қабаты бірнеше жұз метрге дейін тиеді.

Су үстінде болатын ядролық жарылу сыртқы көрінісіне сәйкес жер үстінде болатын жарылуға ұқсайды.

Су астындағы ядролық жарылу су астында болады, мұнда жарытылу саласы көрінбейді. Су бетінде биіктігі бір километрге жететін саңырауқұлақ сияқты бұлт пайда болады. Судың жерге қайта тұсуі нәтижесінде радиоактив тұман пайда болады. Кейіннен сулы бұлт пайда болып, одан радиоактив жаңбыр жауады.

Ядролық қарудың зақымдаушы факторлары: жарылу толқыны яки соққы толқыны, жарықтық нұрлануы, өтетін радиация, жерлердің радиоактив заттардан залалдануы, электромагнит импульсінен құралған.

Соққы (жарылу) толқыны жарылу оргалығынан әр жаққа дыбыс жылдамдығында қатты жылдамдықта таралатын, өте үлкен қысымда сығылған ауа зонасынан құралған.

Соққы толқыны алғашқы 1000 метрді 2 секундта, 2000 метрді 5 секундта, 3000 метрді 8 секундта басып өтеді, осы уақыт арасында адам аспанда жарық сәулені көруімен жасырынуға үлгіреді және соққы толқыны зақымдаудынан сақталып қалады.

Жарықтық нұрлануы – ядролық жарылудан пайда болған алаулы шардан шығатын және соңғы дәрежеде көп күйдіретін жылудық энергиясы

тарататын жарықтық нұры ағымынан құралған. Ядролық жарылу жалпы энергиясының шамамен 35 %-ы жарықтық нүрлануына дұрыс келеді. Жарықтық нүрлының таралуы 8—15 секунд жалғасады, бұл нұр тек дұрыс бағытта таралады. Айқын болмаған кез келген тосқауыл жарықтық нүрлануы әсерінен сақтап қалады.

Жарықтық нүрлануы үлкен қашықтықтарға бір мезетте таралып, түрлі материалдарды еріту, жандыру, қорғалмаған адамдар мен хайуандарды қүйдіру яки кезді зақымдау, орман және тұрғындар пункттерінде өрт шығару қасиетіне ие.

Заттардың жарықтық нүрлануынан улануы олардың қай дәрежеде қыздырылғанына байланысты болады. Заттардың қызыу, ез кезегінде, темендеғі факторларға: жарықтық импульсінің күшіне, заттардың қасиетіне, заттардың аптаң ыстықты жүту коэффициентіне, ылғалдығына, жанушаңдығына байланысты. Қара рең мата ақ рендеғіне қарағанда жарықтық нұрын көп жұтады. Мәселен, қара түсті мата 99 %, көкшіл сұр (хаки) мата 60 %, ақ рең мата 25 % жарықтық энергиясын жұтады.

Жарықтық нүрлануы көзге түскенде (әсіресе тұнде, себебі көз қарашығы кеңейген болады) кез шағылышуы күзетіледі. Кез шағылышуы уақытынша жалғасады. Бұған себеп көздеңігі родопсин пигментінің (ток қызыл рең) азаюы. Егер нұр жақын қашықтықтан көзге әсер етсе, көздің тор пердесі қүйеді және тұрғылышты көрткі жағдайы жүзеге асады. Соның үшін аспанда бірден жарқылдау болғанда оған қараша мүмкін емес.

Өтетін (сіңетін) радиация ядролық талқандауда шығатын көрінбейтін және сезілмейтін гамма-нұрлар мен нейтрондар ағымынан құралған. Бұған ядролық жарылу энергиясының шамамен 5%-ы жұмсалады. Ядролық жарылу болғаннан 15—20 секунд өткеннен кейін, ядро мен термоядро реакциясы нәтижесінде гамма-нұрлар, нейтрондар ағымы, альфа және бета-бөлшектердің өте күшті ағымы таралады.

Өтетін радиациядан сақтану үшін пана жер мен ғимараттардан пайдаланылады. Корғаныс ететін заттардың тығыздығы қаншалықты жоғары болса, ол гамма-нұрларды өзінде соншалықты көп ұстап қалады.

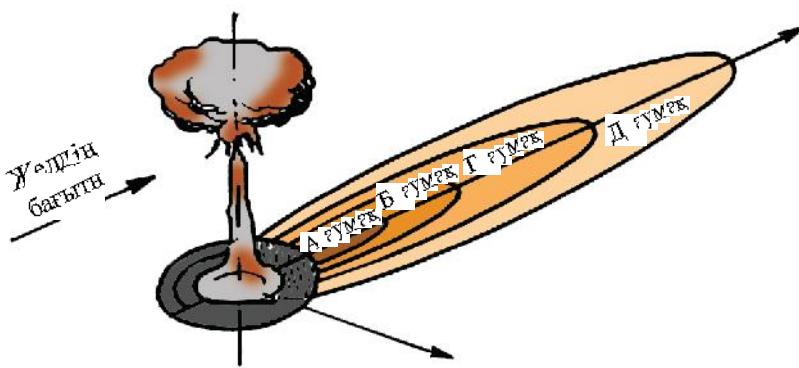
Өтетін радиация тірі тоқымалар молекулаларын иондастырып, организмнің өмірлік қызметінде бұзады және адамды түрлі дәрежедегі нұр ауруына жолықтырады, кейде елтіреді. Адамға кем радиация қысқа уақыт барысында әсер еткенде организмде сезілерлі өзгерулер болмайды. Қазіргі уақытта нұр ауруының болуына сәйкес: женіл, ауыр және өте ауыр түрлерге бөлінеді.

Жерлердің радиоактив заттардан залалдануы ядролық жарылу нәтижесінде пайда болады, мұнда ядролық жарылу энергиясының шамамен 10 %-ы жұмсалады.

Ядроның жарылуы нәтижесінде пайда болған көп мөлшердегі радиоактив заттар ая ағымына еріп, жарылу оргалығынан ондаған, жүздеген километр қашықтықтарға таралады. Ая тұрғын үйлер, сукөздері, ауыл шаруашылығы өнімдері мен басқа заттарды залалдайды. Закымданған жерлердегі радиоактив заттар адам және жануарларға сырттан әсер етеді. Атапмыш заттар тамақ, су арқылы организмге түсіп, іштен әсер етеді, нәтижеде адам және жануарларда түрлі дәрежедегі нұр ауруы пайда болады.

Ядро заряды жерде жарылғанда алаулы шардың жерге тиістілігінен жер жүзінің қабаты еріп кетеді және жарылу өнімдері мен қосылған топырақ соққы толқыны жәрдемінде ұзак жерлерге шашылады. Жарылу болған жерде пайда болған жоғарыға ұмтылуыш ая ағымы құйын сияқты үйріліп, жердегі тозаң, күм-топырақтарды жоғарыға алып шығып кетеді. Ол жарылу заттарына араласып, саңырауқұлақ қалыбындағы бүлтты пайда етеді. Пайда болған бүлт жел ескен тарапқа жайлап әрекеттенип, ұзак қашықтықтарға таралады. Мұның нәтижесінде көп жерлерге радиоактив заттар түседі және закымдану пайда болады. Радиоактив заттармен қосылған бүлт өткен жерлерде созылмалы эллипс сияқты радиоактив «із» қалады (2-сурет). Радиоактив бүлт қалдыған «із» радиоактив заттар ізі оғынан қанша ұзақтасса, радиация дәрежесі соншалықты кем болады және адам организміне кем әсер етеді.

Электромагнит импульсі және екінші залайдаушы факторлар. Ядро зарядтардың жарылуы нәтижесінде ауаның ионизациялаудың байқалады, пайда

2-сурет. Ядро заряды жарылуы нәтижесінде пайда болған радиоактив «із».

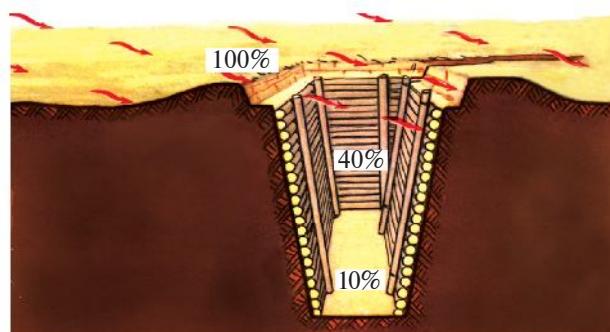
болған электрондардың жоғары жылдамдықта әрекетінен электромагнит майданы пайда болады. Мұның нәтижесінде электромагнит разряды мен ток жүзеге асады. Атмосферада пайда болған электромагнит импульс найзағай сияқты таралған жайтта антенналарда, кабельдерде, электр беру тармақтарында және сымдарда қуаттануға ие болған ток пайда болады.

Жер жүзінде және ауаның төменгі бөліктерінде ядро заряды жарылғанда электр импульстің зақымдаушы әсері жарылу орталығынан бірнеше километр ұзақтықта байқалады. Жер жүзінен едәуір биіктікте және әуеде жарылған ядро заряды нәтижесінде электромагнит импульс майданы, жарылу орталығында және жер жүзінен 20—40 километр биіктікте де электромагнит импульс майданы пайда болуы байқалады. Кернеу майданы пайда болған электромагнит майданының зақымдаушы факторы болып есептеледі. Кернеу майданының құштілігі жарылған ядро зарядының қуатына, жарылу биіктігіне, жарылу орталығынан ұзақтығына және қоршаған-орта жыныстығына байланысты болады.

Пайда болған ток автомат өшіру құрылғыларын іsten шығарады, радиоаппараттар, электр құралдарының бұзылтуына алып келеді, мұның нәтижесінде осы құралдармен істеп жатқан адамдар электр тогынан зақымдануы мүмкін.

Ядро заряды жарылуы нәтижесінде пайда болған электромагнит импульстардан қорғану үшін құралдарды экрандау керек болады. Барша сыртқы электр беру тармақтары екі қабатты сымнан болуы және олар жақсы изоляциялануы қажет.

Мұндай күйреулердің алдын алу үшін әскери бөлімдер орналасқан жер мен кәсіпорын қорғаныс-инженерлік жұмыстары еткізілген болуы керек (3-сурет).

3-сурет. Траншеяның радиоактив нүрларды әлсіздендіру ерекшелігі.

Ядро заряды жарылғанда тұрғындар әрекеттері төмендегілерден тұрады:

- 1) соққы (жарылу) толқынынан дала жағдайында қорғалған терең жерлерден пайдалану керек;
- 2) айқын болмаған кез келген тосқауыл жарықтық нұрлануы әсерінен сақтап қалуы мүмкін;
- 3) етегін радиациядан сақтану үшін пана жерлер мен ғимараттардан пайдаланылады;
- 4) жеке қорғаныс құралдарынан пайдалану қажет.

3.2. Химиялық қарулар

Уландырғыш заттардың жалпы синаты

Қазіргі күнде әлемнің бірнеше мемлекеттерінде химиялық қарулар бар екендігі ешкімге сыр емес. Бірақ бұл қарулар халықаралық конвенсиялар талабына сәйкес істетілуі мүмкін емес. Бұл тақырыпта химиялық қару мен оның адамға әсері туралы ұғымдар беріледі.

Химиялық қару да көптеген жаракат жеткізу құралдары қатарынан. Химиялық қарудың әсері уландырғыш заттардың жауынгерлік жыныстықтарынан пайдалануға негізделген, уландырғыш заттар адамдарды, хайуандарды жарақаттайды, жерді, су бассейндері мен өсімдіктерді уландырады. Уландырғыш заттар зымыран, авиация, артиллерия, арнайы химиялық құралдар көмегінде істетілуі мүмкін.

Уландырғыш заттар жерді улану үшін тамшылар түрінде, ауаны улану үшін бу түрінде (тұман, тұтін түрінде) болады. Сел себепті адам уланған ауамен тыныс алғанда, терісіне, көзіне, киімге уландырғыш заттар түскенде, сондай-ақ уланған тамақ жегенде яки су ішкенде уланып қалуы мүмкін.

Улы заттардың жаракаттау әсері олардың концентрациясы, улану тығыздығы мен тұрғындығына қарап бағаланады. Уланған ауаның көлемі бірлігінде уландырғыш заттардың ауырлық саны оның *концентрациясы* деп аталады. Концентрациясы, көбінеес 1 литр ауадағы уландырғыш заттардың есебіндегі саны мг/л-нан тұрады.

Улану тығыздығы жердің яки басқа беттің деңгейі бірлігіндегі зәрлітін заттар мөлшері болады. Улану тығыздығын g/m^2 мен көрсету қабылданған. Уландырғыш заттың тұрғындығы уландырғыш заттардың әуеде яки жерде өзінің жаракаттау әсерін белгілі уақыт сақтап тұру ерекшелігі.

Жаракаттау әсерін бірнеше сағаттан бірнеше күнге дейін сақтап тұратын уландырғыш заттар тұрғын уландырғыш заттар қатарына (V газдар, иприт)

кіреді. Тұрғын болмаған уландырғыш заттар (сианид кислота, фосген, хлорсин) жарақаттану жиынтықтарын не бары бірнеше минутқа дейін сактап тұра алады.

Уландырғыш заттарды жарақаттау әсерінің сипаттамасына қарап: *жүйкені жарақаттанған, теріні іріңдейтін, буатын, жалпы зәрлейтін, психохимиялық, әсерлейтін уландырғыш* заттар тобына бөлу қабылданған. Жалпы уландырғыш заттардың қатарына сиянид кислота, хлорсин кіреді.

Жүйкені жарақаттайтын уландырғыш заттар қатарына зарин мен V газдар кіреді. Бұлар күшті және тез әсер ететін зәрлер. Бұл уландырғыш заттар адам организміне тыныс алу органдары, тері қабаттары мен тамақты сініру жолдары арқылы кіріп, жүйке жүйесін жарақаттайды.

Зарин – түссіз яки ашық сары реңді, иіссіз, өте улы сұйықтық. Қыста мұздайды, су әсеріне шыдамды. Майларда жақсы ериді. Әдеттегі ауаралы температурасында сілтілер мен амиак ерітінділер әсерінде тез ыдырап кетеді. Заринмен уланғандық белгілері дерек пайда болады: кез қарашықтары тарайды, сілекей ағады, тыныс алу қынрайды, кісі құсады, есінен талады. Содан кейін адамның қол-аяқтары қатты қалтырай бастайды, ауыр уланғандардың тыныс алу орталықтары сал болып қалуы және олар өмірден көз жұмыы мүмкін. Уланудың алғашқы белгілері сезілуімен дерек газдан қорғану маскасын киіп алу және организмге зәрге қарсы зат (антидот) жіберу қажет, антиidot шприц-тюбикте яки пакеттерде болады.

Синаид кислота – түссіз, тез буланып кететін сұйықтық болып, одан тықыр бадам иісі келеді. Күшті және тез әсер ететін зәр адам организміне улы ауамен тыныс алуда кіреді. Синаид кислотамен уланған адамның аузында металға тән маза сезіледі, тамағы қырылады, басы айналады, бұлшық еттері әлсірейді және қорку басады.

Уланудың алғашқы белгілерінің сезілуімен, дерек газдан қорғану маскасын киіп алу қажет. Егер зәрге қарсы затты ампула болса, ампуланы сындырып, масканың астына кіріту керек.

Хлорсин – түссіз, оңай ұшатын сұйықтық болып, одан өткір иіс келеді. Әсері сианид кислота сияқты жалпы зәрлеуден құралған. Хлорсинмен уланған адамның көздері және тыныс алу жолдары қатты жарақаттанады.

Теріні іріңдететін уландырғыш заттарға иприт кіреді. *Иприт* (айдалған иприт) – майға ұқсас, түссіз сұйықтық болып, одан сарымсақ яки қышаның иісі келеді. Иприт күйелі зәрлер қатарына кіреді, теріге иприт тамшылары түссе, тері алдымен қызарады, содан кейін (бірінші күн ақырында) қабарып шығады. 2-3 күн өткеннен кейін көбікшелер жарылады және олардың орнында ұзак уақыт емделмейтін жара пайда болады.

Тыныс алу жолдарының ипритпен уланғандық белгілері мұрын мен тамақтың ауруы, түшкіруі және мұрыннан су келуі. Адам ауырлау зэрленгенде бронхит пен қабынған болып қалуы да мүмкін. Иприт көзге, әсіресе, тез әсер етеді. Иприт буы әсер еткенде көздің шырыш пердесі қызарады, шашу пайда болады, яғни кісі өз-өзінен сығылады, көзден жас ағады. Иприттің жарақаттау әсеріне тән ерекшелігі сондай, яғни ол жасырын әсер етеді және онда кумулативтік жиынтығы болады, яғни адам организмінде зақым жиналышп барады.

Психикалық әсереттің улы заттарға Bi-Zet (ВЗ) кіреді. В3 жеке өзінегін тән ерекшелігімен орталық жүйке жүйесіне әсер етіп, адамдарды психикалық түрғыдан есепкіретеді, қорку пайда етеді яки физикалық ізден шығарып, есітпейтін, көрмейтін етіп қояды.

Буатын улы заттарға фосген кіреді. *Фосген* – түссіз газ болып, одан ашыған жемге тән құшсіз иіс келеді. Оятын сілтілер, мұсатір спирті, соданың судағы ерітіндісі фосгенді тез ыдыратып жібереді. Фосген тыныс алу органдарын зақымдайды: ауызда шіріндеу маза сезіледі, адам біраз жетеледі, оның басы айналады, адам өзін мұлдем дәрменсіз сезеді. Фосгенде жасырын әсер ету дәүірі болғандығынан уланудың алғашқы белгілері 4–6, кейде 12 сағаттан кейін сезіледі.

Әсерлеуші улы заттарға хлорасетофенол, адамсит, дibenзоксазепин кіреді. Бұл заттар көз бен тыныс алу жолдарын жарақаттайды.

Химиялық улану ошағы – бұл улы заттар әсерінде болған аймақ. Мұндай аймақта адам мен жануарлар зақымданады яки олардың зақымдануы мүмкін болып қалады. Химиялық улану ошағының сипаттамасы, алдымен, дүшпан таралынан істетілген улы заттардың түріне және қолданышу әдісіне, метеорологиялық жағдайға және жердің рельефине байланысты.

Химиялық қару тікелей істетілген зонада ауаны уландырыш улы заттар буы мен аэрозол пайда болады. Улы заттардың буы (уланған ауадан құралған бірлемеші бұлт) самал ескен жаққа қарап, бірнеше он километрге таралуы мүмкін, бұл адамдар мен жануарлардың, әр түрлі объект пен нәрселердің улану қаупін асырады. Уланған ауаның сақтану уақыты мен таралу қашықтығына желдің бағыты, жылдамдығы, улы заттар, ауа райы, жыл мезгілі үлкен ықпал жасайды. Уланған бұлт өзендер, қиялыштар, шатқалдар мен сайларды бойлап ұзак қашықтықтарға таралады.

Терен шатқалдар, жайылымдар, батпактар, жарлар, тоғайлар, түрғындар жасайтын пункттер улы заттар ұзак уақыт тұрып қалатын жерлер болуы мүмкін.

Қалаларда уланған бұлт көшелер, тоннелдер, құбырларды бойтап үлкен қашықтыққа тарапады. Улы заттардың буы жабық мөлтек аудандар, саябактарда тұрып қалуы мүмкін. Улы заттардың буы герметикалық етілмеген жасырыну орындарына, үйлерге, жертөлелерге кіре алады, жолақпен там үстінде тұрып қалады.

Тұрғын болмаған улы заттар істетілуі кезінде ауаның жерге жақын қабаттарында уланған бұлт пайда болады. Бұл бұлт самал ескен жаққа қарап барады және лезде жайылып кетеді. Жердің ашық, самал етіп тұратын участекерінде ауа үшін заттар буынан лезде тазаланады. Бірақ уланған ауа жабық мөлтек аудандарда, аулаларда және басқа жерлерде тұрып қалуы мүмкін.

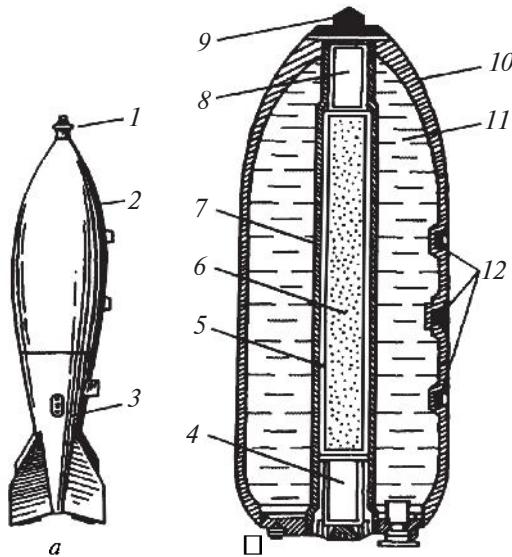
Көргану шараларын тез көру үшін жер мен ауаның зәрленгендігі көрсететін езіне тән белгілерді жақсы білу керек. Зәрленгендікті көрсететін сыртқы белгілер топырақ, ағаш жапырақтары, ғимарат қабырғалары мен басқа нәрселердің тамшылар болуы мүмкін. Химиялық қару жарылғанда, жер төбесінде шағын бұлт пайда болады. Ол кейде бірер ашықтау ренге кіреді. Бұлтты самал тез таратып жібереді. Егер дүшпан улы заттарды төгетін авиация құралдары көмегінде қолданған болса, самолет әуеде сезілдері дәрежеде тоқ яки аздап боялған тұман із қалдыруы мүмкін. Улы заттарды қолданылу белгілері білінді дегенге дейін, қорғану шаралары дереу көрінеді (газдан қорғану маскасы мен теріні қорғау құралдары киіп алынады).

Химиялық қаруларды қолдану құралдары

Уландырғыш заттар нысанана, алдымен, авиация көмегінде іске асырылады. Әр түрдегі уландырғыш заттармен толтырылған авиациялы бомбалар жарылатын құрылғылары бойынша: соққы әсерінде жарылатын және ұзақтан басқарылатын (қашықтықтан) құрылғылармен жарылатындарға белінеді.

Соққы әсерінде жарылатын химиялық авиациялы бомбалар ауа атмосферасын яки белгілі жерлерді улануға көзделген болып, езінде фосген, иприт яки зоман түріндегі уландырғыш заттарын сақтауы мүмкін. Соққы әсерінде жарылғыш авиациялы химиялық бомбалардың ауырлығы, әдетте, 100 кг-ден 1000 кг-ға дейін болады.

Мұнда бомбаның 50% ауырлығын уландырғыш заттар құрайды. Адамдарды улану үшін қолданылатын авиациялы химиялық бомбалар жер жүзінен біраз биіктеу қашықтықта жарылдырады (дистанциялы жарылғыш құрылғыларға ие болады).

4-сурет. 340 килограмм ауырлығы MS-1 маркалы химиялық бомба:
 а – жалпы көрінісі; б – кесілген жайтта көрінісі; 1, 9 – бас жарылғыш
 күрылғы; 2, 10 – корпус; 3 – стабилизатор; 4—8 – втулкалар; 5 – гофрирделген
 картоннан дайындалған цилиндр; 6 – жарылғыш заряд; 7 – жарылғыш
 зарядты салу үшін арналған стакан; 11 – уландағыш зат; 12 – бомбаны асып
 қою үшін арналған ілмектер.

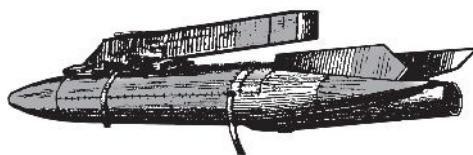
Бұл бомбалар шыдамды уландағыш заттармен (зоман, иприт) толтырылады.

Мұнан тыс, кіші салмақтағы (3 кг және одан артық) кассеталы авиациялы химиялық бомбалар да қолданылуы мүмкін.

Тәгетін авиациялы құралдар сұйық уландағыш заттармен толтырылып, самолет қанаттары яки фузелажының (корпусы) астына асылады және 300—500 метр жоғарыдан себіледі (5-сурет).

Ракета құралдары. Химиялық шабуылды өткізу қажеттілігі пайдада болғанда ракета құралдарынан кеңінен пайдаланылады. Кейбір мемлекеттер армиялары химиялық қаруды керекті жерге жеткізу үшін басқарылмайтын ракета құралдарына ие. Басқарылмайтын реактив снарядтардың ұшу қашықтығы 40 километрді, басқарылатын ракета құралы реактив снарядтарының ұшу қашықтығы 5—140 километрді құрайды.

Бұл реактив снарядтардың (ракета) жауынгерлік белімі кассетадан құралған болып, ол шар сияқты формалы бірнеше бомбалардан құрылған (әр қайсы шар сияқты бомбаның ауырлығы 0,6 кг болады) және уландағыш заттардан зарин, зоман және басқалармен толтырылуы мүмкін.

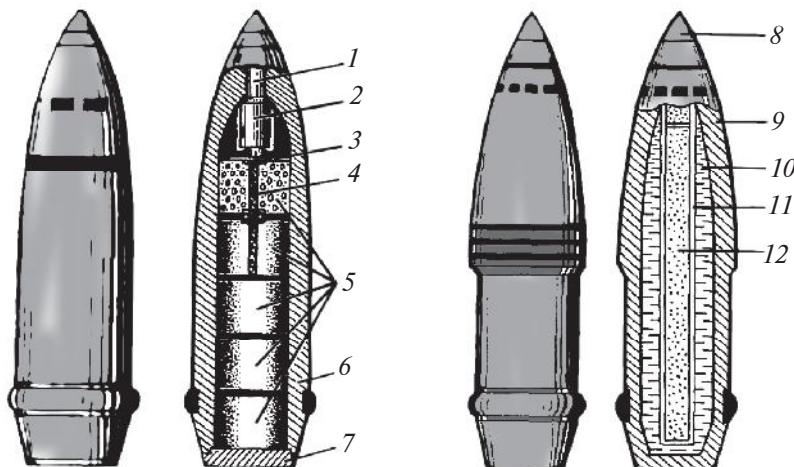
5-сурет. ТМУ-28/V маркалы төгетін авиациялық құрал.

Ракетаның жауынгерлік химиялық бөлімі 1,5–3 км жоғарыда автоматты түрде ашылады және шар сияқты бомбалар 1 км²-ге таралып кетеді, жерге түсіп жарылады және белгілі бір жерді залалдайды.

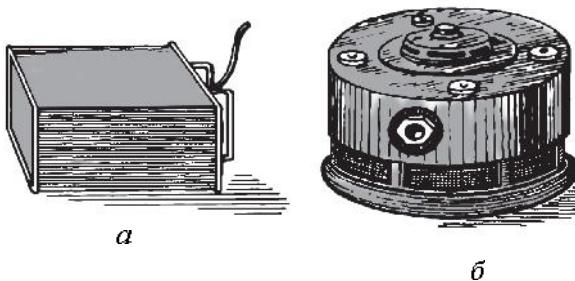
Реактив минометтерден (көп стволды құрылғылар) атылатын реактив снарядтар яки миналар уландырығыш заттардан зарин яки V газдарымен толтырылып, қолданылғанда үлкен майдан және көптеген адамдарды залалдайды, құрылғылардың ату ұзақтығы 2,7—11 км-ді құрайды.

Артиллерияның химиялық снарядтары мен миналары. Кейбір шет мемлекеттер армиялары қазіргі кезде 105, 155, 175, 203, 2 мм-лі зенбіректер мен гаубицалардан ату үшін істеп шығылған химиялық снарядтарға ие (6-сурет).

Бұл табельді снарядтар V газдары, зарин, иприт пен CS уландырығыш заттармен толтырылған. Гаубицалардың ұзаққа ату қашықтығы 16—18 км, зенбіректердің ұзаққа ату қашықтығы 32 км-ді құрайды.

6-сурет. 115 мм-лі химиялық артиллерия снарядтары: 1, 8 – жарылғыштар; 2 – порох заряды; 3 – диафрагма; 4 – тесілген түтік; 5 – уландырығыш заттар шапкасы; 6, 9 – корпус; 7 – снарядтың төменгі бөлімі; 10 – уландырығыш зат; 11 – жарылғатын зарядтың үстінгі стаканы; 12 – жарылғыш заряд.

7-сурет. Химиялық фугастар: а – М 1 маркалы фугас; б – М23 маркалы фугас.

Бұдан тыс, 106,7 мм-лі минометтөрге арналған химиялық миналар істеп шығарылған болып, олардың ұзакқа ату қашықтығы 5,5 км.

Химиялық фугастар дүшпаниның тірі күштерін, майдан және жолдарды залапдау үшін қолданылады. Шет мемлекеттер армияларында қазіргі уақытта M-1, M-23, ABC-M23 маркалы фугастар сақталып келуде. Бұл фугастар V газдары, зарин және басқа түрдегі уландырғыш заттармен толтырылған болады. Жарылған уақытта 12,5 м² және одан үлкен майданды залалдайды (7-сурет).

Уландырғыш заттардың зиян жеткізуіне ауа-райы мен жердің әсері, организмге тусу жолдары мен уланудың алдын алу. Әуе мен жердегі уландырғыш заттардың зиян жеткізуіне ауа-райы, топырақтың жағдайы және жердің төмен-білктігі үлкен әсер етеді. Ауа мен топырақтың райы жерде уландырғыш заттардың сақтану мерзіміне әсер етеді. Төмен температурада (қыста) иприт өте баяу буланып, көктемге дейін топырақта сақталуы мүмкін. Жазда иприт бірнеше он рет жылдам буланады және топырақта тек бірнеше сағат, Орталық Азия аумағы жағдайында одан әрі аздау сақталады.

Ауа ашылып, күн жарқырап тұрған күндерде уландырғыш заттар жерден қызып жоғарыға көтеріледі және тез жайылып кетеді. Гүнде ауа арапаспайды, ал бұл дүшпаниның бірқалыпты болмаған улы заттардың істетілуіне қолайлы жағдай тудырады. Уланған ауа түнде өте баяу таралады, сайларда, самал тимейтін жерлерде, окоптарда, траншеяларда ұзак тұрып қалуы мүмкін. Самал есүи ауадағы уландырғыш заттың концентрациясын едәуір азайтады, ал қатты жеде жердегі уландырғыш заттың булануы күштейеді және осылайша топырақтағы уландырғыш зат жылдам буланады.

Жерлердің ерекшелігі, өсімдіктері де уландырғыш заттардың концентрациясына әсер етеді.

Уландырғыш заттар қолданылған жерде тұрғындардың 10—30% және одан көбін улануы күзетіледі. Уландырғыш зат бұлттары таралған жерлерде бұл көрсеткіш 8—12 % -ды байқалады.

Уландырғыш заттардың организмге тусу жолдары. Уландырғыш заттар организмге түрлі жолдармен – тыныс алу жолдары, асқазан, тері, тегіс перделер және жаракаттардан етуі мүмкін.

Уландырғыш заттар қолдану әдісіне, олардың физикалық және химиялық, токсикологиялық қасиеттеріне қарап әсер етеді. Бұл заттардың кейбіреулери тыныс алу жолдары арқылы түссе, кейбіреулери басқа жолдармен организмге түседі.

Уландырғыш заттар көбінесе бу және аэрозол түрінде тыныс алу жолдарына түседі. Ауа жолдарына түскен уландырғыш зат тегіс перделерде тоқтап қалуы нәтижесінде аздап өпке алвеолалары арқылы қанға сорылады. Егер өпке алвеолалары жайып қойылса, уландырғыш заттар 90—100 м² ауданға таралады, Соның үшін олар тыныс арқылы улану клиникасында бірінші орынды иелейді, яғни улану клиникасы тез дамиды.

Уландырғыш заттармен тыныс алу жолдары арқылы улану *ингалациялы улану* деп аталып, өте қауіпті есептеледі. Тыныс алу жолдарын уландырғыш заттардан сақтау үшін қорғаныс құралдарынан, противогаздардан пайдаланылады.

Уландырғыш заттардың организмге түсетін тағы бірен қажетті жолы тері қабаты. Өтудің үш жолы белгілі: эпидермис арқылы, жұн фолликулалары мен май бездерінің шығаратын жолдары арқылы. Липидтерге жақсы еритін уландырғыш заттар (фосфорорганикалық уландырғыш заттар, иприт, луизит және басқалар) тері арқылы организмге тез сорылу қасиетіне ие. Адамның терісі қызырып терлеп тұрған жайтта уландырғыш заттардың сорылуы едәуір женілдейді.

Мұнан тыс, тері қабаты арқылы организмге түскен уландырғыш заттардың токсикалық әсер етуі үшін уландырғыш заттардың қаншалықты тез сорылыштығы мен суда ерущендігі де қажетті орын тұтады. Тері арқылы өткен уландырғыш заттар бауырға түспей, үлкен қан айналу шенберіне түсіі мүмкін. Тері қабаттарын уландырғыш заттардан қорғау үшін арнағы қорғаныс құралдары қолданылады.

Уланудың алдын алу. Жаптай қырып-жою қаруын қолдану қаупі пайда болғанда яки қолданылғанда одан сақтанудың негізгі шаралары төмөндегілерден тұрады:

– егер қауіп туралы сигнал көшеде жеткізілсе, әбігерге түспе. Қауіп қайсы тараптан келе жатқанын анықта. Егер де қауіпті аймақтан шығуға

мүмкіндік бермейтін тосқауылдар ұшыраса (қабырға, көл), айналадағы жақын ғимараттардың біріне жасырыну керек;

– егер қауіп туралы сигнал үйде болған уақытында жеткізілсе, терезе мен есіктерді жауып, жеке қорғаныс құралдарын істетуте даярлау қажет;

– егер қауіп туралы мәлімет жеткізілмеген болса, сен күмбірлелеген дыбыс яки жарылу, өзіне тән иістерді сезген болсан, олардан қорғануга әрекет жаса. Мұның екі негізгі әдісі бар: бірінші – зақымданған аумақтан қауіпсіз жерге шығу; екінші – жақын ортадағы тұрғын үйлердің біріне жасырыну;

– зақымданған аймақ ондаған метрден жуздеген метрге дейін жайылуы мүмкін. Мұнан сондай қорытынды жасауға болады, егер адам сағатына 4—5 км жылдамдықпен әрекеттенсе, зақымданған аумақтан шығыш кету үшін 10—15 минут жұмсалады.

Химиялық улану ошағында уландырыш заттармен уланғанда адамдарға жедел түрде бірінші медициналық көмек көрсету керек.

Бірінші медициналық көмек әскери қызметшілердің жеке дәрі аптекасы (АИ-2), жеке пакеттер (ИПП-8, ИПП-9, ИПП-10) көмегінде өзіне және өзара, сондай-ақ санитарлар мен санитарлық-нұсқаушылар тара-пынан өткізіледі.

3.3. Биологиялық (бактериологиялық) қарулар мен ауру тарататын микробтар

Биологиялық (бактериологиялық) қарулар биологиялық құралдармен толтырылған оқ-дәрілер және оларды нысанана алып бару (ату) құралдары.

Биологиялық (бактериологиялық) қаруларды істетілуімен алып барылатын соғыстар биологиялық (бактериологиялық) соғыстар деп аталады. Биологиялық (бактериологиялық) қарудың әсерлеуші факторын бактериологиялық құралдар құрайды. Олар жауынгерлік жайтта істету үшін ажыратып алынған биологиялық агенттер болып, адам организміне түскенде қатты сырқаттануға алып келеді. Оларға ауру тарататын микробтар мен микроб токсингері (кеібір микробтар өмір қызметі барысында пайда болатын улы заттар) кіреді.

Ауыл шаруашылығы егіс алқаптарын жою, сонымен қатар, мемлекет экономикалық деңгейін ізден шығару мақсатында жәндіктер, әсіресе, шегірткелер, колорадо қоңыздары және басқалар қолданылуы мүмкін. Микроорганизмдер, инфекциялы ауру тарататын микробтар биологиялық қасиеттері мен өлшемдеріне сәйкес төмендегі сынныштарға белгінеді: бактериялар, вирустар, риккесиялар, санырауқұлақтар мен микроб токсингері.

Бактериялар – бір жасушалы микроорганизмдер болып, микроскоп астында көрінеді, қарапайым бөліну жолымен көбейеді. Олар күн нұрларынан, залалсыздандыратын заттар әсерінен және жоғары ауадан тез жойылады. Төмен температураға сезімтал емес, мұздауға да шыдайды. Кейбір бактериялар ыңғайсыз жағдайдан сақтану үшін корғаныс қабатын пайда етеді яки спораларға оралады. Бактериялар оба, туларемия, сібір күйдіргісі, мыңқылдақ, мелиоидоз сияқты ауруларды келтіріп шығарады.

Вирустар – ең кіші бактериялардан да өлшеміне сәйкес 100 есе кіші микроорганизмдер. Бактериялардан ерекше түрде вирустар тек тірі тоқыма жасушалары ішінде дамиды және жасуша паразиті есептеледі. Вирустар қауіпті және ауыр аурулар – табиғи шешек, сары безгек, геморрагикалық безгек ауруын келтіріп шығарады.

Риккерициоздар – вирустар мен бактериялар арасында орналасқан микроорганизмдер тобынан болып, сыртқы көрінісі мен өлшемдеріне сәйкес бактерияларға жақын тұрады. Оларды вирустарға жақыннататын ерекшелігі жасушадағы паразиттік. Олардың кейбіреулері құрғақшылық пен суыққа шыдамды. Риккерициоздар таспалы сүзек ауруын келтіріп шығарады.

Саңырауқұлақтар – бактериялардан қурделі түзілуі мен көбеюімен ерекшеленеді. Саңырауқұлақ споралары құрғап қалуға және күн нұрларына, залалсыздандыратын заттардың әсеріне шыдамды.

Микроб токсиндері – кейбір бактериялар тірі уақытында ажыратып шығарған жоғары улы заттар.

Бактериологиялық қарудан қорғану құралдарына төмендегілер кіреді:

- жеке аптечка. Оның құрамына: шприц-тюбиктегі ауру қалдыратын құрал; фосфорорганикалық заттармен улануға қарсы дәрі; радиацияға қарсы дәрілер; бактерияға қарсы құралдар; көңіл айнуына қарсы құрал;
- химияға қарсы жеке пакет. Бактериологиялық (биологиялық) құралдармен зақымданғанда тірі қабагтары залалсыздандырылады.

3.4. Заманауи қарапайым қырып-жою қарулары

Заманауи қарапайым қырып-жою қарулары жеке яки жаптай қырып-жою қаруларымен бірге дүшпан тұрғындары мен техникасын жарақаттау, объекттерді бұзу яки жойып жіберу мақсатында қолданылуы мүмкін.

Қарапайым шабуыл құралдарына ыдырайтын, футас, кумулативті, бетон бүзатын, жандыратын жарақтар, көлемдік жарылу қарулары кіреді.

Ыңдрайтын жарақтар негізінен адамдарға жарақат жеткізу үшін арналған болып, олардың ішінде ең қауіпсіз шарикті бомбалар есептеледі. Шарикті бомбалар самолеттерден кассеталар көмегінде тасталады. Әрбір кассетада 100-ден көп бомбалар болады. Мұндай кассета жер үстінде ашылып, бомбалар әртарапқа атылып шығады. Әрбір бомбалар бөлшектерінің зиян жеткізу радиусы 15 метрге тең.

Фугастар негізінен өнеркәсіп, тұрғын үй және әкімшілік ғимараттар, темір жолдарды бұзы, техника мен адамдарға жарақат жеткізу, кумулативті жарақтар қорғалған нысаналарды жою үшін кезделген.

Жандыратын жарақтар адамдарды жарақтату, ғимарат пен істеп шығару нысандарын, тұрғындар жасайтын тұрғын үйлер, қамбалар, транспорт құралдарын жандыру және жою үшін арналған. Жандыратын жарақтар 4 түрлі болады: напалмді, пирогель, термитті, фосфорлы.

Көлемдік жарылу қаруы қолданылғанда ауда қоспаның 15 метр радиус және 2—3 метр қалындықтағы жанармай-аяу қоспасының шар сияқты бұлты пайда болады. Бұл бұлт детонатордың көмегінде жарылдырады. Ол қуаты тұрғысынан ядролық қаруға жақын.

Қарапайым қырып-жою құралдары: жарылғыш заттардың энергиясынан пайдалануға негізделген (фугасты, осколкалы, осколка-фугасты); жылулық энергиясынан пайдалануға негізделген (жандыратын қоспа – напалм, металдастырылған жандыратын қоспа – термит, электрон); өлімге алып келмейтін (агитация, графитті, кесетін, психотроп, пластикалық оқтар) болады.

Барша қару-жарақтар 2 топқа бөлінеді: басқарылатын және басқарылмайтын.

Бұл түрдегі қарулардың өзіне тән ерекшеліктері:

Көлемді жарылу (вакуум) қару-жарақтары (газ, сұйықтық пен басқ.):

– жарылғанда – газ герметикалық болмаған фаза (өлшем) бойлап бір мезетте тарапады және баяулап (0,1 секундқа дейін) жарылады;

– ішкі фазада – өте төмен қысым (вакуум), сыртқы фазада – шектен артық қысым пайда болады;

– қуаты қарапайым оқ-дәрі қарағанда 4—6 есе үлкен.

Түйіршіктегі, инелі қару-жарақтар шар сияқты яки инелер оқ-дәрінің ішінде (бірнеше миллиграммнан бірнеше грамға дейін) жайғасады.

Заманауи қарапайым қырып-жою қарулары белгіленген жерге ракеталар, әуеден, артиллерия, зенбірек қаруы яки адам тарапынан жеткізіп берілуі мүмкін.

Заманауи қарапайым қырып-жою қаруларынан қорғану шараларға: тұрғындарды төтенше жағдайлардан қорғануға даярлау (заманауи қырып-жою қаруларын білу; олардан қорғана алу, бірінші медициналық кемекті көрсете алу); өз уақытында және дұрыс хабар беру; қорғаныс құралдарынан (топтық және жеке, тізімдегі және қол астындағы) шеберлікпен пайдалану; арнайы шаралар (әкімшілік, медициналық-әкімшілік, эпидемияға қарсы, профилактикалық, санитарлық-гигиеналық, емдеу-эвакуация) өткізу; эвакуация (алдыннан өткізілетін, аздал және толық); авария-құтқару және басқа кешкітіріп болмайтын жұмыстарды өткізу кіреді.

Заманауи қырып-жою қаруларынан қорғануды үйімдастыруда дүшін тарапынан ол яки бұл қаруды қолдану мүмкіндігін анық білу қажет.

Әрбір зақымдаушы қарудан қорғануда мақсатқа сай келетін әдіс, құрал мен қорғану бойынша әрекеттерді іздеп табу керек. Мұның үшін әрі тізімдегі, әрі қол астындағы қорғаныс құралдарынан пайдалану қажет. Тұрғындарды қорғауда бірінші медициналық кемектің өз уақытында және дұрыс көрсетілуі әсіресе қажетті маңызға ие.

Бақылау сұрақтары

1. Ядро қаруының әсері негізделеді?
2. Жарылудың қандай түрлері бар?
3. Өтетін (сінетін) радиация нелерден құралған?
4. Химиялық қаруларға мысалдар келтір. Олар нелердің көмегінде істетіледі?
5. Уландырғыш заттардың зиян жеткізуіне қайсы жағдайлар байыпты әсер көрсетеді?
6. Заманауи қарапайым қырып-жою қаруларынан қорғану шараларға нелер кіреді?

4-тапару. ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАР ОРЫН АЛҒАНДА ТҰРҒЫНДАРДЫ ҚОРГАУДЫҢ НЕГІЗГІ ШАРАЛАРЫ

4.1. Төтенше жағдайларда хабар берудің дара жүйесі

Республика, облыс, қала байланыс жүйесінің негізін басқару пункттерінің байланыс тармақтары құрайды.

Басқару пункттерінің байланыс тармағы – бұл басқаруды қамтамасыз ету үшін істетілген байланыс күштері мен құралдарының үйімдасқантекникалық бірлестігі.

Азаматтық қорғаныс жүйесінде телевидение, радио, радиореле, ұялы байланыс құралдары, сымды және сигнал беретін байланыс құралдары істетіледі.

8-сурет. Төтенше жағдай орын алғанда хабар беру күралдары мен әдістері.

9-сурет. Қазіргі күнде пайдаланып жатқан мобиЛЬ, стационар және қол радиостанциялар.

Төтенше жағдай орын алған жерден алынған ақпаратта кім хабар беріп жатқаны, қайсы аймақтан хабар беріліп жатқаны, дәл сол кездегі жағдай, тағы қандай қауіп орын алу мүмкіндігі, қандай шаралар өткізілгені мен көмек беру түрі анықтастырылады.

Егер хабар сирена арқылы берілсе, тұрғындар сиренаны есітіп, жоспар бойынша әрекеттеге бастайды.

Хабар беру жүйесі локалды және орталықтанған болады. *Хабар берудің локалды жүйесі* аттапты субасумумкіндігі бар аймақтарда, атом энергетикасы объекттерінде, химиялық қауіпті объекттер орналасқан аймақтарда

10-сурет. Заманауи мобилді автомобилдерде орнатылған байланыс құралдары.

C-40

C-28

11-сурет. Заманауи электрлендірілген сиреналар.

тұрғындарды шүгыш түрде хабардар ету мақсатында ұйымдастырылады. Тұрғыдарға өз уақытында хабар беру өте қажетті. Локалды жүйелердің негізгі артықшылығы жылдамдық.

Хабар берудің орталықтанған жүйесі:

— қалаларда, аудандарда, обьекттер мен ауылды жерлерде, ірі тұрғындар пункттерінде орталықтанған және орталықтанбаған тәрізде «Дикқат, барчага!» сигналын беру;

– жергілікті радиосіттіру станцияларында сымды есіттіру тармақтары арқылы тұрғындарға ауызша хабар беру;

– телевидение арқылы хабар беру;

– сигнал мен ақпаратты республика, облыс, қала, аудан, министрлік және басқармалардың басқару пункттеріне, қала, аудан ішкі істер белгімдеріне жеткізу;

– наузыымды тұлғаларға үй және қызмет телефондарынан тұрғылықты хабар беру арқылы еткізіледі.

Азаматтық қорғаныс хабар беру сигналын экономика объекттері жұмысының-қызметшілеріне, ТЖМЖ құрылымдарына және республика тұрғындарына жеткізуді қамтамасыз етуі керек.

Хабар беру жүйесінің негізгі міндеттері

Байланыс пен хабар беруді үйлемдастыру үшін азаматтық қорғанысы бастықтары жауапты. Байланыс және хабар беру жүйесінің негізгі міндеттері:

– сигналдарды өз уақытында беру және қабылдау, ТЖМЖ режимдерін орнату туралы үкімхат жіберу;

– ТЖМЖ басқару органдары арасында төменнен жоғарыға және жоғарыдан төменге ақпарат алмастырудың сенімді болуын қамтамасыз ету.

Республика дәрежесінде хабар беру жүйесінің міндеттері:

– республика орталықтандырылған хабар беру жүйесін, сондай-ақ ақпаратпен қамтамасыз ету және басқалардың автоматтандырылған жүйесін жарату және оны тұрғылықты дайын түрде сақтау;

– байланыс, радио, телевидение және басқа техника құралдарының мемлекет пен басқармалық каналдарынан басқару және ақпаратты беру үшін орталықтандырылған жайтта пайдалануды қамтамасыз ету;

– химиялық және басқа қауіп-қатер күшті объекттерде және оларға көрші аймақтарда хабар беру және ақпарат берудің жергілікті жүйесін, сондай-ақ су қоймасының гидротехникалық ғимараттарында сигнализация және хабар берудің жергілікті автоматтандырылған жүйелерін жобалау және жаратуды бақылау жасау;

– жүзеге асқан төтенше жағдайлар, олардың даму көлемдері мен болуы, мүмкін болған салдары мен төтенше жағдайларды жоюға тиісті қабылданып жатқан шаралар туралы ақпараттардың жиналудын және алмастыруын әрі хабар беруді қамтамасыз ету және бақылау жасау.

Жергілікті деңгейде хабар беру жүйесінің міндеттері:

– облыс ішкі байланыс пен хабар беру жүйелері, сондай-ақ басқару және ақпаратпен қамтамасыз етудің автоматтандырылған жүйесін құру мен тұрғылықты дайын түрде сақтау;

– басқару және ақпаратты беру үшін байланыс, радио, телевидение және басқа техникалық заттардың мемлекет, облыс пен басқармалық каналдарынан орталықтандырылған жайтта пайдалануды қамтамасыз ету;

– мұдделі министрлік және мекемелермен бірге химиялық және басқа күшті қауіпті объекттер, оларға көрші аймақтарда хабар беру және оларды берудің жергілікті жүйелерін, сондай-ақ су қоймаларының гидротехникалық ғимараттарында сигнализация мен хабар берудің автоматтық жүйелерін жарату.

Объект дәрежесінде хабар беру жүйесінің міндеттері:

– химиялық және басқа қауіпті объекттерде хабар беру мен ақпарат берудің жергілікті жүйелерін, сондай-ақ гидротехникалық ғимараттарда сигнализация мен хабар берудің жергілікті автоматтық жүйелерін жарату жұмыстарын үйімдастыру;

– хабар беру, ақпарат жинауды қамтамасыз ету мен бақылау жасау, жүзеге асқан төтенше жағдай, оның даму көлемдері және кешуі, жеткізілуі мүмкін болған салдары, төтенше жағдайды жою үшін көріліп жатқан шаралар және қажетті көмек туралы жоғары органдарға мәлімет беру.

Өзбекстан Республикасының барша басқармаларында хабар беру және ақпарат беру жүйесінің тұрғындар мен аймақтарды төтенше жағдайлардан қорғау бойынша міндеттері:

– азамат қорғанысы шараларын өткізу барысында байланыс жүйелерінің сенімді және тұрақты істеуін қамтамасыз етуді үйімдастыру және жүзеге асыру;

– басқармалық потенциал қауіпті объекттерде сигнализация және хабар берудің жергілікті автоматтандырылған жүйесін жарату;

– тұрғындарды төтенше жағдай қаупі төнгендігі мен орын алғандығы туралы ақпаратпен қамтамасыз ету.

Хабар беру сигналдары мен олар бойынша тұрғындардың әрекеті

Тұрғындардың қорғанысы қайсыбір қауіп-қатерлердің төнгендігі яки жүзеге асқандығы туралы хабар беру және ақпарат таратуды ез уақытында жүзеге асырудан басталады.

Хабар беру келісіп алғынған, алдыннан белгілеп қойылған және тұрғындарға анық түсінікті болған сигналдар (сирена дауысы, дауыс шығаратын бүйімдарды соғыс және т.б.) арқылы жүзеге асырылады.

12-сурет. Төтенші жағдай болған жерден хабар алу.

Қандай қауіп төнбесін, электр сиреналары іске түсіріледі. Олардың дауысына кәсіпорындардың гудоктары қосылады. Бұл азamat қорғанысының дара «Дикқат, барчага!» сигналы болады.

Сирена даусы істетілген кезден телевизор, радиоприёмник, радиокернеулер істетіп қойылады, жергілікті үкімет органдары яки төтенші жағдайлар басқармалары жүзеге асқан қауіптің характеристері, көлемі, сондай-ақ мұндай жағдайда тұрғындардың әрекет жасау тәртібі туралы ұсыныстарды беруі керек.

Сенімді және тұрақты байланыс, сондай-ақ шынайы ақпарат тұрғындар қауіпсіздігін үйімдастыру және төтенші жағдайлардың алдын алу шаралары шынжырдағы негізгі буындардың бірі болады.

Хабар беру тиімді қорғаныс әдісі болып, оның орны шексіз. Бекерге ескертілген адам жартылай құтқарылған адам демейді.

4.2. Тыныс алу мүшелері мен теріні қорғау құралдары

Тыныс алу органдарын қорғау құралдарына фильтрлейтін газтұтқыш, респираторлар, тозаңға қарсы мatalы маска, дәкелі маскалар кіреді. Тыныс алу мүшелерін ең сенімді қорғаныс ететін құрал газдан қорғайтын маска, себебі ол тыныс алу мүшелерін радиоактив, уландырғыш заттар мен бактериялы құралдардан қорғайды.

Газдан қорғану маскасының қорғау әсері тыныс алу мүшелері, бет пен көздерді сыртқы ортадан толық изоляция жасауға негізделген. Пайдалану үшін қолайлы және қарапайым маскалардың бірі ГП-5 газдан қорғану маскасы болады (13-сурет).

Бұл маска женіл болып, оның шлем-маскасы басты жақсы қорғайды. Шлем-маска таңдау үшін бас екі рет өлшеміп, нәтижесі бір-біріне қосылады. Нәтижелер жиындысы 92 см-ден кем болса, 0-өлшемді; 92—96 см болса, 1-өлшемді; 96—98 см болса, 2-өлшемді; 99—102,5 см болса, 3-өлшемді; 102,5 см-ден үлкен болса, 4-өлшемді шлем алу керек.

Істетілуіне қарай барша противогаздар фильтрлейтін және изоляциялайтын түрлерге бөлінеді. Олардың бір-бірінен айырмашылығы мынадай, яғни фильтрлейтін газтұтқыштыныс алу органдары, кез және бет терісін изоляциялайтын газтұтқыш құрлық пен суда істеуге арналған.

Жағдайға қарап газдан қорғану маскасы әр түрлі жағдайларда асып жүреді. Егер дұшпаннның тікелей шабуыл қаупті болмаса, газдан қорғану маскасы «Дала» жағдайында сол жаққа асып жүріледі. «Хаво хавфи» хабары яки «**Газдан ҳимояланиш никоблари тайёрлансın!**» командасы

13-сурет. ГП-5 противогазы: 1 – маска; 2 – ауа тазалайтын құты; 3 – трикотаждан жасалған қаг; 4 – тыныс алу түтігінің аузы; 5 – сейлесу құрылғысы; 6 – тыныс шыгару түтігі; 7 – обрутатор; 8 – тәбе; 9 – мандай бауы; 10 – самай бауы; 11 – нек асты бауы; 12 – ұзайтып қысқартыратын бау; 13 – том.

берілгенде газдан қорғану маскасы «Дайын» жағдайына өткізілед. Мұның үшін сөмке аздап алға сүріліп, оның жоғары қақпағы ашылып әрі кенебі алынып, белден өткізіледі және оның үшін алға жартылай шеңберге байлан қойылады.

Радиоактив, химиялық және бактериологиялық уланғандық туралы ескертетін ақпараттар берілгенде «Газдар!» командасына сәйкес, сондай-ақ химиялық және бактериологиялық шабуылдың алғашқы белгілері пайда болғанда газдан қорғану маскасы «Жауынгерлік» жағдайына келтіріледі.

Газдан қорғану маскасы тез және дұрыс тағылуында белгілі тәртіпке мән берілуге: тыныс алмай тұрылуы, көздердің жұмылуы (немесе уланып қалуы мүмкін), бас киімі алынып, тізелер арасына сығылуы, сөмкеден маска алынып, оның бет-сүйек пен еңсе таспаларынан әр екі қолмен бас бармақтар ішкери жаққа болатындағы етіп ұсталуы керек.

Масканың тәменигі бөлімі иекке қойылып, қалған бөлімі бетке тартылуы, жан таспалары құлақтар арасына өткізілуі керек. Еңсе таспалардың бос үштары, масканың шеттері бетке тығыз жабысатындағы етіп тартылуы қажет. Содан кейін тез дем шығарып, тыныс алуды жалғастыру, көздерді ашып, бас киімді киіп алу қажет, тез дем шығарылғанда бет маска кио уақытында масканың астына кіріп қалған улы ауа шығып кетеді.

Газдан қорғану маскасы «Газдан химояланиши ниқоблари ечилсин!» командасы берілгеннен кейін ғана шешіледі. Тікелей улану қаупі етіп кеткендігі туралы хабар берілгеннен кейін де газдан қорғану маскасы жетіспеушілігі мүмкін. Газдан қорғану маскасын шешу үшін оң қолмен бас киім көтеріліп, сол қолмен газдан қорғану маскасы құтысынан ұсталады және маска аздап тәменге тартып алынады-да, бас киім киіледі. Шешілген газдан қорғану маскасы сөмкеге орналасады, мұнда маска таза шуберек яки қол орамалмен сүртіледі. Міне, содан кейін газдан қорғану маскасы «Дайын» яки «Дала» жағдайына өткізіледі.

Қатты сұықта масканың резенжесі қалуы яки көзілдірік мұздауы мүмкін. Мұнда газдан қорғану маскасынан пайдалану қындауы және істемей қалу қаупі бар. Мұндай оқиғаларға жол бермеу үшін маска пальто ішіне алып ысытылады. Егер газдан қорғану маскасы тағылған жағдайда болса, оның маскасы мен клапандар құтысын уақыт-уақытымен қолда ысытып тұру, тыныс шығару клапандарына үрлеп қою ұсынылады.

Сұықтан ыстық бөлмеге кіргенде, газдан қорғану маскасы металл беліктері терлемейінше 10—15 минут күтіп тұру және содан кейін газдан

қорғану маскасы құтысын, металл бөліктері мен масканы құрғақ дәке яки қол орамалмен сұрту және дем шығару клапандарына үрлеу керек. Біріктіру трубкасын да үрлеу қажет, егер трубка мұздап қалған болса, оны мұз бөліктерінен сақтықпен тазалау қажет.

Газдан қорғану маскасынан пайдалану уақытында оның кейбір бөліктері зақымдануы мүмкін. Мұндай жайтта газдан қорғану маскасын басқасына дереу алмастыру яки уланған жерден дереу шығып кету қажет. Табиғи, зақымданған газдан қорғану маскасынан белгілі уақыт пайдалануға тұра келеді.

Масканың шеттері аздал жыртылған яки таспалардың бірі үзілген болса, зақымданған жерді бетке яки басқа алақанмен бекем сығылады. Егер масканың бет бөлімі жыртылған, біріктіру трубкасы тесілген яки үзілген, көзілдірік, дем шығару клапандары үлкендеу зақымданған болса, мұндай газдан қорғану маскасы құтысының көмейін ауызға ұстап, мұрынды бармақтармен сығып және көзді аштай тұрып, құты арқылы тыныс алу қажет (мұнда ауыздан тыныс алу және ауыздан дем шығару қажет).

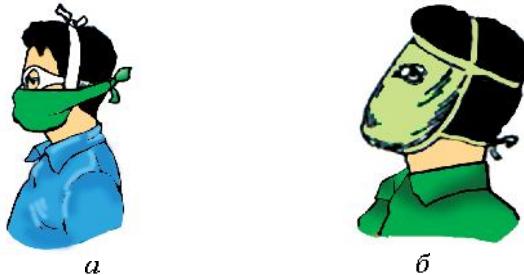
Егер газдан қорғану маскасы құтысының корпусы тесілген болса, оны лай, ылғал топырақ, нанның жұмсағы яки басқа соған ұқсас затпен сұлақтап қою керек. Мүмкіндік болуымен, зақымданған құты басқасына алмастырылады.

Егер газдан қорғану маскасы болмаса, ол бұзылған болса, тыныс алу органдарын радиоактив тозаң мен бактериялы құралдардан қорғау үшін респираторлар, мақта-дәке, баулар, тозаңға қарсы токыма маскалар істетіледі. Бірақ оларулы заттардан сақтай алмайды. Кәсіпорын істеп шығару тозандарынан қорғану үшін әр түрдегі тозаңға қарсы респираторлардан пайдаланылады.

Кез келгандық маска жартылай маскадан және оған монтаж жасалған фильтрлейтін элементтен (фильтрлейтін респиратор құтысынан) тұрады.

Кейбір түрдегі маскаларда фильтр міндеттін бет бөлігінің материалы етейді. Олардың газдан қорғану маскаларынан ерекшелік тараптары мынадай, яғни олар тыныс алуға аз қарсылық етеді, жеңіл, түзілуі қарапайым және бағасы арзан болады. Маскалардың түзілуі қарапайым болғандығы үшін олардан пайдалану да ынғайлы.

Тыныс алу органдарын улы заттардан қорғаудың ең қарапайым әдістерінің бірі мақта-дәке материалынан дайындалған, тозаңға қарсы тағылатын маска. Бұл маска радиоактив тозандар мен бактериялы аэрозолдардан қорғайды.

14-сурет. а – тозаңға қарсы мақта-шүберекті маска;
б – тозаңға қарсы материалдардан дайындалған маска.

Мақта-шүберекті бауды даярлау үшін 100×50 см өлшемдегі дәке материалы алынады, оған 1—2 см қалыңдықта мақта қойылады, дәкенің жағалаулары екі жағы қайрылып мақта оралады. Ақырғыұзындықтарарапынан 30—35 см өлшемде кесіледі. Мақта-дәкелі бау жақ, ауыз, мұрынды жабуы қажет. Көз жаққа тозаңға қарсы көзілдірік тағылады.

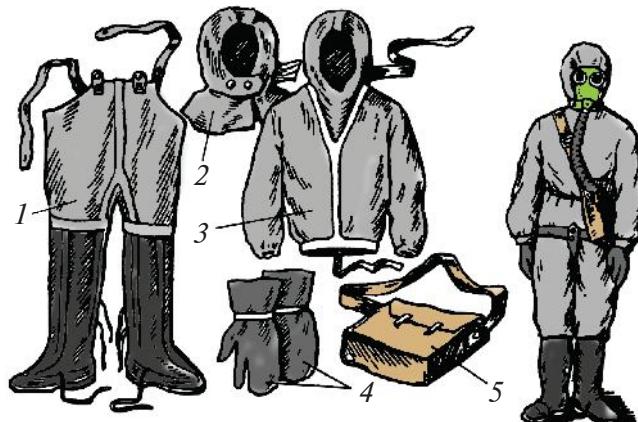
Тозандарға қарсы материалдардан дайындалған маска корпусы қадаудан құралған (корпус бөлімі 4—5 орамнан құралған материалдан дайындалады). Корпус, қадаулардан өлшем алынып шығылады. Корпус бөлігіне көз көрінісіне арналған тесіктер жасалып, оларға әйнек яки көру пластинкасы орнатылады. Мaska басқа жабысып қадалу мақсатында, резенке таспалары орнатылады. Масканың корпус бөлігін бас жақпен бірлестіру үшін көлденен өзенке таспа да орнатылады.

Теріні қорғау құралдары. Радиоактив, химиялық және бактериялы уланған жерлерде тыныс алу органдары мен көздері ғана емес, бәлкім бүкіл денені де қорғау қажет. Біз күнделікті өмірімізде пайдаланатын әдеттегі бас-киім уланудан сақтай алмайды. Мұның үшін теріні қорғайтын түрлі құралдар, дененің тері қабатына, бас-киім, аяқ-киімдерге радиоактив және уландырғыш заттар әрі бактериялы заттардың түсінен сақтайтын құралдар істептіледі.

Теріні қорғау құралдары міндеттіне қарай арнайы (табель) құралдар мен қолда бар құралдарға бөлінеді.

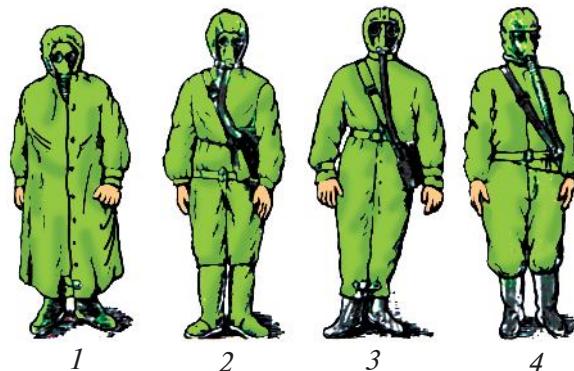
Қорғанудың табель құралдарынан азamat қорғанысы құрылымдарының жеке құрамы уланған жерде істеу уақытында пайдаланылады.

Табель құралдары қатарына қорғану комбинезоны (сымды келте камзол), L-1 жеңіл қорғану костюмі, қорғану етігі мен қолқабы, фартук кіреді. Бұл құралдар өнеркәсіпте пленка пайда ететін синтетикалық

15-сурет. L-1 жеңіл қорғаныс костюмі:
1 – шұлыштар мен сым; 2 – шлем астынан кінімі; 3 – капьюшондың көйлек;
4 – екі бармақтың қолқагіттар; 5 – костюм сақталатын дорба.
Онда «Жауынгерлік» жағдайындағы қорғаныс костюмі.

заттар (тоқыманың 1 яки 2 жаққа сіндірілген каучук жасанды қарамайлар, акуыз заттар, пластикалық массалар мен басқалар) дайындалады, бұлар ауаны мүлдем өткізбеуімен қатар, өзіне түскен улы зат тамшылары және жүктегерінен жақсы қорғайды. Бұтінденені сыртқы ортадан изоляциятау үшін теріні қорғау құралдарынан комплекс тәрізде пайдаланылады (Мәселен, комбинезон, қорғану етігі және қолқабымен бірге киіледі). Қорғанудың табель құралдары қорғану *күйдері* деп аталады.

16-сурет: 1 – қорғаныс комплекті; 2 – L-1 жеңіл қорғаныс костюмі;
3 – қорғану комбинезоны; 4 – фильтрлейтін кінім.

Қорғану комбинезоны (шалбарлы келте камзол) күшті уланған жерлерде істеуде, резенке етік, қолқап пен қалпақпен (капущен) бірге киіп алынады. Комбинезондар мен шалбарлы келте камзолдар резиналанған тоқымалардан дайындалады. Комбинезонның ауырлығы 3,5 кг, етік пен қолқаптармен біргеліктегі ауырлығы 6 кг-ға жақын.

Жеңіл қорғаныс костюмі резиналы оралымды тоқымадан дайындалады.

Бұл костюм қалпақшалы кейілеқ, шұлықты сым, екі бармақты қолқап және шлем астынан құралған. Комплектке костюмді салып жүру үшін сөмкे мен қол қолқабы та кіреді.

Улану қаупі тәнгендейтін туралы ескертетін сигнал берілгеннен кейін, газдан қорғану маскасы тағызып, жаға көтеріледі, қалпақша (калпошон) және қолқап киіледі.

4.3. Тұрғындарды қорғаудың инженерлік құралдары (пана жерлер)

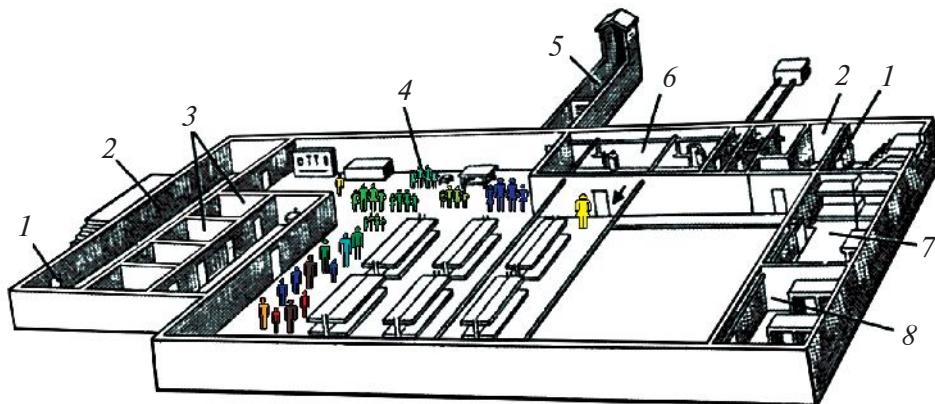
Тұрғындарды радиациядан қорғау үшін әр қылыш ғимараттар бар. Қорғаныс ғимараттары тұрғындарды қорғайтын сенімді құрал. Бұл ғимараттар тұрғындарды түрлі төтенше жағдайлардан және бұқаралық қырып-жою қаруларының әсер ету факторларынан сақтайтын басспана есептеледі.

Қорғайтын ғимараттар қорғау қасиетіне қарай, пана және радиацияға қарсы пана жерлерге белінеді. Мұндай ғимараттар төмендегі ерекшеліктерден келіп шыққан жайтта құрылады:

1. Бағытқа қарай – азаматтарды сақтауға, басқару жүйелерін жайғастыруға көзделген;
2. Орналасқан орнына қарай – жеке орналасқан (метрополитендер мен тау-кен құрылыштары);
3. Құрыпты мерзіміне қарай – басспана РСБ (радиациядан сақтайтын басспана) және қарапайым баспаналар.

Пана жерлер – бұл арнайы ғимарат болып, ол жасырынған адамдарды ядролық жарылудан, уландырғыш заттардан, бактериялды құралдардан, сондай-ақ жоғары температура, өрт кезінде улы газдардан қорғайды (17-суретте пана жер жоспары көрсетілген).

Баспаналар адамдарды қабылдау санына қарап бес топқа белінеді. Кіші өлшемдегі басспана 150—300 адамды, орташа басспана 360—600, ал үлкен басспана 600-ден көп адамды қабылдайды.

17-сурет. Пана жердің жоспары:

- 1 – ауа өткізбейтін қорғаныс есігі; 2 – шлюзді камера; 3 – санитар бөлмесі;
- 4 – адамдарды орналастыратын негізгі зал; 5 – авария кезінде шығу жолы;
- 6 – ауаны тазалап, желдету бөлмесі; 7 – азық-түлік сақталатын қойма;
- 8 – медицина бөлмесі.

Пана жерлер негізгі және көмекші ғимараттардан тұрады. Негізгі ғимаратта жасырынатындарды жайғастыру жері мен екі яки үш қабатты сере бар.

Екінші көмекші ғимаратта санитария тармағы, ауаны тазалап алмастырып беретін камера мен сыйымдылығы үлкен ғимараттарда медицина бөлмесі, азық-түлік сақталатын қойма, артезиан күдық пен дизельді электр станциясы үшін бөлме бар.

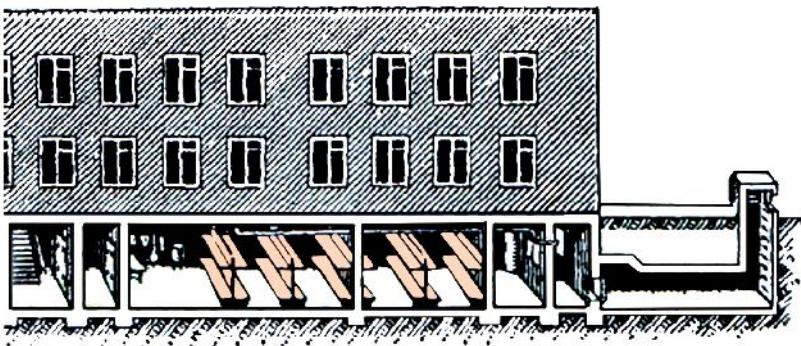
Сақталатын жерде, ережеге сәйкес, кемінде екі кіріп-шығу есіктері, кіші пана жерлерде кіру және авария уақытында шығатын есіктер болады.

Апат болғанда, қосымша есіктерден сатымен яки солайша көшеге шығу мүмкін. Апат кезінде есіктерден жерасты жолдары арқылы шахтага шығылады. Көп орынды (300-ден артық адам) ғимараттарда құрыллатын есіктердің біреуіне шлюзді ауыз үй, закымдалған ауадан қорғайтын сыртқы және ішкі самал кірмейтін есіктермен жабдықталады.

Ауа тазалау жүйесі ауаны шандардан тазалайтын және ауаны тазалап алмастыратын тәртіpte істейді.

Пана жердің энергия, су жылдыту, канализация тармақтары сыртқы тармаққа қосылған. Олар закымдалғанда пана жерлер көшірме электр фонарлар, су қорлары, қоқыстар үшін ыдыстармен қамтамасыз етілген.

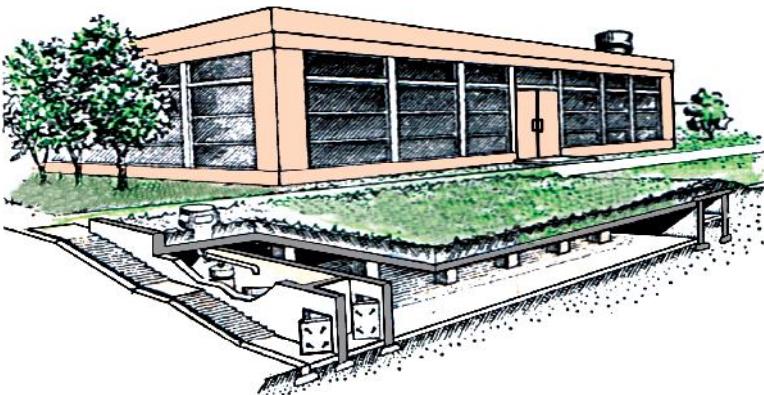
Бұлардан тыс, тексеру және бақылау ғимараты, қорғаныс киімдері, өртті өшіретін құрылғы дайын түрде сақталады.

18-сурет. Фимарат астында орналасқан пана жер.

Тұрғындар пана жерлерге жайғасқанда ол жерде төмендегілерге тыйым салынады:

- уландырыш заттардың дағы, іздері бар киімдермен кіру;
- радиоактивті улану орын алғанда уланған киіммен кіру;
- аяқ-киімдегі тозақ мен лай, қармен кіру;
- шегу, топалаң жасау;
- рүқсатсыз керосинді лампаларды жағу;
- шам, тез жанатын заттардан пайдалану;
- хайуандарды алыш кіру;
- жас балалы аналар, науқастар жеке ажыратылған жерлерге жайғастырылады.

19-сурет. Жеке орналасқан пана жер.

4.4. Радиациядан жасырыну жерлері, жертөле мен басқа жерлердің қорғаныс гимараттарына бейімделу

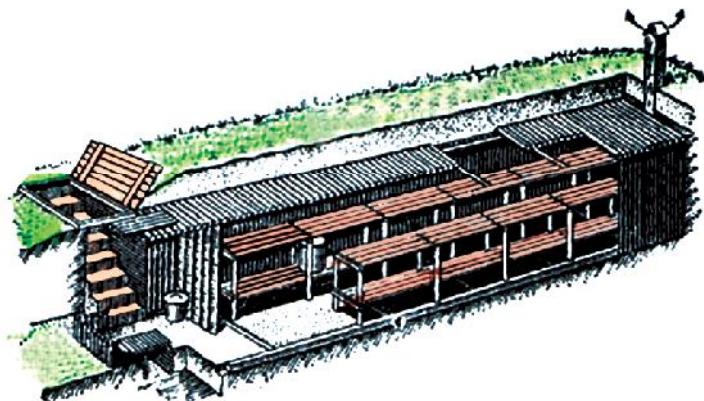
Түрлі радиация және басқа осы сияқты апаттардан тұрғындардың қорғау үшін бар ғимарат-баспаналардың құрылышына тәмендегі талаптар қойылады:

- 1) адамдарды үш тәуліктен кем болмаған мерзімге сақтау;
- 2) су баспайтын жерлерге құру;
- 3) ақаба сулардан, канализация коммуникацияларынан және құрылыш коммуникацияларынан ұзақтау жерлерде құру;
- 4) шығу және кіру есіктерінің болуы.

Радиациядан жасырыну жерлерін, жертөле және басқа жерлерді толтыру тәртібі алдыннан істеп шығылады және бекітілген жоспар бойынша жүзеге асырылады. Әрбір жағдайда үрейге түспей, көрсетілген жерге барып, жайласып, белгіленген ереже бойынша әрекеттеннұ қажет.

Радиацияға қарсы пана жерлер радиоактив (ластану) улануында адамдарды ион пайда ететін нүрланудан қорғайды. Мұнан тыс, толқын сокқысы, жарықтық нүрлары, етіп кіретін радиация, нейтрон ағымы, тері мен киімге радиоактив заттардың түсі, улы заттар, бактериялардың қорғайды. Көп қабатты ғимараттардың жертелелерінде радиациядан сақтану үшін орын дайындаса болады.

Қорғайтын пана жерлерді даярлауда құрамалы темір-бетон құралдары, кірпіш, ағаш материалдар, тастан пайдалануға болады.

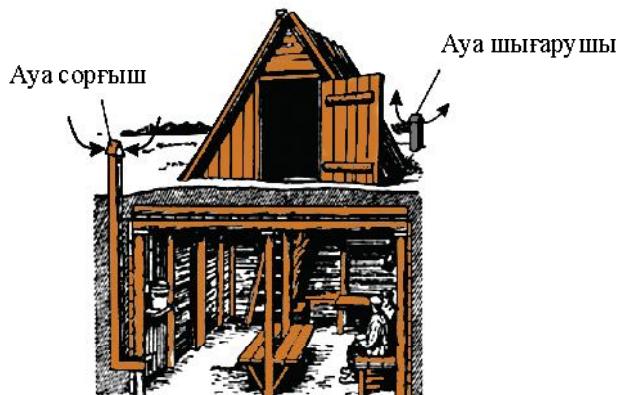

20-сурет. Радиацияға қарсы пана жер.

Радиациядан сақтануда қабырғалары қорғау қасиетіне ие болған жертелелер, дала өнімдері сақталатын қоймалар, жер үстіндегі ғимараттардан пайдаланылады. Барша есік, терезелер бекемделеді, есіктер киіз яки жұмсақ матамен тығыз етіп жабылады. Пана жерге (30 адамға арналған болса) табиғи ауаның ағымымен желдеткіш пен соратын құты қойылады.

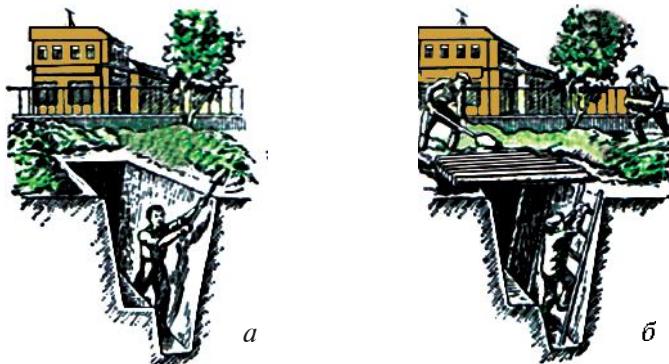
Соратын құты желдеткіштен 1,5—2 м жоғарыға қойылады.

Сыртқы ауа шығаралын құтыға қақпақ істеледі. Кіру жеріне қақпақ жасалады. Пана жерлерде су мен канализация болмаса, бір түн мен күндізге әрбір адам үшін 3—4 литр су, әжетхана, қоқыс төгілетін шұқыр, сөре, азық-түлік үшін сөре мүмкіндіктері жаратылады. Ағаштан тіктелген үйлер радиация коэффициентін шамамен 100, тастан істелген үйлер 800, жиһаздалмаған жертеle 7—12, жабдықталған жертеle 350—400 есе азайтады.

21-сурет. Жертеle.

Жабық саңылау жарықтық нүрларынан толық, толқын соққысынан 2,5—3 есе, етіп кіретін радиация мен радиоактив нүрланудан 200—300 есе қорғайды. Ол тері мен киімге радиоактив, уландырыш зат пен бактериялы құралдардың түсінен сақтайды. Ол ашық жерде үстіне ешнэрсе құламайтын, жаңбыр суы, су баспайтын жерде құрылады. Алдын ашық түрде дайындалады. Ол жылан ізі жолақ сияқты тік сызықты 15 метрден артық болмаған бірнеше (бөлек) беліктерден құралған. Терендігі 1,8—2 м, жоғары белігінің кеңдігі 1—1,2 м, тұбі 0,8 м. Саңылау ұзындығы әрбір адамға 0,5—0,6 м есебінде анықталады.

22-сурет. Ашық (а) және жабық (б) пана жер.

Қарапайым түрдегі пана жерлер. Қарапайым түрдегі баспана яки пана жерлерге жертөлелер кіреді. Олар құрылыс конструкциясына қарай, қарапайым қорғаныс құрылыштарына кіреді. Себебі оларды құру үшін қысқа уақыт жумсалады.

Қарапайым пана жерлер ашық және жабық көріністе болады (22-сурет).

Саңылауларды (тесіктер) тұрғындар қолында бар құралдармен дайындаиды. Ашық саңылау толқынның соққысын 1,5—2 есе, жарықтық нұрлары мен өтетін радиацияны 1,5—2 есе, радиоактив зақымданған аумақта нұрлану дәрежесін 2—3 есе азайтады.

Радиоактив ластанған жерде қандай әрекет жасау қажет?

Организмге радиоактив заттар әсерінің алдын алу яки әсерін азайту үшін:

- ғимараттан тек қана қажеттілік туғанда, қысқа уақытқа, респиратор, плащ пен резенке етік киген түрде шық;
- ашық жерде шешінбе, жерге отырма және шекпе, ашық су бассейндерінен шомылудан және жемістер теруден сақтан;
- үйінің айналасындағы аумаққа уақыт-уақытымен су шашып тұр, ғимараттың ішін жуу құралдарымен әр күні тазала;
- ғимаратқа кіруден алдын аяқ киімінді жу, үстінгі киімінді қағып, суланған шеткамен тазала;
- суды тек тексерілген жерлерден алып іш, дүкендерден алынған азық-түлік өнімдерін пайдалан;
- тамақтанудан алдын қолдарынды жақсылап жуу және аузынды 0,5%-ды ішімдік содасымен шай.

Бұл ұсыныстарға мән беру нұрлану ауруының алдын алуға көмек береді.

4.5. Төтение жағдайларда хайуан мен ауыл шаруашылығы өсімдіктерін қоргау

Төтение жағдайларда ауыл шаруашылығы өсімдіктері мен хайуандарды қорғау қажетті маңызға ие.

Қазіргі күнде ауыл шаруашылығы өнімдері, жемшөпке зиян келтіретін көптеген аурулар бар. Мұнан тыс, ауыл шаруашылығы өнімдері улы және радиоактив заттармен де залалдануы мүмкін. Мұндай қауіпті факторлар өнімдердің өсу процесіне және ұзақ мерзім барысында сақтану жағдайына кері әсер етеді.

Өсімдіктер арасында аурулардың кең таралуы нәтижесінде келіп шығатын жағдайларға *эпифитотикалық төтение жағдайлар* депінеді.

Осы сияқты аурулар хайуандар арасында да таралуы мүмкін. Хайуандар аурулар, зақымданулар, радиоактив заттардың әсерінде де уланады.

Хайуандар арасында аурулардың кең таралуы нәтижесінде келіп шығатын жағдайларға *эпизоотикалық төтение жағдайлар* депінеді.

Эпифитотия мен эпизоотияның панфитотия және панзоотия түрлері де бар болып, мұнда өсімдік яки хайуандар ауруларының бірнеше мемлекет яки өнір аймағына таралып кетуі түсініледі.

Аймақ радиоактив заттармен зақымданғанда бұл аймақта жасайтын адам мен хайуандарға үлкен зиян тигізді. Улану жолдары неден пайда болады? Алдымен, күнделікті радиоактив заттармен жұмыс алып барып жатқан басқарма және лабораторияларда қауіпті жағдай орын алуды мүмкін. Қауіпті жағдай қашанда бұл жерлерде түрлі себептерге қарай радиоактив заттар сыртқа шығып кетуіне жағдай тұғанда орын алады. Мәселен, атом электрстанцияларында қауіпсіздік шараларын сақтамаса, өз уақытында профилактика жұмыстары алып барылмаса, жұмысшы және басшы қызыметшілер белгіленген ережелерді өз уақытында орында маса және т.б.

Радиоактив заттар сыртқа шығып кеткеннен кейін айналадағы аймақ уланады, адам, тірі хайуандар, құстар, үй құстары және т.б. ақырын уланып, нұрлану ауруына шалдығады.

Софанұқсас жағдай 1986 жылды Украина болған. Атом станциясындағы жарылу нәтижесінде айналадағы аумақ уланған, ол жерде жасап жатқан түрғындар эвакуация жасалып, басқа аймақтарға көшірілген. Оқиға орын алғаннан кейін біраз жылға дейін бұл аумақта дезактивация, дегазация және арнайы тазалау жұмыстары алып барылған. Қазіргі күнде мұндай жұмыстар жалғастырылып, адамдар жасау үшін қажетті жағдай жарату жұмыстары жүргізілуде.

Төтеншे жағдай болмауы үшін барша өз міндетін шын жүректен орындауы шарт. Жағдай орын алғанда түрғындар не істеуі және қалай әрекеттесуін алдыннан үйрету және эвакуация тәртіл-ережелерін бекітілген жоспар бойынша орындау қажет. Бұл сияқты жағдайдың болуына жол бермеу әрбір адамның міндеті болады.

Кең таралуы мүмкін болған аурулардың бірі құс *gripi*. Бұл, әсіресе, адам мен үй тауықтары үшін өте қауіпті ауру болып, өлімге алып келуі мүмкін.

Вирустың табиғи көзі суда жүзетін жабайы құстар. Вирус таситындар жабайы құстар мен егуекүйрықтар есептеледі.

Құстардың залалдануы су мен азық арқылы болады, себебі құстарда вирус нәжіспен бірге сыртқа шығады.

Адамға вирус құстардың еті, ішек-шабағы, қауырсындары, тұқымы, нәжісі, соң лас қолдар, тамақ, су яки тозаңмен бірге ауыз яки мұрынға кіруі мүмкін.

Құс грипінен қорғану шараларына төмендегілер кіреді:

- құстарды жабық жағдайда күтім жасауға өткіз (олардың жабайы құстарға қосылуына жол берме);
- жабайы құстар (карғалар, қаражалақтар, шымшықтар) құсбелмелер ішіне кіріп кетуі және олардың азықтарына жақындасуға мүмкіндік бермеу үшін барша бар жолдарды жауып таста;
- егуекүйрықтарды жой;
- құстардың нәжісін жер астына кемінде 0,5 метр терендікке көм;
- жинастыру жұмыстарын дәкелі маска яки респиратор тағып, қолқап, бас киімін киіп яки орамал орап, жұмысшы киім мен аяқ-киімде орында;
- жинастыру жұмыстары аяқталғаннан кейін жұмысшы киім мен аяқ-киімді сабынмен жу, күн нұрлары астында құрғат, қолдарың мен бетінді тазалап жу яки шомып.

Жадында сақта, құс грипі жағдайлары үй құстарының арасында болған жағдайда, инфекция одан әрі кең таралып кетуін тоқтату және адамдар зақымдануының алдын алушың дара әдісі бүкіл түрғындар жасайтын жерде бар болған барша вакцинамен емделмеген құстарды бүтіндей жоюдан тұрады.

Балалар, қариялар, жүкті әйелдер мен иммунитеті әлсіз адамдарды қорғау үшін оларды қаралайым гриппке қарсы вакцинамен емдеу керек. Вакцина гриптен қоргайды және құс грипінің ауыр формаларының пайда болу қаупін азайтады.

Жұп түяқты жабайы және үй хайуандарының қауіпті, өткір кешетін вирусты ауруларының бірі ақуыз (орысша ящур). Ауруға қарамал мен тоңыздар жоғары дәрежеде қой, ешкі мен жабайы жұп түяқты хайуандар аздау бейім.

Тарихи мәліметтерге сәйкес, ақуыз ауруы туралы 1546 жылда италян ғалымы Ж.Фракасторо мәлімет берген, оның фильтренетін вирус екендігін 1898 жылда неміс ғалымдары Лефффер мен Фрош анықтаған.

Ақуыз жануарлардың шекара білмес аурулары арасында ең көп кездесетін және үлкен экономикалық әрі әлеуметтік залалдар келтіретін жұқпалы ауру есептеледі. Ауру әр түрлі географиялық өңір мен аурайына қарамай, қысқа мерзімде ұзақ қашықтықтарға тез таралу қасиетіне ие.

Хайуандарда аурудың клиникалық белгілері мұрын, ауыз қуысының жатық перделерінде, тілде, түйік аралығы және желімде көбіршіктер пайдада болуы, соң олар жарылып эрозияларға айналуымен көрініс табады.

Ақуыз ауруы таралған аймақтарда бар жас хайуандардың 60—80%-ға дейінгілері өледі.

Ақуыз төмендегі жағдайларда өте тез және кең таралуы мүмкін:

- ауру яки аурудан айыққан, бірақ вирус таситын болып қалған хайуандар сау малдармен бірге бағылса, ауру таралмаған жерлер, ет комбинаттары, хайуан базарлары мен көрмелеріне кірілсе;

- вируспен зақымдалған сүт яки майсыздандырылған сүт жас малдарға берілсе;

- сау болмаған аймақтағы жайылымдарда сау малдар бағылса яки олардағы су бұлақтары мен ғимараттарынан пайдаланылса;

- сау болмаған аймақтан жемшөп және басқа ауыл шаруашылығы өнімдері яки ауруға бейім болмаған ат, есек, қанғырған ит, мысық және т.б.-лар сау (таза) аймақтарға кіріп келсе;

- биологиялық қауіпсіздік шараларына мән берілмегенде, ветеринария мамандары өз киімдері мен қаруларын дезинфекция жасамағанда.

Ақуыз ауруның алдын алу үшін хайуандарды жаптай және мәжбурлі емдеу, ветеринария-санитарияшараларын өз уақытында еткізу, биологиялық қауіпсіздік шараларын сақтау, шаруа тауарлары мен өнімдерінің әрекеті үстінен тұрғылықты бақылау жүргізу сияқты кешені шараларды жүзеге асыру талап етіледі.

Ауыл шаруашылығы өнімдері, жемшөп пен суды зақымданулардан қорғау үшін бақылау жұмыстары алып барылады. Жоспарланған тәртіп

23-сурет. Арнайы қызметкерлер тарагынан профилактика жұмыстарын жүргізу процесі.

бойынша арнайы құралдармен хайуандарға берілетін су тазалығы мен жайылымдардағы өсімдіктердің жағдайы тексеріледі. Жоспар бойынша дезинфекция жұмыстары алып барылады.

Мәселен, әуе кемелері аэродромнан әуеге кетеріліп жатқанда олардан ажыралып жатқан жанармай заттары жерге түсіп, айналаны уландырады, өсімдіктерге зиян келтіреді. Жемшөп пен су арқылы хайуандардың ішіне кірген улы заттар ауруға алып келеді.

Эпифитотикалық төтенше жағдайларда ауыл шаруашылығы егіндерінің жаппай қырылуы, өнімділіктің төмендеуімен кешетін жаппай ауру және өсімдік зиянкестері санының күрт көбеюі қүзетіледі. Мұндай ауру және зиянкестерге төмендегілерді мысал етіп келтіруге болады.

Картоп фитофторозы. Картоп фитофторозы залалды ауру есептеледі. Мұнда түйнектер пайда болу кезінде көшеттердің бейуақыт жойылуы және жаппай шіріп кетуінен өнім мөлшері азаяды. Гүлдеу кезінде бұталарда тоқ қара-қоңыр яки күлгін сияқты майлы дақтар пайда болады. Өнімділік 15—20%-ға дейін азаяды.

Колорадо қоңызы. Бұл зиянкестің өлшемі 9—11 мм-ге дейін жетуі мүмкін. Кектемде топырақ астынан шығады. Ұрғашы жылтыр, сарғалдақ созылыңқы-сопактау, ұзындығы 2—4 мм-лі тұқым қояды. Тұқымдарды картоп жапырағының арт жағына 18—20-дан бірлестіріп қояды. Күрт-күмырсқаның көбелектері 24 күн дамиды (24-сурет).

Бір жыл барысында біреуден төртеуге дейін ұрпақ қалдырады. Нәтижеде өнімділік күрт азайып кетеді.

Шегіртке. Орталық Азия республикаларында шегірткенің 380 түрі бар, ал өлкемізде 200-ден көбірек түрі анықталған. Ол екі экологиялық топқа ажыратылған. Тобыр пайда ететін шегірткелер дамуы үшін қолайлы жағдай

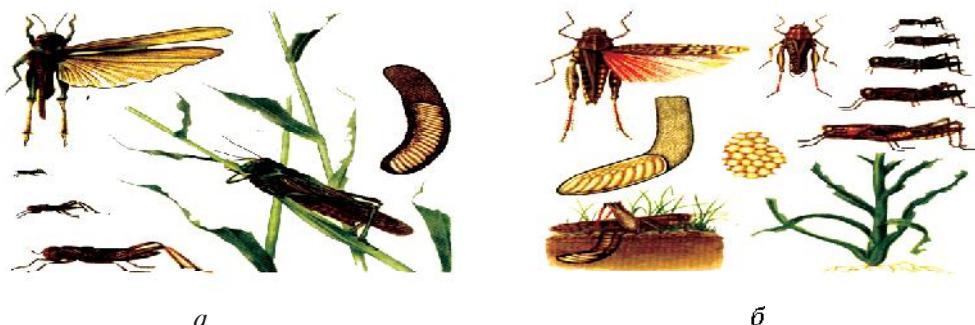

24-сурет. Колорадо қоңызының дамуы.

болған жылдары ірі тобырлар пайда болады және өте үлкен зиян келтіреді. Бұларға Азия яки тоғай шегірткесі (25-сурет, а), Марокко шегірткесі, оазис яки Италия шегірткесі (25-сурет, б) және басқалар мысал болады.

Залалды шегірткелерге қарсы құрестек қазіргі күнде текқана Өзбекстанда, бәлкім дүние деңгейінде де химиялық құрес әдісі қажетті есептеледі. Кейінгі жылдарда республикамыздың бірнеше заманауи химиялық дәрілер сынақтан еткізілпіл, істеп шыгаруға ұсынылды.

Шегірткелерге қарсы құресте пиретроид және фосфорорганикалық препараттардың әсерету мерзімі 3—5 күннен аспауынан кейір жағдайларда қайта өңдеу беру қажеттілігі жүзеге асады. Әсіресе, оазис шегірткесінің тұқымнан шығуы мен кейінгі дамуы бірдей мерзімде болмайтындығын ескеретін болсақ, оған қарсы ұзақ мерзім әсер ететін препараттарды қолдану мақсатқа сәйкес.

25-сурет. Шегірткелердің түрлері мен даму процестері: Азия яки тоғай шегірткесі (а) және даала яки Италия шегірткесі (б).

4.6. Құтқару жұмыстарын үйымдастыру, өткізу негіздері және алып бару әдістері. Құтқару істерінің мақсаты мен маңызы

Төтенше жағдай болғанда тұрғындар мен аймақтарға үлкен зиян келтіру мүмкіндігі бар. Мұндай жағдайлардың орын алуына төмендегі жағдайлар себеп болуы мүмкін: апаттар, тау көшкіндері, су, газ, өртпен байланысты жағдайлар және басқа техноген әрі табиғи жағдайлар.

Өзбекстан Республикасында 2008 жыл 26 желтоқсанда «Құтқару қызметі мен құтқарушы мақамы туралы» Зан қабылданған. Бұл занның мақсаты құтқару қызметтері мен құтқару құрылымдарының құрылуы, қызметі мен аяқталуы саласындағы қатынастарды тәртіпке салудан тұрады. Онда құтқару саласына тиісті кейбір түсініктерге сипаттама берілген. Атап айтқанда:

– құтқарушы – белгілі бағдарлама бойынша құтқару жұмыстарына дайындалған және белгіленген тәртіpte аттестациядан өткен Өзбекстан Республикасы азаматы;

– құтқару құралдары – құтқару жұмыстарын алып баруға арналған арнайы техникалық, ғылыми-техникалық және интеллектуалды өнім, осы тұрғыдан арнайы байланыс пен басқару құралдары, техника, құрал-саймандар, құрал-жабдықтар, мал-мұлік, құтқару жұмыстарын орындау технологиясына тиісті әдістемелік материалдар, видеоматериалдар, фотоматериалдар, электрон құжаттар, сондай-ақ электрон-есептеу машиналары үшін бағдарламалық өнімдер мен мәліметтер базалары, басқа құралдар;

– құтқару жұмыстары – төтенше жағдайлар зонасында адамдардың өмірді сақтап қалу және денсаулығын сақтау, занды және жеке тұлғалардың мүлкін, қоршаған табиғи органды қорғау, төтенше жағдайларды жою және оларға тән болған қауіпті факторлар әсерін жою яки мүмкіндігінше азайтыруға қаратылған әрекеттер;

– құтқару жүйесі – төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою жұмыстарын алып бару үшін көзделген, негізін арнайы техника, құрал-саймандар, қару-жарақтар және басқа құтқару құралдарымен жабдықталған құтқарушылар бөлімдері құрган тәуелсіз құрылым яки құтқару қызметі құрамына кіретін құрылым;

– құтқару қызметі – қызметі бойынша дара жүйесіне бірлестірілген, негізін кәсіби құтқару құрылымдары құраған, төтенше жағдайлардың алдын алу мен оларды жоюға тиісті міндеттерді шешу үшін арналған басқару органдары, күштер мен құралдар жиынтығы.

Құтқару жұмыстарын үйімдастыру алдыннан даярланып жоспарға енгізіледі. Әрбір жоспарда әртүрлі жағдайлар орын алуы ескеріліп алынады, себебі қауіпті жағдай адамдардың жасап жатқан аймагына байланысты. Соның үшін әрбір орын алған жағдайда құтқару жұмыстары өзіне тән әдістер бойынша үйімдастырылады. Мәселен, таулы жерлерде зілзала, сел, тау және қар кешуі орын алуы мүмкін болған жағдайлар болады, өзен мен теңіз алды аймақтарда су тасқынының болу мүмкіндігі үлкен. Соның үшін құтқару істерінің негізгі мақсаты бұл жағдайларға байланысты. Бірақ жағдай қай жерде болуынан тыс адамдарды құтқару бірінші орында болуы қажет, содан кейін ғана аумақта байлықтарды құтқару жұмыстарын алып баруға болады. Соң эпидемияның пайда болуы және таралуына қарсы профилактика жұмыстары үйімдастырылады.

Құтқару істерінің маңызы мен әдістері жұмыстар жүргізіліп жатқан жерге байланысты болады. Олар болған жағдайды дұрыс бағалау жағдайды жою үшін бар күш пен құралдардың бар екендігіне баға беру және оларды іске салу шараларының бірізділігін анықтаудан тұрады. Содан соң жағдай болған жерден тұрғындар мен байлықтарды алып шығу жоспары түзіледі. Бұл жұмыстарды үйімдастыру үшін өте қысқа уақыт ажыратылады және жұмыстар күндіз-тұн үздіксіз алып барылады.

Мұнданегізгі назар құтқару жұмыстарын жүзеге асыратын құтқарушыға, оның даярлығына қаратылады.

Жоғарыда айтып өтілген занға сәйкес құтқарушылардың міндеттемелері белгіленген. Атап айтқанда, құтқарушылар:

– төтенше жағдайларды жою жұмыстарын алып баруда қатысуға дайын тұруы;

– өз дене дайәндігі, арнайы, психикалық дайындығын, құтқару қызметтері мен құтқару құрамында төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою бойынша әрекет жасау дағдыларын жетілдіріп баруы;

– төтенше жағдайларды жою бойынша құтқару жұмыстарын алып бару технологиясын сақтау;

– төтенше жағдайлар жағдайында жәберленгендерді іздеуі, оларды құтқару шараларын көруі, оларға бірінші медициналық көмек пен басқа түрдегі көмек көрсетуі;

– төтенше жағдайларды жою жұмыстарын жүргізу барысында құтқарушылар аталмыш жұмыстарды жүргізуде қайсы құтқару қызметтері мен құтқару құрылымдарының құрамында қатысып жатқан болса, сол құтқару қызметтері мен құтқару құрылымдарының басшылары таралынан қабылданатын қаулыны сезсіз орындауды;

– төтенше жағдайларға жол бермеу мақсатында азаматтарға қауіпсіз жүру-тұру ережелерін және төтеншеше жағдайлар болған жайтта орындалатын әрекеттер тәртібін түсіндіруі шарт.

Құтқару жұмыстарын алып бару жағдайға байланысты болады және соған сәйкес алып барылады. Мәселен, таулы жерлерде жер көшкіні мен опырылупар орын алғанда тұрғындар авиация көмегінде эвакуация жасалады. Тұрғындар шұғыл қауіпсіз жерлерге алып шығылады және бірінші көмек көрсетіледі.

Мәселен, зілзала орын алғанда оның күші анықталып, құтқару жасақтары жедел көмек жұмыстарын бастайды.

Мұндай жағдайда ғимараттарға жеткізілетін зиян төмендегідей бағаланады:

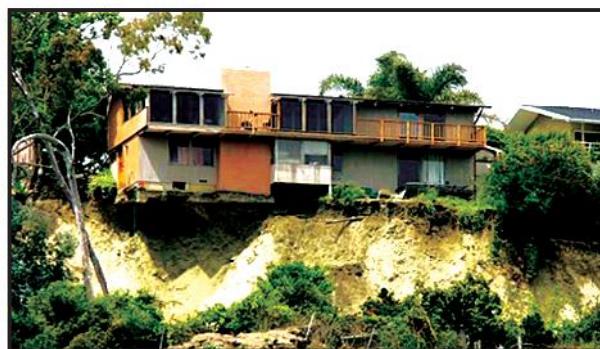
1-дәрежелі зиян: женіл бұзылупар – ғимарат қабырғаларында жіңішке жарықтар пайда болады және сылақ көшеді;

2-дәрежелі зиян: оргаша бұзылупар – қабырғаларда кіші жарықтар пайда болады, тұтіндік бұзылады;

3-дәрежелі зиян: ғимараттар күшті бұзылады, қабырғаларда үлкен және терен жарықтар пайда болады, тұтіндіктер толық қираган болады;

4-дәрежелі зиян: ғимарат пен құрылыштар ішкі қабырғалары толық қираган болады;

5-дәрежелі зиян: ғимарат пен құрылыштар толық қираган болады.

26-сурет. Табиги төтенше жағдай салдарынан пайда болған жағдай.

1966 жылы Ташкент қаласында болған күшті зілзаладан кейін құтқару жұмыстары жақсы ұйымдастырылғандығы және жедел орындалғаны үшін тұрғындарға қысқа уақыт ішінде барша қажетті көмек көрсетілген.

Қазіргі күнде үкіметіміз тараудынан төтенше жағдайлар мәселесіне үлкен мән берілуде. Атап айтқанда, ТЖМЖ-ның төтенше жағдайларды

жою бойынша күш пен құралдары ұйымдастырылған болып, олар төмендегілерден құралған:

- азаматтық қорғаныс жасақтары;
- төтенше жағдайлар министрлігіне тікелей әрі жедел бағынатын республика мамандандырылған құрылымдары, құтқару құрылымдары;
- министрліктер мен басқармалардың кәсіби мамандандырылған құтқару бөлімдері мен құрылымдары, республика, жергілікті және объекттер дәрежесінде ТЖМЖ-ға тиісті аймақтық пен функционалды төменгі жүйелерінің құтқару қызметтері мен құтқару құрылымдары, Өзбекстан Қызыл Жарты ай қоғамының еріктілер отрядтары (командалары, топтары), қорғанысқа кемектесетін «Ватанпарвар» үйыми.

Азаматтық қорғаныс жасақтары Төтенше жағдайлар министрлігіне мойынсұнады және өз жедел бағыттарына сәйкес өскери кезенде республиканың қажетті қорғаныс және өнеркәсіп объекттерінде төтенше жағдайларды аяқтауға тиісті жұмыстарды алып барады.

Азаматтық қорғаныс жасақтары ірі көлемдегі істеп шығару авариялары, қираулар, табиғи апаттар барысында құтқару жұмыстары және басқа кешіктіріп болмайтын жұмыстарды жүзеге асыру, арнайы техникалық құралдар мен дайындалған мамандарды талап ететін төтенше жағдайларды жою үшін Өзбекстан Республикасы Президенті – Өзбекстан Қарулы Күштері Бас қолбасшысының өкімхатына сәйкес жұмылдыруы мүмкін.

Төтенше жағдайлар министрлігіне тікелей бағынатын құрылымдар білікті мамандарға ие болуы және арнайы техника, құрал-сайман, қару-жарак пен басқа құтқару құралдарымен жабдықталған, құтқару жұмыстарын автоном режимде кемінде 72 сағат ішінде қамтамасыз етуге арналған түрғылықты жағдайдағы құтқару құрылымдарын өз ішіне алады.

Төтенше жағдайлар министрлігіне жедел бағынатын республика мамандандырылған және құтқару құрылымдары Өзбекстан Республикасы

27-сурет. Зілзала салдары.

Ішкі істер министрлігі Өрт қауіпсіздігі бас басқармасының жеке курделі және ұзақ жалғасатын ерттерді ешіру бойынша Республика мамандандырылған отрядын, Өзбекстан Республикасы Ақпарат технологиялары және коммуникацияларын дамыту министрлігі, Арнайы авария-тіктеу басқармасы, Өзбекстан Республикасы Денсаулық сактау министрлігінің Республика жедел медициналық жәрдем ғылыми орталығы мен оның филиалдарын, «Өзбекстан әуе жолдары» ұлттық авиакомпаниясының іздейтін әуе кемелері, жергілікті мемлекет әкімшілік органдары автотасушылары аймақтық бірлестіктері автотранспорт пен автосанитария отрядтары, сондай-ақ төтенше жағдайларды аяқтауға әрі ТЖМЖ құштерінің әрекеті мен шараларын қамтамасыз етуге арналған ТЖМЖ функционалды төменгі жүйелерінің басқа құрамдық белгімдерін ез ішіне атады.

4.7. Залалсыздандыру. Адамдарды санитария тексеруінен өткізу

Залалсыздандыру алып барылғанда арнайы тазалау шаралары құрал, техника, индивидуал қорғаныс құралдары, киім-кешек және басқа материалды заттарды дегазациялау, дезактивациялау және дезинфекциялаудан құралған.

Әрбір әдісте залалсыздандыру бойынша орындалатын жұмыстардың көлеміне төмендегілер кіреді.

Дезинфекция яки залалсыздандыру патоген микробтарды жою мақсатында алып барылады.

Емдеу-профилактика мекемелерінде химиялық құралдардан дайындалған залалсыздандыратын ұнтақ, таблетка көрінісіндегі күшті және жұмысшы ерітінділерді қолдану кең таралған. Залалсыздандыратын құралдар арнайы желдеткіш орнатылған жеке бөлмелерде даярлануы қажет.

Құрамында хлор элементі болған залалсыздандыратын ерітінділерді даярлаудан алдын арнайы халат, респиратор, қалпақша, қолқаптар киіледі.

Әрбір әдісте залалсыздандыру бойынша орындалатын жұмыстар көлемі төмендегілерден тұрады:

Дегазация дегенде зақымданған беттерден уландырғыш заттарды жою (микробтарды жою яки токсиндерді бөлшектеу), *дезактивация* дегенде зақымданған беттердегі радиоактивті заттарды жою түсініледі.

Арнайы тазалау *аzdap және толық* болуы мүмкін.

Зақымданған жерден шыққаннан кейін, аздап арнайы тазалау өткізіледі, міндетті орындау процесінен кейін, керек болған кезде табель мен жердегі заттарды істетіп дезинфекция жасалады.

Уландырғыш заттармен зақымданғанда дереу адамның төрі қабаттары, киім-кешектері, противогаздың бет бөлімі, құрал және техниканың жеке сырты өткізу үшін дегазация жасалады.

Радиоактивті заттармен зақымданған жайттарда адамның төрі қабаттары, киім-кешектері, үстіне асылған бұйымдары, аяқ-киімдер, индивидуал қорғаныс құралдары дезактивация жасалады.

Бактериялты құралдармен зақымданғанда адамның төрі қабаттары (бет, мойын, қол) дезинфекция жасалады.

Толық арнауы тазалау міндет орында болғаннан кейін жүзеге асырылады.

Арнауы тазалауды өткізу үшін ТДП комплекті, киім-кешекті тазалау үшін ИДПС-69 комплекті, ДПП дегазациялаушы пакет пен ИПП-8, ИПП-9 химияга қарсы индивидуал пакет қолданылады.

Киім-кешектерді дегазациялау үшін ИДПС-69 комплекті. Зоман, зарин, иприт сияқты уландырғыш зат пен олардың буларымен зақымданған киім-кешектерді дегазациялау үшін істетіледі.

Комплект дегазациялау үшін ИДП-1 пакетінен 10 және киім-кешекті дегазациялайтын ДПС-1 пакетінен 10-нан картон құбыға реттеп салынады. Сапар жағдайында комплект техникада тасып жүріледі.

ДПС пакеті V газдар, зоман, ипритпен зақымданғанда дегазация жасау үшін арналған.

Мәселен, соғыс майданында дегазация жасау үшін біреу, пулемет және гранатаметті дегазациялау үшін екі пакет істетіледі.

Дегазациялауши пакет зоман буларымен зақымданған киім-кешектерді дегазациялау үшін істетіледі.

Киім-кешек комплектіне бір пакет істетіледі. Киім-кешекті дегазациялау үшін пакет ашылады және дорбаға ақырын ұрып, киім-кешектің барша жеріне сеуіп шығылады. Мұндай киімдер ашық жерде сілкіп тасталады және газперде шешіледі.

ТДП комплекті арнауы техникаларды аздап дегазация жасауға көзделген. ТДП комплектіге екі автоном құрылғы, зарядтайтын құрылғы мен қажетті құралдар кіреді.

Дегазация аспабының бүріккіш тазалап жатқан беттен 0,2—0,5 м биіктікте болуы керек. Техниканың ішкі беттерін тозандыту, дегазациялау мүмкін емес. Техниканы дегазация және дезинфекциялауда төмендегі ерітінділер істетіледі.

Техниканы ДК-4 көмегінде дезактивация, дегазация мен дезинфекциялау үшін функционалды 0,0075—0,15% жуғыш СФ-2 (СФ-2Ү)

ұнтағының судағы ерітіндісі жазда, аммиактың судағы ерітіндісі қыста қолданылады.

Арнайы техниканы аздал дегазация жасау экипаж күшімен ТДП комплекті көмегінде яки дегазациялаушы ерітіндіге батырып алынған шүберек, ерітінділер яки жанармаймен жүзеге асырылады.

Көрсетіл өтілген объекттерді аздал дезактивация жасау дезактивациялаушы рецептура, ерітінді, жанармай, сұға батырып алынған щетка, шүберек яки шаңсорғыш көмегінде жүзеге асырылады. Аздал дезактивацияда барша закымданған бет тазаланады. Толық дегазацияда бет толық тазаланады.

Тазалау жұмыстарында закымданған предметтерге тиу, индивидуал қорғаныс құралдары яки түймелерді шешу тыбым салынады.

4.8. Төтенше жағдайларда эвакуация шараларын үйимдастыру және өткізу

Тұрғындарды төтенше жағдайлардан қорғаудың шараларынан бірі тұрғындарды жоспарланған тәртіpte эвакуация жасау. Бұл жұмыстарды сапалы және жедел орындау үшін әрбір азамат жалпы міндеттерді білуі қажет.

Азаматтардың төтенше жағдайлардан қорғау саласындағы міндеттемелері.

Азаматтар:

- қауіпсіздік шараларын сақтауы, істеп шығару және технология тәртібі, экологиялық қауіпсіздік талаптары төтенше жағдайлардың болуына алып келуі мүмкін болған тәрізде бұзылуына жол бермеуі;

- қорғанудың негізгі әдістерін, жабірленгендерге бірінші медициналық көмеккөрсету жолдарын үйренуі және өзбіліммен практикалық дағдыларын жетілдіруі;

- төтенше жағдайлар болуына алып келуі мүмкін болған авариялар, апаттар мен қираулардың қаупінен дерек беретін белгілер бар екендігі туралы тиісті органдарға хабар беруі;

- төтенше жағдайлар қауіп төндірген және басталған жағдайларда ескерту белгілерін, әрекет жасау тәртібін, жалпы және дара қорғану құралдарынан пайдалану әдістерін білуі;

- қажет болғанда құтқару жұмыстары мен кешіктіріп болмайтын басқа жұмыстарды өткізуде көмектесуі шарт.

Азаматтардың төтенше жағдайлардан қорғау саласындағы құқықтары.

Азаматтар төмендегі құқықтарға ие:

– төтенше жағдай болғанда, емірлері, денсаулықтары мен жеке мүліктері қорғалуы;

– жалпы және дара қорғану құралдарынан, жергілікті үкімет органдарының, кәсіпорындар, мекеме мен ұйымдардың төтенше жағдайларда тұрғындарды қорғауға арналған басқа мүлкінен пайдалану;

– мемлекет аумагының белгілі орындарында болғанда олар душар болуы мүмкін болған қауіп-қатер дәрежесі мен қажет қауіпсіздік шараларынан хабардар болу;

– тұрғындар мен аймақтарды төтенше жағдайлардан қорғау мәселелері тұрғысынан мемлекет әкімшілік пен басқару органдарына қайрылу;

– төтенше жағдайлар болған зоналарда істелгені үшін тегін медициналық қызмет, компенсация және басқа женілдіктер алу;

– төтенше жағдайларды жою барысында міндеттерді орындау барысында денсаулығына жеткізілген зиян үшін компенсация мен женілдіктер алу;

– тұрғындар мен аймақтарды төтенше жағдайлардан қорғау міндеттемелерін орындау барысында арттырған ауруымен байланысты еңбек қабілетін жоғалтқанда, мүгедектігі еңбекте жарымжан болу салдарынан кепіл шыққан қызметшілерге белгіленген тәртілте зейнетақы алу;

– бағушысын тұрғындарды және аймақтарды төтенше жағдайлардан қорғау міндеттемелерін орындау барысында арттырған жарымжандық, аурудан қайтыс болғандығы яки өлгендігімен байланысты жоғалтқанда, еңбекте жарымжан болуынан қайтыс болған тұлғаның жанұя мүшелері үшін белгіленген тәртілте зейнетақы алу.

Мемлекет әлеуметтік сақтандыру тәртібі мен шарттары, компенсациялар, женілдіктер тұрлери мен мөлшерлері заң құжаттарымен белгіленеді.

Тұрғындармен жоспар бойынша оқу жаттығулары алып барылады. Төтенше жағдайларда қорғау саласында, сондай-ақ төтенше жағдайларда әрекет жасауға дайындықтан өтіп жатқан тұрғындар топтары дайындаудың негізгі міндеттері, формалары мен әдістерін белгілейді.

Істер шығару және қызмет көрсету саласында істейтін тұрғындар, жалпы білім беретін мектептері, басқармалық бойсұнуы мен ұйымдастын-құқықтық формаларынан тыс бастауыш, орта және жоғары кәсіптік-техникалық тілім беру мекемелерінің оқушылары, Қарақалпақстан Республи-

касы, облыстар, республика және облыс бойсұнуында болған қала, аудандар мемлекет әкімшілік пен басқармасы органдары, министрліктер, мекемелер, мүлікшілік қалыбынан қатаң түрде бірлестіктер, кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдар басшылары және төтенше жағдайлардан қорғау саласы мамандары, істеп шығару және қызмет көрсету салаларында бос болмаған тұргындар төтенше жағдайлардан қорғау саласында дайындықтан өтуі қажет.

Төмендегілер төтенше жағдайлардан қорғау саласында дайындаудың негізгі міндеттері есептеледі:

- тұрғындарды барша топтарға төтенше жағдайлардан қорғау ережелері мен негізгі әдістерін, қоғам мен дара тәртіпте қорғаныс құралдарынан пайдалану ережелерін үрнету;

- басқарудың барша дәрежедегі жетекшілерін, тұрғындарды төтенше жағдайлардан қорғау бойынша әрекет жасауға даярлау және қайта даярлау;

- мемлекет әкімшілік пен басқару органдары, кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдардың басшылары мен мамандарында құтқару және басқа кешіктіріп болмайтын жұмыстарды еткізу үшін күш пен заттарды даярлау және оларды басқару дағдыларын пайда ету, төтенше жағдайларда әрекет етуде қызметшілердің өз міндеттерін практикалық иелік етуі.

Істеп шығару мен қызмет көрсету салаларында бос болған тұрғындарды даярлау, жұмыс орындарында жаттығулар өткізу және ұсынылатын бағдарламаларға сәйкес төтенше жағдайларда әрекет жасауды тәуелсіз түрде үйрену, кейіннен оку жаттығуларында және жаттығуларда алынған білім және тәжірибелерді пысықтау жолымен жүзеге асырылады.

Жалпы орта білім беру мектептері, академиялық лицейлер, кәсіптік-техникалық колледждердің оқушыларын, жоғары оку орындарының студенттерін даярлау төтенше жағдайлардан қорғау саласындағы жалпы білім беретін бағдарламаларына сәйкес оку уақытында жүзеге асырылады.

Қазіргі күнде тұрғындарды эвакуация жасау ең күрделі шаралардың бірі есептеледі. Себебі эвакуация жасау үшін жетекшілік үлкен практикалық білім мен тәжірибеге ие болуы қажет. Соынмен қатар эвакуацияда қатысатын тұрғындар терең білімге ие болуы керек. Эвакуация ауыр жағдайларда, үздіксіз, күндіз-түні, ая-райының өзгеруі жағдайында, қыста және жазда, сұық пен ыстықта алып барылуы мүмкін.

28-сурет. Тұрғындарды эвакуация жасау жаттыгулары.

Төменде тұрғындар эвакуациясына дайындалу мен өткізу үшін керекті мәліметтер көлтірілген.

Эвакуация – бұл табиғи және техноген қасиетке ие төтенше жағдай болған яки төтенше жағдай жүзеге асу мүмкіндігі болған аймақтардан тұрғындарды үйымдастырып тәрізде транспортта яки жаяу алып шығу және оны уақытынша жайғастыру шаралары жынтығы.

Эвакуация:

- өткізу уақытына қарай: алдыннан өткізілетін; жедел (кешіктіріп болмайтын);
- төтенше жағдай көлемі мен эвакуация жасалатын тұрғындар санына қарай: локалды; жергілікті; өніраалық;
- тұрғындарды қамтып алуына қарай: жалпы; аздал тұрлерге бөлінеді.

Шектелген эвакуация (локалды) төтенше жағдай көзі шамалы закымдаушы факторларының әсер майданы жеке қала аудандарын яки ауыл тұрғындар мекен жайлары шекарасынан шықпай, кешірілетін тұрғындар саны бірнеше мың кісіден аспаған жайтта өткізіледі.

Жергілікті эвакуация төтенше жағдай аймағына оргаша үлкендіктегі қалалар, ірі қалалардың жеке аудандары, ауыл аудандары түсіп қалған жайлтарда өткізіледі. Мұнда кешірілетін тұрғындар саны бірнеше мыңдан он мыңдаған кісіге жетуі мүмкін.

Өніраалық эвакуация закымдаушы факторлар әжептәуір кең майданға жайылып, ірі қалаларды да өз ішіне алған, тұрғындары өте тығыз орналасқан бір яки бірнеше өнір аумағын қамтып алған жайлтарда жүзеге асырылады.

Төтенше жағдай аумағында қалған және эвакуация жасалатын тұрғындар санына қарай эвакуация екі түрге ажыратылады:

29-сурет. Тұрғындарды эвакуация жасалған аймаққа жайғастыру жаттығулары.

Жалты эвакуация төтенше жағдай аумағынан тұрғындардың барша түрі алып шығылуын назарда тұтады.

Аздан эвакуация төтенше жағдай аумағынан енбекке жарамсыз тұрғындар, мектепке дейінгі жастағы балалар, мектеп, лицей, колледж, жоғары оку орны оқушы мен студенттері алып шығылуы қажет болғанда өткізіледі.

Адамдардың өмірі мен денсаулығы үшін қауіп бар екендігі тұрғындарды эвакуация жасау туралы шешімге келуі үшін негіз есептеледі.

Эвакуация өткізу туралы шешімге келу құқығына аумағында төтенше жағдай болған яки прогноз жасалып жатқан әкімдіктер, жергілікті езін-өзі басқару органдары басшылары (азаматтық қорғаныс бастықтары) ие.

Төтенше жағдай көлемі мен эвакуацияның мерзіміне қарай ол жедел және алдыннан өткізілетін болуы мүмкін.

Кешіктірмей қаулы қабылдау талап етілетін жайттарда локалды характерге ие жедел эвакуация қауіптің болу мүмкіндігі бар нысананың кезекші диспетчерлік қызметі бастығы нұсқауына сәйкес өткізілуі де мүмкін.

Тұрғындар эвакуациясын қамтамасыз етү жоспарларын істі тұрғылықты қызмет жүргізетін басқару органдары тарағынан істеп шығылады.

Тұрғындар эвакуациясы істеп шығару - аймақтық яки аймақтық бейімділікке сәйкес жоспарланады, үйымдастырылады және жүзеге асырылады.

Істеп шығару-аймақтық бейімділік төтенше жағдай аумағынан жұмысшылар, қызметшілер, студенттер, оқушыларды, кәсіпорындар, үйымдар, мекемелер бойынша істеп шығару және қызмет көрсету саласында бос болмаған тұрғындарды жасау жерінен транспортта (жаяу) алып шығуды назарда тұтады.

Аймақтық бейімділік істеп шығару және қызмет көрсету саласында бос болмаған тұрғындарды жасау жерінен махалла комитеттері арқылы алып шығуды көзде тұтады.

Кейбір жайтарда эвакуация аймақтық бейімділік негізінде, яғни эвакуация жарияланған уақытта тікелей тұрғындар қай жерде болса, сол жерден жүзеге асырылады.

Тұрғындарды төтенше жағдай аумағынан эвакуация жасау әрбір жайта төтенше жағдайдың жүзеге асуы және даму жағдайлары, зақымдаушы факторлар әсерінің харakterі және аймақ уақыт көрсеткіштерімен анықталады.

Төтенше жағдай қаупі туралы сенімді прогноз алынғаннан соң дайындық шаралары өткізіледі. Бұдан мақсат төтенше жағдай аумағынан тұрғындарды үйымдастыру тәріздे транспортта яки жаяу алып шығып кету үшін барша қажет жағдайларды жарату. Олардың қатарына:

- эвакуация органдарын дайын түрге келтіру және жұмыс тәртібін анықтау;
- эвакуация жасалатын, атап айтқанда, транспортта және жаяу эвакуация жасалатын тұрғындар санын анықтау және оларды жаяу бағыттарына біріктіру;
- эвакуация бағыттарын даярлау, жол белгілері және көрсеткіштерін орнату, тоқтау жерлерін жабдықтау;
- құрамалы эвакуация пункті, транспортқа шығару-түсіру пункттерін даярлау;
- хабар беру және байланыс жүйелері дайындығын тексеріп көру;
- бар қорғаныс ғимараттарын дайын жағдайға келтіру кіреді. Эвакуация өткізу туралы хабар алынғанан кейін төмендегі шаралар жүзеге асырылады:
 - эвакуация органдары, кәсіпорын, үйым жетекшілеріне, сондай-ақ тұрғындарға эвакуация басталғаны және өткізу тәртібі туралы хабар беру;
 - эвакуация органдарын жою және дайын түрге келтіру;
 - қауіпсіз аймақтарға эвакуацияланатын тұрғындарды жинау және жөнелтуге даярлау;
 - жаяу колонналарын қалыптастыру және бастауыш пункттерге алып шығу, транспорттарға шығару орындарына транспорт қуралдарын келтіру және тұрғындарды шығару;

– эвакуацияланған тұрғындарды алдыннан өмір қызметінің бірінші кезектегі түрлері қамтамасыз етіп қойылған қауіпсіз жерлерде қабылдан алу және жайғастыру.

Зілзала эвакуация я жергілікті, я өніраалық көрінісіне ие болады. Эвакуация өткізу мерзімі жол-транспорт мүмкіндіктерімен анықталады. Эвакуация істеп шығару-аймақтық бағыт негізінде бір басқышта зиян көрген аймақтарда құрамалы эвакуация пункттерін жайғастыру арқылы жүзеге асырылады.

Радиоактив улануда эвакуация яки жергілікті, яки өніраалық тәрізде, аймақтық бағыт негізінде, кейбір объекттер (балалар үйлері, психоневрологиялық медицина мекемелері, интернет және т.б.ларды) айрықшалық жасаған жайтта өткізіледі. Эвакуация 2 басқышта: 1-транспортқа шыққан жерден аралық эвакуация пункттеріне дейін; 2-аралық эвакуация пунктінен жоспардағы орындарға дейін өткізіледі. Аралық эвакуация пунктінде «Таза транспортқа» өткізу жүзеге асырылады.

Химиялық аварияда тікелей экономика объекті жақын жерде жасайтын тұрғындар уақыт жетіспеушілігінен, әдетте, қауіпті аймақтан алып шығып кетілмейді, керісінше, пана жерлерде және герметиктепген бөлмелерде жасырынады.

Селден қауіпті аймақтардан эвакуация сел ағымы қалыптасу қаупі жүзеге асқанда, қалыптасып жатқан дәүірде, жеке жайтарда селдің ағымы тоқтағаннан кейін өткізілуі мүмкін.

Хабар беру алдыннан (прогноз бойынша) яки сел басуы сигнал жабдығынан өткеннен соң беріледі.

Қар көшкіні қаупі бар аймақтардан эвакуация қар көшкінінің түсү қаупі жүзеге асқанында, олардың түсүі тоқтағаннан кейін (өмірлік қамтама объекттері күйрекенде) өткізіледі. Эвакуация аймақтық бейімділік негізінде үйымдастырылады және жоспарлы характерге ие болуы, мұның лажы болмаған жайтарда жедел болуы қажет.

Апатты су басулары және сутасқындарында эвакуация гидротехникалық ғимарат жарылғанда яки су бассейндеріндегі су деңгейі асқанда, сондай-ақ су объекттері мен өмірлік жабдықтау жүйелері істен шыққанда өткізіледі. Эвакуация локалды яки жергілікті характерге ие болып, алдыннан өткізілетін эвакуацияда құрамалы эвакуация пункттері (істеп шығару аймақтық бағытында) жайылады. Уақыт тығыз болған жайтарда эвакуация аймақтық бейімділік негізінде 1 яки 2 басқышта аралық эвакуация пункттерін жаю жолымен өткізіледі.

Тұрғындардың эвакуациясын жоспарлау, үйымдастыру және өткізу тікелей қалалар, аудандар мен облыстардың эвакуация органдары, мемлекет

органдары, төтенше жағдайлар басқарма мен бөлімдеріне жүктетіледі.
Эвакуация органдарына:

- эвакуация комиссиясы (ЭК);
- қабылдау эвакуациясы комиссиялары (ҚЭК);
- құрамалы эвакуация пункттері (ҚЭП);
- қабылдау эвакуация пункттері (ҚЭП);
- аралық эвакуация пункттері (АЭП);
- жаяу эвакуация бағыттарын басқару топтары;
- эвакуация жасалған тұрғындарды транспортта (жаяу) алып шығу жедел топтары кіреді.

Бақылау сұрақтары

1. Дем алу мүшелеңерін қорғау құралдарына нелер кіреді? Олардың қорғау қасиеттері нелерге негізделген?
2. Теріні қорғау құралдарына мысалдар келтір. Олар нелерден дайындалады?
3. Тұрғындарды радиациядан қорғау үшін қандай ғимараттар көзде тұтылған? Олар қалай жабдықталады және құрылады?
4. Эпизотикалық және эпифитотикалық төтенше жағдайлар дегенде нені түсінесің?
5. Құтқару жұмыстарын құру және өткізу негіздері нелерден құралған?
6. Адамдар қандай жолдар және санитария тексеруінен өткізіледі?
7. Эвакуация қайсы органдар тараапынан жүзеге асырылады.

II БӨЛІМ. САП ДАЙЫНДЫҒЫ

1-тапару. ҚАРУСЫЗ ОРЫНДАЛАТЫН САП АМАЛДАРЫ МЕН ӘРЕКЕТТЕРИ

1.1. Орнында тұрғанда және қарусыз әрекет жасағанда әскери сәлем беру

Бас киімсіз сәлемдесу. Әскери сәлем беру анық, батыл, денені тік ұстай және әрекет жасау ережелерін сақтаған түрде орындалады.

Бас киімсіз, саптан сыртта және бастықтан (шени үлкен кісі) үш-төрт қадам әрірек тұрған уақытта әскери сәлем беру үшін дene тік ұсталады, бастықтың (шени үлкен) бетіне қарап, бас ол кетіп бара жатқан жаққа бұрылады.

Бас киім киілгенде сәлемдесу. Егер бас киім киілген болса, он қолды ең оңай (қысқа) жолмен бас киімге (самайға) солай тигізу керек, яғни онда бармақтар жабысқан, алақан тік болады, орта бармақ бас киімнің төменгі бөлігіне (келенке жанына) (самайға) тиеді, тірсек желке сзығы мен биiktігінде болады (30-сурет), бас бастық (шени үлкен) жаққа бұрылғанда, қолдың бас киім (самайдың) жанындағы жағдайы өзгермейді (31-сурет).

30-сурет. Орнында тұрып, әскери сәлем беру.

31-сурет. Әрекет кезінде әскери сәлем беру.

Бастық (лауазымы үлкен) әскери сәлем беріп жатқан әскери міндеткердің жаңынан өтіп бара жатқанда, басын тік тұтыш, осы уақыттың өзінде қолды түсіруі керек.

Саптан сырттағы бас киімсіз әрекет барысында әскери сәлем беру. Саптан сырттағы бас киімсіз әрекет барысында әскери сәлем беру үшін бастыққа үш-төрт қадам қалғанда аяқты жерге қоюмен бір уақытта қолдардың әрекеті тоқтатылады, бас бастық (шені үлкен) жаққа бұрылады, оның бетіне қарап, әрекет жалғастырылады. Бастықтың (шені үлкен) жаңынан өтіп болғаннан соң, бас тік ұсталып, қолдар әрекеті жалғастырылады.

Саптан сырттағы бас киім күлгеге кезде әрекет барысында әскери сәлем беру. Саптан сырттағы бас киім күлгеге кезде аяқты жерге қоюмен бір уақытта оң қолдың ұшы бас киімге (самайға) тіреледі, сол қол жанбасқа тигізіліп, әрекетсіз ұстап тұрылады; бастықтың (шені үлкен) жаңынан өтіп болғаннан кейін, бір уақыттың өзінде сол аяқ жерге типоімен басты тік ұстап, оң қол төменге түсіріледі.

Саптан сырттағы бастықты (шені үлкен) қуып өтуге тура келіп қалғанда әскери сәлем беру. Бастықты (шені үлкен) қуып өтуге тура келіп қалғанда, одан бір қадам озып өтіп-ақ, әскери сәлем беріледі. Екі қадам озғаннан кейін, басты тік ұстап, оң қол төменге түсіріледі.

Егер әскери міндеткердің қолдары жүкпен бос болмаса, басты бастық (шені үлкен) жаққа бұрумен әскери сәлем беріледі.

1.2. Саптан шығу және сапқа қайту. Бастықтың алдына бару және оның алдынан кету

Әскери қызметші саптан шығуы үшін «**Оддий аскар Ахмедов, сафдан фалон қадам чиқинг**» яки «**Оддий аскар Рахимов. Олдимга (олдимга юринг)**» командасты беріледі. Өз фамилиясын есіткен әскери қызметші «Мен», саптан шығу туралы команда (бұйрық) берілгеннен кейін, «**Xұп бұлады**», деп жауап береді.

Бірінші команда берілгенде, әскери қызметші нық қадаммен айтылған қашықтыққа шығады, мұнда ол өз қадамын бірінші шеренгадан бастап санайды, тоқтап, сапқа қарай бұрылады.

Екінші команда бойынша әскери қызметші бірінші шеренгадан тура бір-екі қадам жүріп, жүріп бара жатқан орнында бастыққа қарай бұрылады, ең қысқа жолдан нық қадаммен (жүгіріп) оның алдына барады, оған екі-үш

қадам қалғанда тоқтап, жетіп келгені туралы мәлімет береді. Мәселен, «**Ўртоқ лейтенант, оддий аскар Ахмедов буйругингизга биноан келди**».

Әскери қызметші екінші шеренгадан шықпақ болса, сол қолын ақырын өзіннен алдағы қатарда тұрған қызметшінің желкесіне қояды, алдында тұрған әскери қызметші алға сол аяғымен бір қадам тастап, он аяғын сол аяғының жаңына қоймай оң жаққа тағы бір қадам тастайды, артындағы әскери қызметшіні еткізіп жіберіп, тағы өз орнына қайтып тұрады.

Бірінші шеренгада тұрған әскери қызметші саптан шықкан уақытта оның орнын артында, яғни екінші шеренгада тұрған әскери қызметші иелейді.

Әскери қызметші екі, үш (төрт) шакты колоннадан, алғаш онға (солға) бір қадам басып ең жақын қанатқа шығады. Егер оның жаңында басқа бір әскери қызметші тұрған болса, ол он (сол) аяғымен бір қадам жаңға тастап, он (сол) аяғын сол (он) аяғының жаңына қоймай, онымен артқа бір қадам тастайды және саптан шығып жатқан әскери қызметшіні еткізіп жібереді.

Әскери қызметші сапқа қайтуы үшін «**Оддий аскар Рахимов. Сафга туриңг**» яки тек қана «**Сафга туриңг**» командасы беріледі.

«**Оддий аскар Қосымов**» командасы берілгеннен кейін, сапқа беттеніп тұрған әскери қызметші өз фамилиясын есітімен: «**Мен**» деп жауап береді, «**Сафга туриңг**» командасы берілгенде, егер ол қарусыз яки «артқа» жағдайындағы қаруымен болса, он қолын бас киіміне (самайға) тіреп: «**Хүп бүлади**» деп жауап береді, соң әрекет жасауы керек болған бағытқа бұрышып, бір қадам журуімен қолын түсіреді, ең жақын жолдан саптағы өз орнына барып тұрады.

Егер «**Сапқа тұр**» командасы берілсе, әскери қызметші бастық жаққа бұрышмай, сапқа қайтады.

Әскери қызметші сапта тұрмаған уақытта бастықтың жаңына бара жатып, бес-алты қадам қалғанда нық қадам тастай бастайды, екі-үш қадам беріде тоқтайтын, осы уақыттың өзінде оң қолын бас киіміне (самайға) тіреп жетіп келгенін мәлімет жасайды. Мәлімет жасағаннан кейін, қолын түсіреді.

Bақылау сұрақтары

1. Бас киімсіз сәлемдесу қалай орындалады?
2. Бас киім киілгенде сәлемдесу тәртібін айттып бер.
3. Әрекет уақытында әскери сәлем беру тәртілтерін айттып бер.

2-тапау. СЕКЦИЯ МЕН ТОПТАРДЫҢ САП ТАРТУЫ. ЖҮРУ САБЫ ЖӘНЕ ЖАЙЫҚ САП

2.1. Секцияның сап тартуы. Жазылған сап

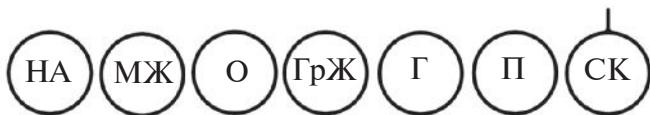
Секцияның жазылған салы бір шеренгалы яки екі шеренгалы болуы мүмкін.

Секцияның бір (екі) шеренгалы тізілуі **«Секция, бир (икки) шеренгага Сафлан»** командасты бойынша жүзеге асырылады.

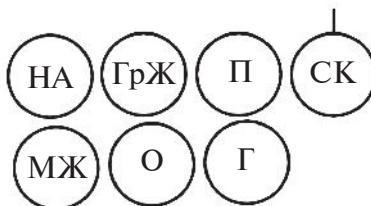
Секция командирі денені тік ұстап тұрып, команда бергеннен кейін, сап қарал тұрған жаққа беттенеді; секция командирінің сол жаңынан, 32 мен 33-суреттерде көрсетілгендей, штатқа негізідеп, сап тартады.

Сапқа тізілу басталуымен секция командирі саптан шығады және секцияның қалай сапқа тізілуін бақылайды. Секцияда адамдар саны төрт және одан кем болғанда әрдайым бір шеренгаға қатарға тұрады.

Берілетін командалар мен оларды орындау ережелері. Қажет жайттарда секциялардағыларға тегістелу үшін **«ТЕКИСЛАН»**, **«Чапға қараға ТЕКИСЛАН»** командалары беріледі.

32-сурет. Секцияның бір шеренгалы жайылма салы.

33-сурет. Секцияның екі шеренгалы жайылма салы.

«ТЕКИСЛАН» командасты берілгенде, оң қанатта тұрған әскери қызметкерден басқа барша басын оң жаққа бұрады (оң құлақ сол құлақтан биіктеу, иек біраз көтерілген болады), тегістелгенде әрбір әскери қызметші өзінен бастап санағанда, төртінші әскери қызметшінің көкірегін көруі керек. «Чапға қараб ТЕКИСЛАН» командасты берілгенде, сол қанатта бірінші болып тұрған әскери қызметкерден басқа барша басын солға бұрады (сол құлақ оң құлақтан биіктеу, иек біраз көтерілген болады).

Тегістелу кезінде әскери қызметшілер біраз алға, артқа яки жандарына жылжуы мүмкін.

Тегістеліп болғаннан кейін, «РОСТЛАН» командасты беріледі, оған сәйкес әскери қызметшілер басын тік ұстайды.

Секция тегістеліп артқа бұрылғаннан кейін, команда беруде қайсы жаққа қарал тегістелу ескеріледі, Мәселен, «Үнгга (чапға) қараб ТЕКИСЛАН».

«ЭРКИН» және «КИЙИМ БОШ ТҮГРИЛАНСИН» командалары берілгенде, әскери қызметшілер тұрған жерінен жылжымай, киім-кешектерін дұрыстайды.

«Секция — ТАРҚАЛ» командасты берілгенде, әскери қызметшілер саптан шығады. Секцияны жинау үшін «Секция — ОЛДИМГА» командасты беріледі, оны есіткен әскери қызметшілер жүгіріп командирдің жаңына келеді және оның қосымша командасымен сапқа тізіледі.

Барша әскери қызметшілер команда мен бұйрықтарға сәйкес («ҮнгГА», «Чап-ГА», «Орт-ГА») тегістікті сақтаған жайтта секция бойынша бірге ол яки бұл жаққа бұрылады. Секция екі шеренгалы сапта оң жаққа бұрылғаннан кейін секция командирі онға (солға) жарты қадам, артқа бұрылғанда алға бір қадам тастайды.

Бір жерде тұрған секцияны жаю үшін «Секция, оралар үнгга (чапға, ўртадан) фалон қадам кейин (югур, оралар кенгайсін)» командасты беріледі. Лезде орындалатын команда берілгенде әскери қызметшілер көрсетілген жаққа бұрылады, аяқтардың жұлталуы артынан келе жатқан кісіге желкесі аса қарал, одан ұзақтап кетпей тез жүреді (жүгіреді); артынан келе жатқан кісі тоқтағаннан кейін командада айтылған қашықтыққа жүріледі және солға (онға) бұрылады.

Оргадан жайылуда кім қалтуы айтылады. Оргада қалатын әскери қызметші өз фамилиясын есітуімен: «**Мен**» деп, сол қолын алға созып, төменге түсіреді. Секция тегістеліп жатқанда жайылу уақытында белгіленген аралық қашықтық (интервал) сақталып қалады.

Секцияны жинау үшін тұрған жерде **«Секция, ўнгга (чапга, ўртага) ЖИПСЛАН (югор, жипслан)»** командасты беріледі. Лезде орындалатын команда берілгенде, өзіне қарап дұрысталуы керек болған әскери қызметшіден басқа әскери қызметшілер ол жаққа бұрылады, содан соң майда қадаммен тез жүріп (жүтіріп) тығыздалатын сап үшін белгіленген интервалға жетіп келеді, жетіп келгеннен кейін, өздігінен тоқтап, солға (оңға) бұрылады.

Секция әрекет жасауы үшін **«Секция, қадам БОС («Шахдам қадам БОС», «ЮГУР»)»** командалары беріледі. Қажетті жайттарда әрекет бағыты мен тегістелу жағы айтылады: Мәселен, **«Секция, фалон нарсага қараб, ўнгга (чапга) ТЕКИСЛАН»**, **«Қадам БОС («Шахдам қадам БОС», «ЮГУР»)»**.

«ҚАДАМ БОС» командасты берілгенде, барша әскери қызметшілер тегістікті, интервал мен аралық қашықтықтарды сақтаған жайтта бірге жүре бастайды.

Егер тегістелу жағы айтылмаған болса, басты бүрмай оң жаққа қарап, тегістелу жүзеге асырылады.

Секцияны әрекеттөн тоқтату үшін **«Секция, ТҮХТА»** деп команда беріледі.

Сапта тұрған уақытта ол яки бұл жаққа бірнеше қадам жылжу үшін **«Секция, ўнг-ГА (чапга)»**, сап бұрылғаннан кейін **«Фалон қадам олға қадам БОС»** деп команда беріледі. Әскери қызметшілер айтылғанға дейін қадам басқаннан кейін, **«Секция, чап-ГА (ўнгга)»** командастына қарай алғашқы жайтқа бұрылады.

Алға яки артқа бірнеше қадам журу үшін **«Икki қадам олға (ортга) қадам БОС»** командасты беріледі. Команда берілгеннен кейін, екі қадам алға (артқа) басылады және аяқтар жұтталады. Оңға, солға және артқа қадам басқанда, қолдар әрекеттендірілмейді. Қажет жайттарда еркін журу үшін **«ЭРКИН»** командасты беріледі. Желкені бұрумен әрекет бағытын өзгертуіру **«Секция, чап (ўнг) елка ОЛДИНГА»** (ал әрекет барысында **«ЮР»**) деп команда беріледі.

Бұл команда берілгенде, секция сол (оң) желкені алға шығара бастайды: — алға шығатын қанатта тұрған кісі басын алдыңғы жаққа бұрып, толық қадам тастайды, әрекет барысында жерінен қимылдамайтын қанатта тұрғандарды сығып қоймайтын әдіste жүреді;

— қимылдамайтын қанатта тұрған кісі орнында қадам тастап, алға шығып жатқан қанаттағыларға сай түрде ақырын солға (оңға) бұрыла бастайды;

— қалғандар алға шығып, бұрылып жатқан жаққа басты бүрмaston қараған жайтta алдыңғы тегістікті сақтайты, жүрмей жатқан қанатта тұrғan көршісіне тірсегі тиіп тұрады, сол қанатқа қанша жақын тұrған болса, соншалықты кіші қадам тастайды.

Секция жетерлі дәрежеде бұрылғаннан кейін «ТҰФРИГА» яки «Секция — ТҮХТА» командасты беріледі.

Секцияны бір шеренгадан екі шеренгаға қайта тізу үшін **«Секция, биринчи деб САНА»** командасты бойынша алдыннан есебі жасалады.

Бұл команда бойынша әрбір әскери қызметші оң қанаттан бастап тез кезегімен сол жаңында тұrған әскери қызметші жаққа басын бұрып, өз нөмірін айтады және шұғыл басын тік тұтады; сол қанатта тұrған әскери қызметші басын бүрмайды.

Жалпы санау да дәл осы тәртілте еткізіледі, мұнын үшін **«Секция, тартыб билан САНА»** командасты беріледі.

Екі шеренгалы сапта екінші шеренганың сол қанатында тұrған әскери қызметші сапты жалпы санау ақырына жеткеннен кейін, **«Тұлиқ»** яки **«Тұлиқсиз»** деп мәлімет береді.

Секцияны бір шеренгадан екі шеренгаға қайта тізу үшін **«Секция, иккі шеренга САФЛАН»** командасты беріледі.

Лезде орындалатын командаға сәйкес, екінші нөмірлілер сол аяқпен бір қадам артқа тастайды, оң аяқты сол аяқтың жаңына қоймaston, оң жаққа бірінші нөмірлілердің артына тұру үшін бір қадам тасталады, сол аяқ оң аяқ жаңына қойылады.

Секцияны тұrған орнында тығыз екі шеренгадан бір шеренгалы сапқа тізу үшін әскери қызметшілер бір қадам жайылады, содан соң **«Секция, бир шеренгага САФЛАН»** командасты беріледі.

Тез орындалатын командаға қарай, екінші нөмірлілер сол аяқпен бір қадам солға, оң аяқты сол аяқтың жаңына қоймaston, оң аяқпен бір қадам алға жүреді және сол аяқты оң аяқтың жаңына алады.

2.2. Жұру сапы

Секцияның жұру сапы бір яки екі колоннадан құралған болуы мүмкін.

Берілетін командалар және оларды орындау ережелері. Орнында тұрған секцияның біреуден (екеуден) колоннаға сапталуы «**Секция, бир (икки) колоннага «САФЛАН»** командасымен жүзеге асырылады. Секция командирі кеудені тік ұстап, команда бергеннен кейін, әрекет бағытына қарай беттеледі, секция штатқа негізделе, 34 яки 35-суреттерде көрсетілгендей сапқа тұрады. Төрт шақты және одан кем болған секция бір қатарлы колоннаға сапталады.

Секцияның жайдақ саптан колоннаға өтуі секцияның «**Секция, ўнг-ГА**» командасы бойынша онға бұрылуымен жүзеге асырылады. Екі шеренгалы сап онға бұрылуында секция командирі онға жарты қадам тастайды.

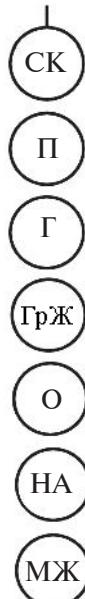
Секция колоннадан жайдақ сапқа «**Секция, чап-ГА**» командасымен қайта тізіледі. Секция екі қатарлы колоннадан тұрған уақытта бұрылатын болса, секция командирі алға жарты қадам тастайды.

Секция бір колоннадан екі колоннаға «**Секция, икki колонна бўлиб қадам БОС**» (жүріп бара жатқанда — «**Икки колонна бўлиб қадам БОС**») командасымен тізіледі.

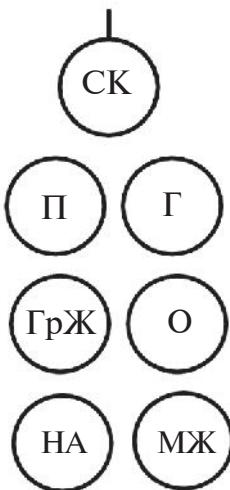
Шұғыл орындалатын команда берілгенде, секция командирі (жетекші) жарты қадам жүреді, екінші нөмірлілер онға шығып, қадамдарды басқаларға сай тастап, 35-суретте көрсетілгендей колоннадағы орындарын иелейді; секция «**ТҮГРИГА**» яки «**Секция, ТҮХТА**» командасы берілгенге дейінгі, майда қадаммен жүріп барады.

Секция екі колоннадан бір колоннаға «**Секция, бир колонна бўлиб қадам БОС**» (жүріп келе жатқанда — «**Бир колонна бўлиб қадам БОС**») командасына сәйкес қайта тізіледі.

Шұғыл орындалатын командаға сәйкес, секция командирі (жетекші) толық қадаммен, қалғандар майда қадаммен жүреді.

*34-сурет.
Секцияның бір қатарлы жұру сапы.*

35-сурет. Секцияның екі қатарлы жүру сапы.

Орын босауымен екінші нөмірлілер басқалардың қадам басуына сай түрде жүре тұрып, бірінші нөмірлілердің артына өтеді және толық қадам тастай бастайды.

Колоннаның әрекет бағытын өзгертуру үшін төмендегі командалар беріледі:

— «**Секция, ўнг (чап) елка ОЛДИНГА**» командасына қарай, жетекші «**ТҮГРИГА**» командасы берілгенге дейінгі жүріп келе жатқан сол (оң) тарапқа бұрыла береді, қалғандар оған ереді;

— «**Секция, ОРТИМДАН**» («**Секция, ортимдан югуриб қадам БОС**») командасына сәйкес, секция командирінің артынан ереді.

2.3. Топтың сап тартуы. Жайдақ сап

Топтың жайдақ сапы бір шеренгалы яки екі шеренгалы болуы мүмкін.

Берілетін командалар мен оларды орындау ережелері. Топ жайдақ сапқа «**Гурұх, бир шеренгага (икки шеренгага) САФЛАН**» командасы бойынша тізіледі.

Топ командирі кеудені тік ұстап, команда бергеннен кейін, саптың алдыңғы тарапына қарап беттеледі; секциялар 36 және 37-суреттерде көрсетілгендей командирдің сол тарапынан сап тартылады. Екі шеренгалы сап тізілгенде әрбір секцияның соңғы қатары толық болуы керек.

Топ командирі сапқа тізілу басталуымен саптан шығады және қол астындағылардың әрекетін құзете бастайды.

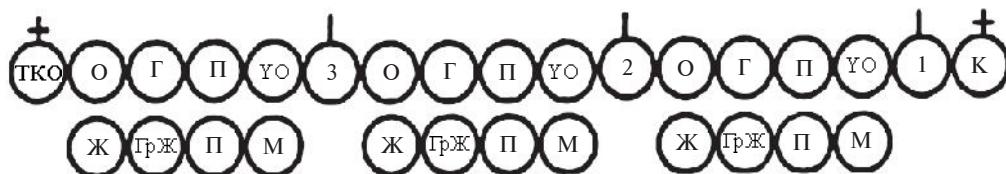
Секциялар құрамы төрт және үш кісілік болған топ, 38-суретте көрсетілгендей, екі шеренгалы сапқа тізіледі.

Топтың жайдақ саптағы тегістелуі, бұрылуы, қайта сап тартуы және басқа әрекеттері секция үшін белгіленген ереже мен командалар бойынша жүзеге асырылады.

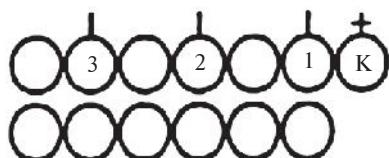
Топтың бір шеренгалы саптан екі шеренгалы сапқа тізілуі яки мұның керісі секция үшін көрсетілген тәртіпте жүзеге асырылады. Топ бірінші және екінші секцияларға бөлінгенде оның командирлері көрсетілген әдістерді орындауда есепке алынбайды.

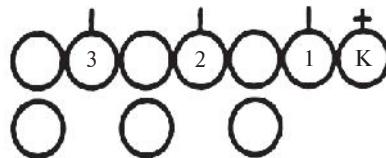
36-сурет. Топтың бір шеренгалы жайдақ сапы.

37-сурет. Топтың екі шеренгалы жайдақ сапы.

a

б

38-сурет. Топтың бөлімдер құрамына қарай екі шеренгалы жайдақ сапы: *a* — төрт кісіден; *б* — үш кісіден.

1

2

3

4

1

2

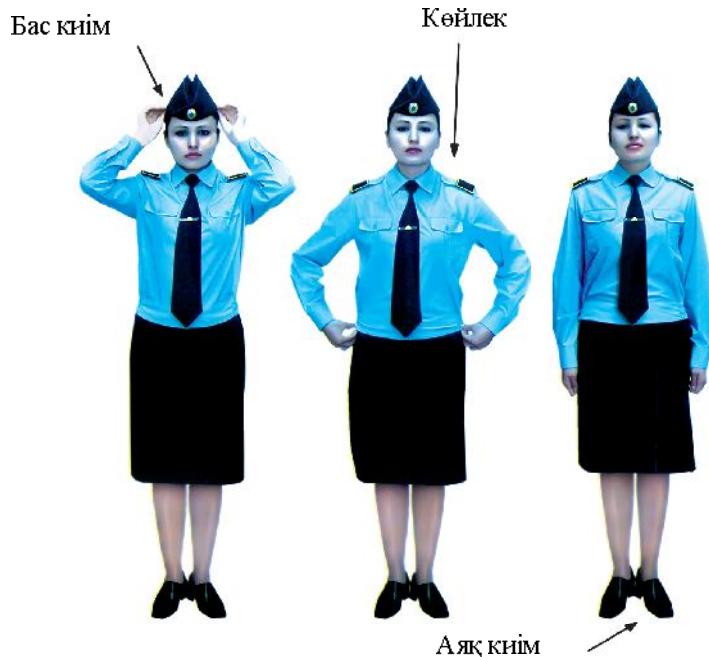
3

4

39-сурет. Бас кнімдерді киу және шешу тәртібі.

40-сурет. Денені тік ұстап тұру (алдыңғы және жаң тараптан көрінісі).

41-сурет. «Tekislan» командасын орындау.

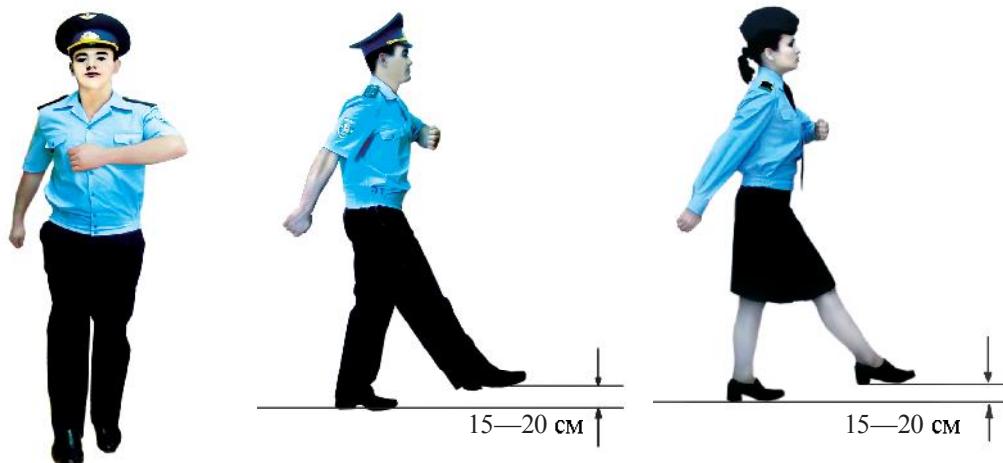

43-сурет. Аяқты бүрү жағдайы.

42-сурет. Өскери
сәлемдесуді орындау

44-сурет. Өрекетте айналып бұрылу.

45-сурет. Нық қадам тастау әрекеті.

Шеренга

Колонна

46-сурет. Шеренга және колонна болып сап тарту.

2.4. Топтың сап тартуы. Жүру қатары

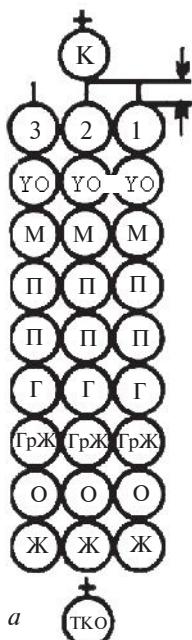
Топтың жүру қатары үш (төрт секциядан құралған топтарда — төрт), екі яки бір колоннадан болуы мүмкін (47, 48 және 49-суреттер).

Берілетін командалар мен оларды орындау ережелері. Бір жерде тұрған топ «**Гурух, уч (икки) колоннага САФЛАН**» командасына қарай үш (екі) колоннаға тізіледі. Бұл командаға сәйкес секциялар 47-суретте көрсетілгендей салталады.

Топ секцияларының төрт және үш кісіден құралған құрамының екі колоннаға тізіліп жүру қатары 50-суретте көрсетілген.

Топ жайдақ шеренгалы салтан бір колоннаға (екі шеренгалы салтан екі колоннаға) оңға бұрылумен қайта сапқа тұрады.

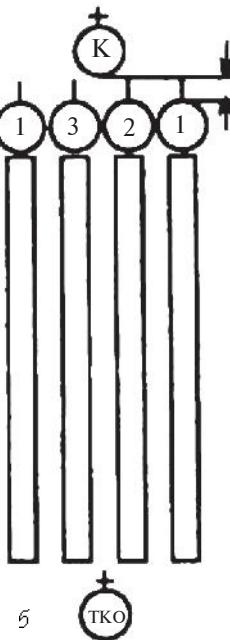
Топ жайдақ екі шеренгалы салтан бір колоннаға (бір шеренгалы салтан екі колоннаға) «**Гурух, ўнг-ГА**», «**Битта (икки) колонна бўлиб қадам БОС**» (жүріп бара жатқанда — «**Бир колонна бўлиб қадам БОС**») командасы бойынша сап тартады.

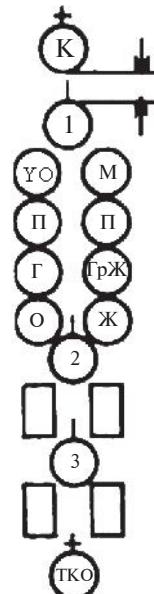
47-сурет. Топтың жүру қатары:

a — ушеуден колонна;

b — төртеуден колонна.

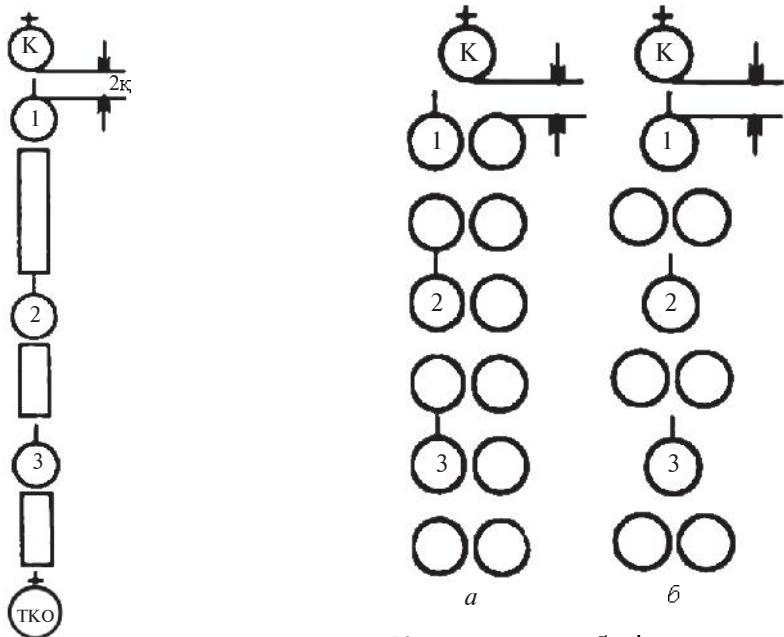

48-сурет. Топтың жүру қатары:

49-сурет. Топтың жүру қатары:

екеуден колонна.

49-сүрет. Топтың біреуден колоннадағы жұру қатары.

50-сүрет. Топтың бөлімдер саны бойынша жұру қатары: *a* – төрт шақты кісі; *b* – үш шақты кісі.

«Қадам — БОС» командасы берілгенде, бірінші секция жүріп бара жатып, бір колоннаға (екі колоннаға) қатарға тұрады; қалған секциялар бір (екі) колоннаға қайта тізіліп, бірінші секцияның артынан ереді.

Топ жайдақ екі шеренгалы саптан үш (екі колоннаға «Гурұх, үнг-ГА», («Уч (икки) колонна бўлиб қадам БОС») командасы бойынша қайта тізіледі.

Baқылау сұрақтары

1. Жайдақ сап іс-жүзінде қалай көрінуін түсіндір.
2. Өскерлерді жайдақ сапқа тұрғызу үшін қандай командалар беріледі және оларды орындау ережелері нелерден тұрады?
3. Өскерлерді жұру сапына тұрғызу үшін қандай командалар беріледі және оларды орындау ережелері нелерден құралған?
4. Топты жайдақ және жұру сапына тұрғызу үшін қандай командалар беріледі және оларды орындау ережелері нелерден құралған?

ІІ БӨЛМ. ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1-тапар. ӘСКЕРИ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫ

1.1. Әскери оқу орындары

Республикамызда офицер кадрларды даярлау жоғары әскери оқу орындарында жүзеге асырылады.

Бұлар Ташкент жоғары жалпыжасақ командирлік білім орны, Шыршық жоғары танк командирлік іс атқару-инженерлік білім орны, Жылдақ жоғары әскери авиация оқу орны, Ташкент ақпарат технологиялары университеті қасындағы Қорғаныс министрлігінің байланыс офицерлерін дайындайтын арнайы факультеті мен Ташкент медицина академиясы құзырындағы әскери-медициналық факультеттері. Ташкент, Шыршық жоғары әскери оқу орындары ұзақ тарих пен бай тәжірибеге ие болса, Жылдақ авиация оқу орны және арнайы факультеті әлі жас, олар тәуелсіздік жылдарында құрылды. Әскери мамандарға болған қажеттілікті қанағаттандыру үшін әскери оқу орындарымызда дайындалып жатқан мамандар құрамы да кеңейтірілген.

Өзбекстан Республикасы Қарулы Қүштері Академиясы

(Ташкент жоғары жалпыжасақ командирлік оқу орны)

Ташкент жоғары жалпыжасақ командирлік оқу орны 1918 жылдың 12 шілдесінде құрылған.

1993 жылдан Өзбекстан Республикасы үкіметінің қаулысы негізінде білім орынының жүйесі жетілдірілді және көп тармақты негізде офицер кадрларды даярлау жұмыстары басталды. Білім орнында мотоатқыш, барлаушы және шекара бөлімдері үшін офицерлер, сондай-ақ командирлердің тәрбиелік жұмыстары бойынша орынбасарларды даярлана басталды.

Командирлік іс атқаруға бейім, ұйымдастырушылық және басқару дағдыларына ие, мемлекет тәуелсіздігі идеяларына адал, кең дүние көзқарасқа, білімге, Отан және Қарулы Қүштер үшін мақтаныш сезіміне ие офицерлерді даярлау оқу орнының негізгі міндеті.

2004 жылда оқу орнының негізінде тактикалық звено және жергілікті әскери басқару органдары офицерлерінің дағдысының асыру және қайта даярлау факультеті құрылды. 2007 жылдан бастап ТЖЖКОО негізінде Қорғаныс министрлігі жоғары оқу мекемелері оқытушылардың педагогикалық дәрежесін асыру бойынша әдістемелік орталық өз қызметінде жүзеге асырып келуде.

Орталық Азия өніріндегі ең көне және атақты әскери оқу орнында төмендегі бағыттағы мамандықтар бойынша офицерлер даярланып келінген:

- мотоатқыш пен шекара жасақтары бөлімдердің командирлері;
- барлаушы белімдердің командирлері;
- мотоатқыш және шекара жасақтары бөлімдері командирлерінің тәрбиелік жұмыстар бойынша орынбасарлары.

Өзбекстан Республикасы Президентінің 2017 жыл 25 сәуірдегі қаулысына сәйи Ташкент жоғары жалпыәскери командирлік іс атқару оқу орны Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштері Академиясымен біріктіріліп, Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштері Академиясы деп атала басталды.

Академияда үш факультетте оқу үйімдастырылған:

- академия тындаушылары үшін — командирлік іс атқару-штаб факультетінде екі жылдық оқыту бағдарламасы негізінде;
- курсанттар үшін — жалпыәскер дайындығы факультетінде төрт жылдық оқыту бағдарламасы негізінде;
- офицерлер үшін — біліктілігін арттыру факультетінде үш айдан тоғыз айға дейін түрлі бағдарламалар бойынша.

Әскери Академиядағы жалпыәскер дайындығы факультетінде төмендегі бағыттағы мамандықтар бойынша офицерлер дайындалады:

- мотоатқыш және шекара жасақтары бөлімдері командирлері;
- барлаушы және радио-электрон курес бөлімдері командирлері;
- командирлік іс атқару-тактикалық химиялық жасақтар;
- командирлік іс атқару-тактикалық инженерлік жасақтары;
- командирлік іс атқару тактикалық фронт артқы қамбасы (киім-кешек қамбасы, азық-түлік қамбасы, жанаармай-майлау материалдары қамбасы);
- жасақтар бөлімдері командирлерінің тәрбиелік жұмыстар бойынша орынбасарлары.

Шыршиқ жоғары танк командирлік іс атқару-инженерлік оқу орны

Шыршиқ жоғары оқу орны 1918 жыл 16 қарашада құрылған. 1992 жылдың 14 қаңтарындағы «Мемлекет аумағында орналасқан барша әскери

бөлім және ұйымдарды Өзбекстан Республикасы юрисдикциясы астына алу» туралы Қаулы Ұлттық армияны құру жолында қажетті қадам болды. 1993 жылда оку орны Шырышқұоғары танк командирлік іс атқару-инженерлік оку орны деп атала басталды. Жоғары білікті кадрларды даярлау Шырышқұоғары танк командирлік іс атқару-инженерлік оку орнының негізгі міндеті болып қалды. Ол заманауи оку-материалды база, техника мен қару-жарақ, полигондар, танкодромдарға ие.

1995 жылдың 25 сәуірінде Өзбекстан Республикасы Қорғаныс министрі Қарулы Құштер Жоғары Бас қолбасшысы атынан оку орнына Жауынгерлік туды тапсырыды. Бұл оқыға әскери қоғамның психикалық-рухани көтерінкілігіне, мақтандырылған жетілтуіне қызмет етті. 25 сәуір әр жылы оку орнында мереке ретінде атап етіледі. Гәүелсіздік жылдарында оку орны көп тармақты негізде офицер кадрларды даярлау ошағына айналды. Оку орнында жоғары кәсіби шебер профессор-окытушылар өз қызметінде жүзеге асырып жатқан 14 кафедра істеп тұрыпты.

Жоғар оқу орны төмендегі бағыттар бойынша әскери мамандар дайындауды:

- танк жасақтарының командирі;
- танк жасақтарының инженерлік жұмыстары офицер-мамандары;
- әуе-десанты жасақтары командирлері;
- әуе шабуылынан қорғаныс жасақтары командирлері;
- әуе шабуылынан қорғаныс жасақтары инженерлік жұмыстары офицер-мамандары;
- Автомобиль бөлімдері үшін командирлік іс атқару-тактикалық инженерлік;
- командирлік іс атқару-тактикалық артиллерия;
- тактикалық инженерлік ракета-артиллерия оқ-дәрілірі мен қарулары.

Жыззақ жоғары әскери авиация оқу орны

Жыззақ жоғары әскери авиация оқу орны Өзбекстан Республикасы бірінші Президенті И.Каримов ұсынысымен Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің қаулысымен, сондай-ақ Қорғаныс министрінің 1994 жыл 9 шілдедегі бұйрығына сәйкес ұйымдастырылған.

Оқу орны құрылған бірінші жылдарда офицер кадрлар төмендегі мамандықтар бойынша дайындалған еді: «Командирлік іс атқару-тактикалық вертолёт авиациясы ұшқыш-инженері»; «Жауынгерлік басқару офицері»; «Штурман»; «Самолёттер мен двигательдер бойынша инженер-технико»; «Авиация жиһаздары бойынша инженер-технико»; «Радиотехника жиһаздары бойынша инженер-технико».

Ұшу факультетінде оқу уақыты 4 жылды құрайтын еді, ал техника факультетінде 3 жылды. Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштері мен әскери білім беру жүйесінің реформалары түрғысынан мамандарды даярлау қажетті санға дейін қысқартырылды.

Қорғаныс министрлігі жүйесінде жоғары мәліметті, жоғары білімді және дүниеге көзқарасы кең мамандарға қойылатын қатаң талаптардан оқу мерзімі алдымен 4 жылға, соң 5 жылға ұзайтырылды.

1995 жылда оқу орнына мерекелі түрде данқ, табандышық пен батылдық белгісі болған жауынгерлік ту тапсырылды. Бұл оқиға оқу орны тарихында ұмытылmas сана болып қалды.

1997 жылдың қазанында оқу орнын бірінші қалдырғаштар — ұшқыш және инженер-техника мамандықтары бойынша 97 бітіруші аяқтады.

Орталық Азия мемлекеттерінде бұл бағыттағы дара оқу орны. Қазіргі күнде оқу орнында төмендегі бағыттар бойынша мамандар дайындалуда:

- вертолёт авиациясы ұшқышы;
- авиация жиһаздары инженері;
- авиация қарулары инженері;
- авиация радиоэлектрон жиһаздары инженері;
- ұшу аппараттарының двигательдері инженері.

Ташкент ақпарат технологиялары университеті қасындағы Қорғаныс министрлігінің арнайы факультеті

Ташкент ақпарат технологиялары университеті (ТАТУ) қасындағы Қорғаныс министрлігінің арнайы факультеті 1993 жыл 13 мамырда Министрлер Кабинетінің қаулысына сәйкес құрылған.

ТАТУ қасындағы Арнайы факультет Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштеріне әскери кадрларды дайындайтын жоғары оқу мекемесі есептеледі. «Арнайы факультет туралы Ережеге» қарай 1- және 2-курс тындаушылары университет студенті болып есептеледі, 3-курсқа өткеннен соң ант қабылдайды, жоғары әскери оқу орны курсантты мақамын алады және мемлекет қамсыздандыруына өткізіледі.

Факультетте оқу процесі «Өзбекстан Республикасы Қорғаныс министрлігінің жоғары әскери оқу мекемелері туралы Ережеге» қарай «Телекоммуникация» және «Радиотехника» бағыттары бойынша Мемлекет білім беру старданттарына сай келетін бағдарламалар негізінде ұйымдастырылған.

Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштері үшін жоғары білікті офицер кадрларды даярлау кезінде озық профессор-окытушылар құрамы факультеттің студенттері мен курсанттарына гуманитар, әлеуметтік-экономикалық және арнайы пәндер, математика, информатика, физикадан білім береді.

Факультет бітірушісіне білім беру бағыты бойынша әскери маман дағдысы беріледі және жоғары мәлімет туралы диплом мен «лейтенант» әскери шені негізінде әскери мамандық номенклатурасына сай келетін «Телекоммуникация» және «Радиотехника» бағыттары бойынша төмендегі мамандықтар беріледі:

- радио мен аспан байланысы инженері;
- сымды радиореле мен тропосфера байланысы инженері;
- электрсымды байланыс құралдары мен автоматтандырылған басқару жүйесі инженерлері;
- радио және радиотехника барлаушылары мен радиоэлектрон курес инженерлері;
- зенит-ракета жасақтары белімдері офицерлері;
- радиотехникалық жасақтары белімдері офицерлері;
- ақпарат қауіпсіздігі қызметі офицерлері.

Ташкент Медицина академиясы құзырындағы әскери-медициналық факультеті

Ташкент Медицина Академиясы құзырындағы әскери-медициналық факультеті Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 2012 жыл 10 шілде куніндегі 203-санды «Ташкент Медицина академиясы құзырында әскери-медициналық факультеттің құру туралы» қаулысы негізінде республикамыздың беделді жоғары оқу орындарының бірі болған Ташкент Медицина академиясы құзырында, Қорғаныс министрлігі Орталық әскери клиникалық госпиталы аумағында құрылды.

Әскери-медициналық факультеттің құрудан мақсат:

- мемлекетімізге жоғары білікті, терең білімге ие болған, Отанға сенімді рухында тәрбиеленген, шынайы отансуýгіш медициналық қызмет офицерлерін даярлау;
- республикамыз медициналық оқу орындарының фармацевтика, стоматология, медициналық профилактика мен емдеу факультеттері студенттерінен резерв және запастағы медициналық қызмет офицерлерін даярлау;
- Қарулы Күштеріміз әскери құрамдары мен медициналық белімдерінде қызмет етіп жатқан медициналық мамандар құрамының біліктілігін асыру;
- әскери-медицина саласындағы ғылыми зерттеулер алыш бару есептеледі.

Әскери-медицина факультетіне республикамыз медицина жоғары оқу орындарының емдеу факультетінде 4 жыл барысында үлгілі және жақсы бағаларға оқыған, салауатты және жетік студенттер әскери-мамандық байқауы негізінде, арнайы емтихандар мен тест сынақтары нәтижелеріне қарай қабылданады.

Факультетке қабылданған студенттер «курсант» мақамына және бірқатар занда белгіленген женілдіктерге ие болады.

Әскери-медицина факультеті курсанттары республикамыз медициналық ғылыми орталықтарында, Ташкент Медицина академиясы клиникасы мен оқу бөлімдерінде, Орталық әскери клиникалық госпиталында құрылған оқу базаларында білім алады. Факультетте оқу процесі 2 жыл, яғни медициналық тәлімнің 5—6-басқыштарында жалғастырылады.

Әскери-медицина факультетін аяқтаған курсанттарға Қорғаныс министрінің бүйрекшімен алғашқы — «Медицина қызметі лейтенанты» офицерлік шені беріледі. Медициналық қызмет лейтенанттары Қарулы Күштер әскери бөлімдерде «Медицина пункті бастығы» және «Медицина қызметі бастығы»лауазымдарында өз мамандық қызметін жалғастырады.

Өзбекстан Республикасы Ұлттық гвардиясы әскери-техникалық университеті

Өзбекстан Республикасы Ұлттық гвардиясы әскери-техникалық университеті 2017 жыл қазан айында бұрын Ташкент Жоғары әскери техника оқу орны базасында құрылған.

Университет қазіргі күнде қауіпсіздік бойынша Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштері құрамы мен құқықты қорғайтын мекемелер үшін кадрлар даярлап береді.

1.2. Жоғары әскери оқу орындарына қабылдау тәртібі және ережелері

Болашақта офицер болу ниетіндегі әскерилеріміз мерзімді қызмет кезінде сынақтардан сәтті етсе, окуды жалғастырады және оқу дәуірі де әскери қызмет мерзіміне кіреді.

Жоғары әскери оқу орынна алқатылған орта мәліметті, қабылдау шарттары мен кәсіпке лайықтылығы байқауының барша талаптарына жауап беретін жоғары әдепті және ісшеш сапаларына ие Өзбекстан Республикасының азаматтары қабылданады.

Кәсіби мамандығы мен қызмет мерзімінен тыс, қызметтегі әскери қызметшілер мен запасқа босатылған әскери қызметке міндетті тұлғалар 23

жасқа дейін, азамат жастар, әскери кәсіпке бағыттаушы оқу орындарының бітірушлери окуға кіріп жатқан жылы 1 қыркүйектен 17 жасқа толатын, басқа оқу орындарының оқушылары 21 жасқа дейін әскери оқу орнына қабылданады.

Мерзімді қызметтегі әскери қызметшілер окуға кіру жылының 1 сәуірге дейін ереже бойынша командирі атына жазбаша рапорт тапсырады. Азамат жастар, окуға кіру жылының 1 мамырға дейін жасау орнындағы аудан яки қала қорғаныс жұмыстары белімдеріне арыз береді. Қорғаныс министрлігі жоғары әскери оқу орындарына окуға кіру жылының 10 маусымына дейін құжаттар қабылданады.

Кәсіпке қабілеттілік байқауы үшін кандидаттардың келу уақыты мен жерін оқу орны бастығы қорғаныс жұмыстары басқармалары мен белім командирлері арқылы хабар береді. Олар, өз кезегінде, кандидаттарды тегін жолақысы құжаттарымен қамтамасыз етеді. Оқу орнына келген абитуриенттер тегін азық-түлік және жатақханамен қамтамасыз етіледі.

Кіру емтихандары басталғанға дейінгі, кандидаттар оқу орнында медициналық тексеруден етеді. Денсаулығында кемістігі болғандығынан медициналық тексеруден ете алмаған абитуриенттерге қойылмайды. Барша абитуриенттер жалпы денетарбиелік дайындықтар бойынша күштілік, шыдамдылық пен епшілдік (турникте тартылу, 3 км-ге кросс және 100 м-ге жүтіру) және кәсіби-психикалық арнайы тандау әдісі бойынша тәжірибе емтихандарын тапсырады. Болашақ әскери кәсіп талаптарына жауап бермейтін абитуриенттер жалпы білім беретін пәндер бойынша емтихандарға кіргізілмейді және кандидаттар тізімінен өшіріледі.

Барша жоғары оқу мекемелері абитуриенттері сияқты курсанттыққа кандидаттар да тест тәрізіндегі математика, физика, ана тілі және әдебиет пәндерінен кіру емтихандарын тапсырады. Тест сынақтары үштілде — өзбек, орыс және қарақалпақ тілінде өткізіледі.

Өзбекстан Республикасы Президентінің 2017 жыл 4 сәуірдегі Қаулысы негізінде, әскери қызметті өтеу кезінде жауынгерлік әлеуметтік-саяси қажеттіліктен жоғары нәтижелерге қол жеткізген, мерзімді әскери қызметті аяқтағаннан кейін орнатылған формадағы мінездемесі бар жоғары әскери оқу орнына кіретін азаматтарға өздерінің тест емтихандарында жинаған балдарының 50 пайызы мөлшерінде женілдік беріледі.

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 2004 жыл 12 сәуірдегі «Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштері сержанттарының мақамы туралы» қаулысына қарай сержанттар құрамында 5 жыл шын жүректен қызмет еткен әскери міндеттілерге тест емтихандарында жинау мүмкін болған максимал балдан 20 пайыз мөлшерінде женілдік беріледі, сондай-ақ «Ең жақсы сержант» республика байқауының женимпаздары жоғары әскери

оку орындарындағы байқаудан тыс кіру құқығына ие болады. Әскери кәсіби бағытты лицейлер бітірушілеріне кіру кезінде тест емтихандарында жинау мүмкін болған максималл балдан 10 пайызға дейін мөлшерде қосымша женілдік беріледі.

Оқу орнына қабылданғандар толық мемлекет қамсыздандыруына ие әскери қызметте болады. Оқу сессияларының нәтижелеріне қарай, үлгілдерге айлық ақшалы төлемнің 50%, ал жақсы бағаларға менгергендерге ақшалы төлемнің 25% мөлшерде қосымша ақша беріледі.

Оқу дәуірі барысында курсанттарға қыста екі апталық демалыс, оку жылы аяқталғаннан кейін, бір айлық демалыс мен оны өткізу жеріне тегін жол құжаты беріледі. Оқу орнындағы оқу мерзімі төрт-бес жыл және ол жылдары Қарулы Күштер сапында кадр құрамындағы қызмет жылдары стажына кірітіледі. Оқу орнын аяқтағандарға «лейтенант» әскери шені беріледі және саласына сәйкес, мемлекет үлгісіндегі диплом мен төс белгісі тапсырылады.

Baқылау сұрақтары

1. Өзбекстанда қандай әскери жоғары оқу орындары бар?
2. Өзбекстандағы әскери жоғары оқу орындарының құрылған санасы мен тарихын айтып бер.
3. Әскери жоғары оқу орындарына орта мәліметті жастарды қабылдау тәртібін айтып бер.
4. Мерзімді әскери қызметтегі әскери қызметшілер мен қызметті өтеп болғандарға қандай женілдіктер беріледі?

2-тапару. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАРУЛЫ КҮШТЕРИ ЖАСАҚТАРЫНДА ТӘРБИЕЛІК ЖӘНЕ ЖАУЫНГЕРЛІК ДӘСТҮРЛЕРДІҢ ОРНЫ

2.1. Командирлер, бастықтар мен олардың жеке құрамды тәрбиелеудегі орны

Командир тек қана әскери басшы, бәлкім өз қол астындағылардың тәрбиешісі де болады. Бастықтың бұл ерекшелігі Қарулы Күштер ережелерінде, алдымен, Ішкі Ережесінде көрсетілген. Командирлер мен бастықтар әскери-саяси тұрғыдан жан-жақты дайындалған, заманауи соғыс сырларын, жаңа қару мен жауынгерлік техниканы терең біletін, езінде рухани-әдептілік сапаларды іске асырып отырған, әскери ғылымның,

педагогика және психологияның заманауи жетістіктеріне сүйенетін ұстаз бер тәрбиеші болады.

Командирлер мен бастықтар тәрбиеші ретінде тәуелсіздік идеяларына қатаң сенім, жоғары құқықтық пен рухани мәдениет, Отанға, халқына және Президентіне адалдық сияқты сапаларды тәрбиелу үшін қол астындағылар арасында белсенді тәрбиелік жұмыстарды алып баруда. Жеке құрамға бар білімдері, біліктілігі, адамдарды сендре алу, жоғары әдептілік сапалары, үлгілі әдебі мен жеке ғибраттарын сіндіру, халқымыздың менталитеті, әдет-ғұрпы мен дәстүрлері, діни нағымы, ұрпақтар дәстүрлеріне сенімдік, бабаларымыз тарихи тәжірибелерін тікелей есепке алған жайтта жұмыстарын ұйымдастырган.

Жауынгерлік дайындық әрбір армияның бірінші дәрежелі міндеті болып келген және солай болып келуде. Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштерінде де жауынгерлік дайындық бас міндеттерден есептеледі. Ол уақытынша және маусымдық характерге ие болып, бір жерде тоқтап қалмайды. Мемлекетіміз бен Қарулы Күштер жетекшілігі жауынгерлік қажеттіліктің тұрғылықты жетілуі мен сапа тұрғысынан өсіп баруына жан-жақты мән беріп келуде. Бұл талаптарды орындау үшін армия материалды-техникалық жақтан тұрғылықты түрде жабдықталуда, бөлім және бөлімдер жақсы білімге ие болған жеке құраммен толтырылуда, оның саяси, рухани-әдептілік, жан-дүниелік, отансүйгіштік тәрбиесіне мән беріп келуде.

Жауынгерлік дайындықты құру барша командирлер, штаб қолбасылық құрамы мен тәрбиелік жұмыстар бөлімдерінің бірінші дәрежелі міндеті есептеледі және ол Өзбекстан Республикасы Президенті — Қарулы Күштері Жоғары Бас Қолбасшысы нұсқаулары және Қорғаныс министрі бүйрыймен белгіленген жоспар негізінде жүзеге асырылады.

Құрам мен бөлімдердегі жауынгерлік дайындық тікелей командир басшылығы астында ұйымдастырылады, ол кез келган жаттығуды жоғары дәрежеде өткізуді ұйымдастыра білуі қажет. Кез келган санаттағы командир шеберлігі тек өз қаруын қандай шеберлікпен істете алуымен емес, оны қол астындағыларға үйрете алуымен де өлшенеді.

Жауынгерлік дайындық армия өмірінің барша түрлерін қамтыған. Олар бір-бірімен өзара тығызы байланысты. Жауынгерлік дайындықты қамтамасыз ету жауынгерлік және әлеуметтік-саяси дайындықтың барша бағыттары, қызметті құру, ішкі және гарнizon қарауыл қызметі, жауынгерлік кезекшілікке бағытталған. Жауынгерлік дайындықтың негізгі элементтерінің бірі сергектік.

Сергектік әрдайым дүшпан шабуылын қайтаруда бас рөлді атқарған. Міне, содан келіп шықсан жайтта әрбір жас әскер Қарулы Құштер салына кіріп жатқанында, алдымен, сергек жауынгер болуга салтанатты түрде ант етеді.

Өнірімізде әскери-саяси жағдайдаң құрделенуі әскери қызметшілер дайындығында командирлер алдына жеке жауапкершілік қояды. Олардың идеятың тұрғыдан шыныққан, ұлттық тәуелсіздік идеяларына, халқы мен Президентіне адад, сергек әскерлер болып жетілудеріне жеке мән беріледі.

2.2. Өзбекстан Республикасы Қарулы Құштерінің жауынгерлік дәстүрлері

Жауынгерлік дәстүрлер — бұл армия мен әскери флотта тарихтан жас үрпаққа ететін соғыс жасау және әскери қызметті орындау әдебі ережесі. Өзбекстан Республикасы Қарулы Құштері халқымыздың ұлттық тұрмыс салты, дәстүрлері, әдет-тұрьшіліктері мен жалпы құндылықтары қайта тіктеліп жатқан бір кезде, Қарулы Құштеріміз жауынгерлік дәстүрлеріне ие бір әлемге — батылдық пен ержүректілікке үндейді. Анадай, нандаиді әзіз Отан ұғымына серік етеді, оның қарауышы болу соншалықты абырайлы екендігін үқтырады. Жауынгерлік дәстүрлер Өзбекстан Республикасы Отан, Егемен, Бостандықты сую, Мемлекет туы, Әнұраны, Республика Президенті — Жоғары Бас Қолбасшысы, Өзбекстан Республикасы Қарулы Құштері, Әскери ант сияқты тәуелсіздік шарапатымен жүзеге асқан қасиетті терминдер көнілімізді мақтанаңызға толтырады.

Жауынгерлік дәстүрлер — ер кісіні өз Отанының шекараларын лайықты қорғауға, ата-ананың тыныштығын, тұрғын үйін көз қарашығындағы асырау, қарауылы, иесі бар ел тыныш болуына, шексіз далаларда рызықты өндірлуіне, тандырлары толық наң жабылатын, жігіт-қыздары әлди айтатын, мамалары бесік тербетіп бала әлділейтін, дана бабалары жастарды елдің жетік перзенттері етіп тәрбиелейтін үлкен мемлекетті жан-тәнімен қорғауға үндейді.

Өзбекстан Республикасы Қарулы Құштерінің дәстүрлері Ұлттық егемен идеясы қоғамымыз өркениетінің идеологиялық жақтарын көрсетеді. Осы мағынада, бұл идея мемлекеттеріміз тәуелсіздігін бекемдеу, өлкемізде азат және абат Отан, еркін және жасампаз өмір сүруте қызмет ететін дара және ізшіл білім болады. Ол дәл теориялық әлеуметтік болмыстың шешімі түрінде көрініс тауып, өзіне тән қалыптасу заңдылықтары мен ерекшеліктеріне ие болған жалпы ұлттық оқиға есептеледі. Ұлттық егеменділік идеясы өлкемізде жасайтын әрбір ұлт, әлеуметтік топ, партия яки қабат өкілі үшін жалпы

мөлшері болады. Өзбекстан халқының, тәуелсіздікті бекемдеу жолынан бара жатқан қоғамымыздың жалшы идеясы болады.

Үлттық мемлекетішлік дәстүрлерімізді сақтау, мемлекеттеріміз шекараларының тұтастығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету, азаматтарымызда жат идеяларға қарсы идеологиялық иммунитетті қалыптастыру, оларды еркін азаматтық қоғамын құру жолында біріктіру, Отан болашағы, ел тыныштығы, халық жасампаздығы жүмысына жүмылдыру — бұл идеяның негізгі мақсаты.

Әскери ант. Ант тарихы ұзақ өткенімізге барып тіреледі. Мәселен, Сайыпқыран Әмір Темір жасақтарында мынадай әдет болған: әрбір жасақ әскери қолбасшысы, ережеге сәйкес, әскерлер тексеруінен алдын билеушіге өз бөлімдерін таныстырған және оған адап болып қалуға ант ішкен. Жалалиддин Мангуберді, Бабыр жасақтарында да соған ұқсас ант ішуге мән берілген. Әрбір кезеңде әскер: «**Ушбу қасамёдимни бузсам, қонунларда белгиланган жазога ва халқнинг нафратига мубтало бўлай**», деп ант ішкен және оған адап болған.

Жауынгерлік ант — Қарулы Күштеріміз әрбір жауынгерінің бүкіл өмірі барысында ар-намысы Заны. Антты бұзу — Отан алдындағы ауыр қылымыс. Ант қабылдаушы Өзбекстан Республикасының бүкіл халқына қайрылып, «**Агар мен ушбу тантанали қасамёдимни бузсам, қонунларда белгиланган жазога ва халқнинг нафратига мубтало бўлай**», деп ант етеді. Әскери ант мәтіні 1992 жыл 3 шілде күні Өзбекстан Республикасы Олий Кеңесі қаулысымен бекітілген.

Әскери ант мәтіні

Мен (фамилияси, исти, отасининг исми), Ўзбекистон Республикаси Қуролли Күчлари сағиға кирап эканман, халқымга, Президенттімга содиқ бўлишига тантанали қасамёд қиласман.

Мен Ўзбекистон Республикасининг Конституциясини ва қонунларини мұқаддас билиб, уларғарисоя этишига, ҳарбий низомларни, құмандон ва бошиликларниң бүрүүларини сұзсиз бағдаршишига, ҳарбий интизомга қатыый риоя қилишига, ҳалол, жасур ва сергак жсангчи бўлишига қасамёд қиласман.

Сүнгги нафасим қолғунча она Ватанимнинг садоқатлы фарзанди бўлиб қолишига, ҳарбий хизматтнинг бутун машиққат ва қийинчилікларини сабот билан енгизишига, давлат ва ҳарбий сирларни мустаҳкам сақлашига ажододларим руҳи олдида қасамёд қиласман.

Жонаажон Ўзбекистонимнинг нурлы истиқболи учун унинг давлат манбаатлари ва мустақиллижининг ҳимояччиси бўлишига қасамёд қиласман.

Агар мен ушбу тантанали қасамёдимни бузсам, қонунларда белгиланган жазога ва халқимнинг нафратига мубтало бўлай.

51-сурет. Әскери антты қабылдау рәсімі.

Өзбекстан Республикасының бірінші рет әскери қызметке қабылданған яки әскери қызметті өтемеген және бірінші рет әскери жиындарға шақырылған азаматы әскери бөлімнің жауынгерлік түс алдында әскери ант қабылдайды.

Әскери антты:

— көмекке келген, жұмылдыру шақыру резервіне келген әскерлер мен матростар, олар тиісті бағдарламаларды өтегендерінен және матростардың негізгі міндеттемелерін, әскери анттың әскери белім жауынгерлік жалауы мен әскери тәртіптің маңызын мәнгергеннен соң әскери белімге жетіп келген күннен бастап, екі айдан кешіктірмesten;

— әскери оқу орындарының бұрын ант қабылдамаған курсант және тындаушылары дәл сол мерзім барысында қабылдайды.

Әскери ант жасайтындармен, әскери анттың маңызы және заңдарының Отан қорғанысы бойынша талаптары туралы бөлімдерде түсіндіру жұмыстары өткізіледі. Әскери ант қабылдауды тарихи, жауынгерлік және еңбек мақтанышы орындарында, сондай-ақ Отан азаттығы мен тәуелсіздігі үшін соғыстарда шахид болған жауынгерлердің бауырмалдық мазарларында өткізу мүмкін. Әскери ант қабылдау күні бұл бөлім үшін жұмыс жасалмайтын күн саналады және мереке күні ретінде атап өтіледі (51-сурет).

Әскери ант мемлекет түргысынан Отанымызды лайықты қорғау бойынша әскери қызметшіге қойылатын негізгі талаптарды іске асырған құқықтық акт. Бұл — тәуелсіз Отанымыз, оның суверенитеті мен аймақтық тұластығын қорғау бойынша нағыз жауынгерлік әрекеттер процесі яки тыныштық дәуіріндегі жауынгерлік оқулардың түрлі жағдайларында жауынгер әдебі мөлшерлерінің өзіне тән жинақталған көрінісі.

Әлеуметтік-саяси тұрғыдан ол жауынгерлерді Отанға адал қызмет етуге, әскери борышқа сенімді болуға үйретеді және өзінде халқымыздың ең жоғары ерекшеліктерін және жоғары отансүйгіштік сезімдері, ұлы бабалар дәстүрлері мен өситеттеріне адалдығын көрсетеді. Бүгінгі күнде Өзбекстан Республикасы Қарулы Құштері жауынгерлері бабаларымыз ерліктеріне адал болып қалуда және оларды жалғастыруда. 1999—2000, 2005 жылдарда мемлекеттеріміз аумактарына бір топ жауыз құштер бастирып кіргенде, жауынгерлеріміз өз әскери анттарына адал жайтта Отанымызды дүшпаннан қорғады.

... 5 тамыз күні таңертен барлаушылар берген мәлімет бойынша дүшпан орналасқан жер авиация бөлімі тарапынан тексеріліп, көрсетілген нүктелерге соққы берілді. Жеке топ тарапынан майданды тазалау жұмыстары басталды. Жасырынып қалып жан аландауында болған дүшпан кенеттен атыстарды баставы. Топ шұғыл түрде ынғайлы позицияға өтіп, дүшпанға қарсы ұрысқа кірді. Дүшпан күшінің көп болғандығынан, жауынгерлер қоршауда қалды.

Әсіресе үнгір ішіне жасырынып, соққы беруге ұмтылып жатқан дүшпанмен соғыс қыын кешетін. Үлкен сержант Маруфжан Ражабов қолайлы позицияны иелеп, дүшпанға соққы беріп жатқандығына қарамай, дүшпан оғы оны жарақаттады, бірақ ол соғысты жалғастырды. Бөлім фельдшері Қахраман Мадолимов оған көмекке келді. Өз жанын қауіп-көтерге қойып болса-да, жарақаттанған жауынгердің өмірін сақтап қалуға асықты.

Өз адамилық, кәсіби және қызмет борышын оқтардың жаңбыры астында орындауға кіріскең Қахраман қысқа мерзімде жарадардың алдына келді және оның жарақатын байлады. Бірақ дүшпанның оқ жаңбыры оны да шеттеп етпеді. Қахраман жарақаттанып жатқан саптасы туралы ойлайтын еді. Не болса да оның өмірін сақтап қалу керек. Ол бар күшін жинап, жарадарды көтерді де, әрекетке түсті.

Дүшпан ордасы орналасқан жерге аяусыз соққы беріп жатқан келісім шарт бойынша әскери қызметші сержант Ұлықбек Барноев қысқа мерзімді жым-жырттан пайдаланып, Қахраман Мадолимов пен Маруфжан Ражабовқа көмек беру үшін өзін соғыс майданына таставды. Аталмыш соғыс келісім шарт негізінде әскери қызметшілер — Қахраман Мадолимов, Маруфжан Ражабов пен сержант Ұлықбек Барноевтар үшін соңғы соғыс болды. Ержүрек жауынгерлер соңғы деміне дейін әскери борыш, әскери достық, ержүректік, адамилық, Отан және халық алдындағы өз Әскери анттарына адал қалды.

2005 жыл 13 мамырда Әндіжан қаласында қайғылы оқиға орын алды. Бір топ терроршылар қаланың бірнеше обьектінде қопарушылық әрекеттерін жасауға үмтүлді. Бірақ бұл жауыз мақсаттарға қол жеткізуіне жол берілмеді. Арнайы жасақтар тараپынан өз кезінде көрілген шаралардан терроршылар қолға алынып, заң шенберінде жауапкерлікке тартылды. Бірақ бұл әрекеттер барысында жауынгерлік міндетті орындан жатқан уақытта капитан Баҳром Жураев қаһармандарша қайтыс болды. Бұл Отанымыз қызметшілерінің өлкемізді әрдайым қорғауға және әскери ант талаптарын орындауға дайын екендігін көрсетеді.

Соңғы демі қалғанға дейін Отаны, халқы, қасиетті өзбек жерінің сенімді перзенті болған, ұлы ата-бабаларымыз – Шырақ, Тумарис, Спитамин, Мұқанна, Махмұт Тараби, Жалалиддин Мангуберді, Әмір Темір, Захириддин Мұхаммед Бабыр, патшалықтың басқыншылық саясатына қарсы ерлерше құрескен азаттық құрбандары, XX ғасырдың 20—30 жылдарында ұлттық тәуелсіздігіміз үшін жанын пида еткен өзбек халқының нағыз перзенттері, Екінші дүние жүзі соғысы жылдарында дүниені фашизм қалдығынан айыру жолында шахид кеткен отандастарымыз; 1999—2000, 2005 жылдарда Отанымыздың шептеріне сұғылып кіруге әрекет жасаған терроршыларға қарсы әрекеттерде жанын пида еткен Баҳром Жураев, Сайер Садинов, Алишер Салимов, Бабуржон Ганиев, Жұнісжан Охунов, Махмуджон Жалилов және басқа жауынгерлер рухы алдында ант етеді. Осы себепті де ант әскери қызметші үшін қасиетті есептеледі.

Әскери бөлімнің Жауынгерлік туы. Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштері әскери бөлігінің Жауынгерлік туы — әскери даңқ, ерлік пен даңқының рәмзі. Ол Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштерінің әрбір әскери қызметшісіне оның Отанға жанкешілікпен қызмет ету, оны қайсарлық және шеберлікпен қорғау өзінің соңғы тамшы қаны мен өмірді аямастан аяулы топырақтың әрбір қарышты табандылықпен қорғаудай қасиетті борышы туралы ескерту саналады.

Жауынгерлік ту әскери бөлімге ол түзілуімен Өзбекстан Республикасы Президенті атынан Қорғаныс министрлігі өкілдері тараپынан тапсырылады. Жауынгерлік ту бөлімнің аталуы мен нөмірленуінің өзгеруінен тыс, барша дәүірлерде әскери бөлімнің еркінде сақталады. Әскери бөлім аталуы және нөмірленуіндегі өзгерулер Өзбекстан Республикасы Президентінің Жауынгерлік ту тапсыру барысында берілетін Жарлығында белгілеп өтілген.

Жауынгерлік жалау әрдайым өз әскери бөлімімен, соғыс майданында, бөлім жауынгерлік әрекеттері аумағында болады. Бөлімнің бүкіл жеке кұрамы соыста Жауынгерлік туды жан-тәнімен ерліктен қорғауға, оның дүшпан тарапынан иеленуіне жол бермеуге мәжбүр. Қазіргі қундерде Қарулы Күштеріміз жауынгерлері тыныштық үкім сүрген кезеңде өз бөлімдерінің жауынгерлік туларын сеніммен қарауылдан, жауынгерлік саяси дайындықтағы сәттіліктерге қол жеткізуге жетелеуде. Жауынгерлік туды қарауылдауда сақшы посы қойылуда, бұл ең жауапты посттардан есептеліп, үлгілі әскерлерге сеніп тапсырылады. Желбіреген Жауынгерлік туастында әскер-матростар, сержант-старшиналарды сыйлы ынталандырумен фотосуретке алынады.

Baқылау сұрақтары

1. Командирлер, бастықтар мен олардың жеке құрамды тәрбиелеудегі орнын айтып бер.
2. Қарулы Күштердің жауынгерлік дәстүрлерін санап өт.
3. Жауынгерлік ант қабылдау тәртібі қандай?
4. Жауынгерлік антқа адал болып қайтыс болған замандастарымыз туралы айтып бер.
5. Әскери бөлім жауынгерлік туының маңызы неде?

1-тапару. ЖАЛПЫЖАСАҚ СОҒЫСЫНЫң НЕГІЗДЕРІ

1.1. Шамалы дұшпанмен бетпе-бет келу жағдайында шабуылға өту және бірден шабуылға өту әдістері

Дұшпанмен бепте-бет келу — қарама-қарсы тарап бөлімдері қорғаныста тұратын жасақтардың жағдайы. Ол дұшпан қайсыбір шепті иелеген, қатты қорғаныста тұрып оны ұстап қалған, оның жауынгерлік тәртібін жарып өтуге жол бермеген, шабуылға өтетін тарапты қорғанысқа өтуте мәжбүр еткен жағдайда пайда болуы мүмкін.

Дұшпанмен бетпе-бет шабуылға өту бастауыш жағдайдан басталады. Бастауыш жағдай — шұқыр (окоп) есептеліп, оны жауынгер жасырын жағдайда командир көрсеткен уақытта иелейді. Әскер шабуыл үшін бастауыш жағдайда дұшпанның жорамалдағы шабуылын қайтаруға әрдайым дайын болуы керек.

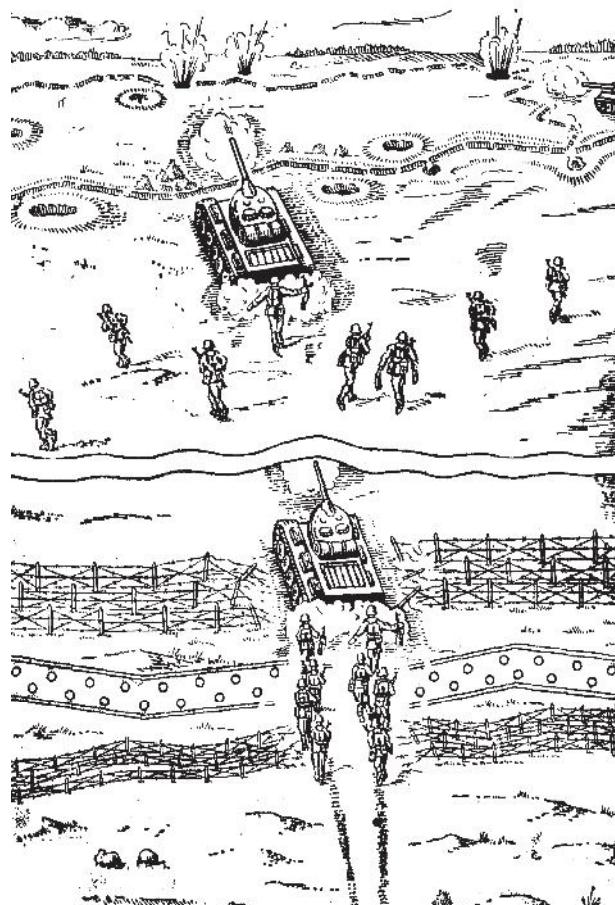
Шабуылға даярлану уақытында әскер өзі әрі топтың міндетін; мина-жарылғыш бөгеттерден өту тәртібін анықтап алады; қарудың жарамдылығы және оның ұрысқа дайындығын, белгіленген мөлшердегі оқ-дәрі бар-жоқтығын, жеке қорғаныс құралдарының бар екендігі мен оның жарамдылығын тексереді; киімдері мен оған тағылатын жабдықтарды көріп, дұрыстайды, әрі сигналдарды үйренеді.

Топ позициясына танктер жақындағанда, командирдің «**Гурұх, ҳамлага шайлан**» командасына негізінен, әскер қаруын оқтауға, оны сақтандырыштан шешуге, қол гранаталарын әрекетке дайындауға (запалдар қойылады), найза-пышақты орнатуға мәжбүр. Танктер топ позициясына келуімен «**Гурұх, ҳамлага олға**» командасы бойынша әскер тез окоптан секіріп шығады және басқа жауынгерлермен сол бағытта шабуылға өткен танк артынан жүгіріп яки тез қадам тастан, алға әрекеттенеді.

Жаяудың жауынгерлік машинасы (бронетранспортер — БТР) бұл уақытта дұшпанға оқ ашқан жайтта топтың мина-жарылғыш бөгеттерден өтуін қамтамасыз етіп, топ артынан межеге әрекеттенуге қажетті жағдайда тұрады. Жеке құрамның мина-жарылғыш бөгеттерден өтуі мен қорғаныстың алдынғы межесіне шабуыл жасауы жаяу тәртіpte бірден шабуыл жасауға үқсап жүзеге асырылады.

Шабуыл кезінде әскер топ шабуылы бағытындағы жерді және қанаттарды күзетіп, жердің жағдайы, ондағы предметтерге жасырынған жайтта траншея мен байланыс жолдарынан сырттағы дұшпанға жақын соғыс құралдары мен гранаталарын қолдап, дұшпанды өз уақытында табады және жояды. Танктер әрекеті тоқтап қалмауы және шабуылдағы топ әскерлері олардан ажыралып қалуға мәжбүр етілуінің алдын алады. Соның үшін әрбір әскер дұшпанның әрекетін тез көздел алып, дереу дұшпанның оқ ату құралдарын, алдымен, танкке қарсы және тірі құштерін жою үшін оқ атады.

Бірден шабуылға өту. Бірден шабуылға өту алдынан әскер өз тобы құрамында командир көрсеткен жерге жасырын жайғасады, ол жерде

52-сурет. Топтың бөгеттерді танк ізінен жүрген жайтта басып өтуі.

қаруы мен жауынгерлік техниканы дайындайды және дүшпанның жер, әуеден болатын шабуылдарын қайтаруға әрдайым жауынгерлік дайын түрде тұрады.

Орындалып жатқан міндетке, жер харakterі мен жағдайдың басқа шарттарына қарай, әскер мотоатқыш топ құрамында жаяудың жауынгерлік машинасы (бронетранспортер), жаяу яки танкте десант түрде әрекеттеген мүмкін.

Жаяудың жауынгерлік машинасында (бронетранспортер) шабуылға етіп жатқанда, әскер алдыннан отыруға дайындалады. Мұнда ол негізгі назарды езінің жеке экипировкасына, қаруының жарамдылығына, белгіленген оқдәрі мөлшеріне, мұнан тыс, қарудың оқталмағандығына қаратады. Егер «**Курол ўқлансинг**» командасы берілген болса, автомат сақтандырышқа қосылғандығын тексереді, наиза-пышақ шығарып алынады.

Секция құрамындағы әскерлерді жауынгерлік машиналарға өткізу үшін машина алдындағы белгіленген жерде «**Мошинаға**» командасы (сигналы) бойынша қатарға тұрады. «**Жойларға**» командасында (сигналы) әскерлер дәңгелектер, шыңжырлар, аяқ қоятын жерден пайдаланып, жауынгерлік машинадағы орындарды иелейді.

Өткізу уақытында қару ынғайлы етіп алынады (ПК пулеметінен тыс). Пулемет жайғастырылып жатқанда, әскери қызметші яки артта тұрғанға үзатылады.

1.2. Жаяу тәртіпте шабуылға өту

Секция командирінің жаяу тәртіпте шабуылға өту бойынша «**Секция, пиёда тартибға тайёрлан**» командасын алған механик-жүргізуші (жүргізуші) жауынгерлік машинаның әрекеттеген жылдамдығын азайтады, әскер жасырын жерден қаруын шығарып, оны сақтандырышқа қояды және жаяу жүргуте дайындалады.

Әскердің жауынгерлік машинадан шығуы (жаяу жайтқа өтуі) — арт есік арқылы; бронетранспортерден түйнік арқылы жүзеге асырылады. Жауынгерлік машинаның жаяу жайтқа өту межесінде секция командирінің «**Машиналарға**» командасы бойынша механик-жүргізуші (жүргізуші) әрекетті баяулатады яки жер жағдайы мен бар болған пана жерде қысқа мерзімге тоқтайды.

Секция командирінің командасты бойынша әскер жауынгерлік машинадан сөкіріп тұседі. Шабуыл басталуымен әскер шабуыл жасалып жатқан объект және олардан өту тәртібін анықтап алады.

Танктің артынан ізбе-із жүріп, ол өзінің алауымен дұшпанның оқ жаудыру құралдарын жояды, бірінші кезекте, танкке қарсы заттарды, секция әрекетіне кедергі беретін ең қауіпті нысаналарды өз уақытында танкке көрсетеді.

Шабуылдың қарқынды болуы — сәттілік кепілі. Миналанған майданға жақындағанда, топ командирінің «**Гурұх, менинг ортимдан бир (икки) колонна бўлиб, миналаштирилган майдондан очилган йўлакка, югор**» командасты бойынша пулеметші бірінші болып жолаққа жақындейды, оқ жаудыру топ әрекетін жасырып тұрады. Қалған әскерлер бір колонна болып қатарға тұрып, танк артынан оның ізінен яки дайындалған жолақтан жүріп, жаяу әскерлер жауынгерлік машинасының (бронетранспортер) алауды жауып тұруы астында миналанған жерді басып өтеді. Миналанған жерден өтіп болып, әскер топ командирінің «**Гурұх, жангга олға**» командасты бойынша тағы топ шынжырында өз орнын иелеп, жүрген жайтта дұшпанға қарай оқ атып, қарқынды түрде шабуыл нысанына қарап әрекеттенеді.

Траншеяға 30—35 м жақындаған әскер командирдің «**Граната билан ўт оч**» командасына сәйкес, гранатаны траншеяға лақтырады және ете қарқынды түрде, еңкейген жайтта қорғаныстың алдынғы межесіне жүгіріп шығады, дұшпанды жақын қашықтықтан оқ жаудырып жояды және көрсетілген бағыт жаққа тоқтаусыз шабуылды жалғастырады.

Егер әскер траншеяда яки байланыс жолында соғыс алып баруға мәжбур болса, онда тез әрекеттенуі керек. Траншеяға яки байланыс жолына кірісуден алдын әскер граната лақтырады және автоматтан бір-екі рет оқ атады.

Траншея яки байланыс жолдарында дұшпан жақтан орнатылған «кірпі», «айырық» және басқа көріністегі сымды тосқауылдар найза-пышақпен жоғарыға шығарып тасталады яки гранатамен жарылдырады. Егер мұны орындаудың мүмкіндігі болмаса, мұндай участке жоғарыдан жасырынша айналып өтіледі.

Дұшпан траншеясында әрекеттеніп жатқанда, мұқияттылықпен траншеяда мина және басқа жарылғыш құрылғылар жоқтығын тексеру керек. Мина-жарылғыш бөгеттер табылғанда, оларды залалсыздандыру қажет, мүмкіндігі болмаса, анық көрінетін ескертетін белгі қойылуы керек.

Дұшпанды мұндай жағдайда жою ете қын, әскер негізінен, қол ұрысын алып бару шеберлігіне, қаруы мен құшіне сеніп, мұнда найза шаншу, мылтықтың думі (магазин) яки жаяу күрегімен ұруды, граната лақтыру және жақын қашықтықтан оқ атуды ескеру керек.

Мотоатқыш топ взводта батальон резерві құрамында, штурмшы топ пен жауынгерлік әрекеттенуі, одан тыс, тактикалық десанттың алдынғы тобында әрекеттенуі мүмкін.

Ережеге қарай, мотоатқыш топ 200 м фронтта шабуылға өтеді, мотоатқыш секция жаяу тәртіпте фронт бойынша 50 м әрекеттенеді. Мотоатқыш топқа шабуылда шабуыл жасау объекті мен кейіннен шабуыл үйімдастыру бағыты көрсетіледі. Радио арқылы жауынгерлік міндет қойылып жатқанда, топқа кейіннен шабуыл үйімдастыру бағыты көрсетілуі мүмкін.

Мотоатқыш топтың шабуыл объекті болып, әдетте, окоптағы яки басқа тірек пунктінің қорғаныс гимараттарындағы дүшпан мен шабуыл бағытында орналасқан танктер, зенбіректер, пулемёттер мен басқа оқ ату қуралдары есептеледі. Шабуыл жауынгерлік тәртіптегі мотоатқыш бөлімдерінің танктер, жаяудың жауынгерлік машиналары (бронетранспортёрлер) тез оқ атуымен біргеліктегі қарқынды және тоқтаусыз әрекетінде, дүшпанмен жақындағанда, оны жою мақсатында басқа қару түрлерінен атып, әрекеттенуінде көрініс табады.

Мотоатқыш топтың жеке құрамы жаяу жағдайға өткенде, жаяулардың жауынгерлік машиналарында (бронетранспортёрлер) нысананаға алатын-операторлар (бронетранспортёр пулеметшілері) мен механик-жұргізушилер (жұргізуші) қалады, олар жауынгерлік машиналардың қару-жарактарынан оқ атып, ұрыста өз бөлімдерін қолдайды.

Тау шабуылында жердің жүруі қыын участеклерінде мотоатқыш топ взводтан ажыралып, өздігінен әрекеттенеді, секция, ережеге сәйкес, топ құрамында болады. Мотоатқыш топ (секция), әдетте, жаяу тәртіпте әрекеттенеді.

Шөлді (дала) жерлердегі шабуылда топ (секция) дүшпан қорғанысындағы және аралықтар мен ашық қанаттары ішкериғе қарқынды түрде кіріп бару және тірек пункттеріне арт жақтан қатаң шабуыл жасау үшін кең қолдайды.

Бақылау сұрақтары

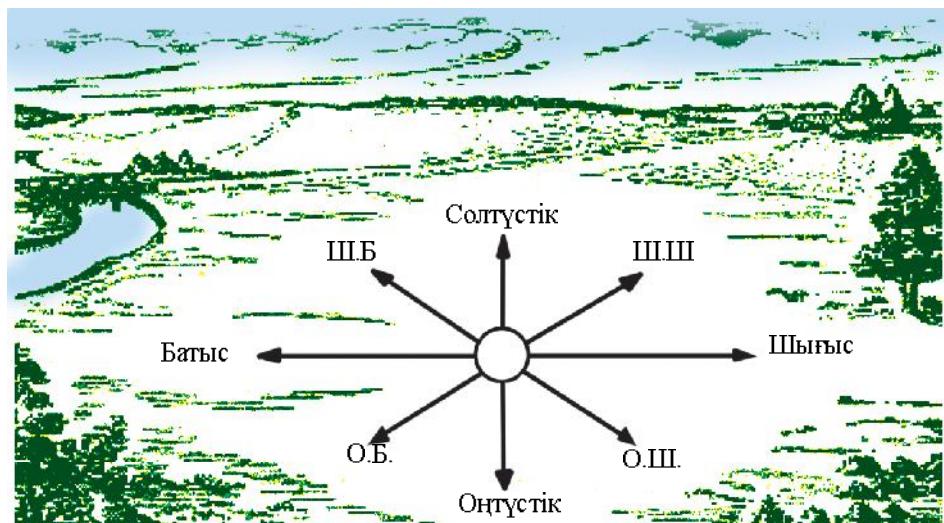
1. Дүшпанмен бетпе-бет келу жағдайында шабуылға өту тәртібін сипаттап бер.
2. Бірден шабуылға өту тәртібін сипаттап бер.
3. Жаяу тәртіпте шабуылға өту тәртібін сипаттап бер.

2-тапару. ЖЕРДЕ КАРТАСЫЗ ОРИЕНТИР АЛУ

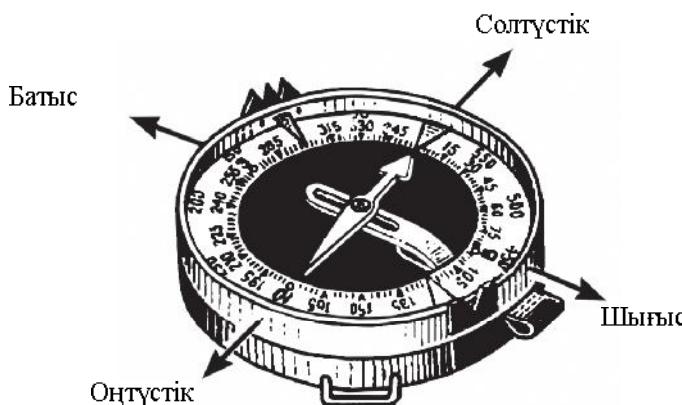
2.1. Жерде әртүрлі жағдайларда картасыз ориентир алудың өзіне тән ерекшеліктері

Аумақта картасыз ориентир алу қажетті маңызға ие болып, ол төмендегілерден тұрады: горизонт тараптарының бағыттарын анықтау; айналаны қоршал тұрған жергілікті предметтер мен рельеф формаларына қарай өзі тұрған жерді анықтау; әрекеттену үшін таңдалған яки көрсетілген бағытты сақтау. Жауынгерлік жайттарда ориентир алуша жоғарыда көрсетілгендерден тыс және дұшпан әскерлерінің орналасу жағдайы мен бағыты анықталады.

Топографиялық карталар, аэрофотосуреттер, жауынгерлік және қолбасшы штаб машиналарына орнатылған навигация күрылғылары көмегінде аумақта ориентир алуға болады. Жауынгерлік жағдайларда ориентир алуша төмендегі қарапайым әдістерге негізделеді: компас бойынша, аспан жарытқыштары мен жергілікті бұйымдардың белгілері арқылы. Бұл қарапайым әдістермен ориентир альяңса, олар горизонт тараптарын анықтау және әрекет бағытын сақтап тұруға жәрдем береді.

53-сурет. Горизонт тараптарының орналасуы.

54-сурет. Компас көмегінде горизонт тараптарын анықтау.

Жерде әр түрлі жағдайларда картасыз ориентирленудің өзіне тән ерекшеліктері бар. Ориентирлену туралы білімдерді одан әрі байыту мақсатында жаттығуларды практикалық тәрізде өткізу ұсынылады.

10-сыныпта менгерілген мәліметтерге қосымша түрде төмендегі әдістердің біріне тоқталып өтеміз.

Горизонт (кун) тараптарын дала жағдайында анықтау әдісі. Мұның үшін компастан пайдаланылады. 53-суретте горизонт (кун) тараптарының дала жағдайындағы орналасуы көрсетілген.

Горизонт тараптарын компас көмегінде (54-сурет) анықтау үшін ол горизонтал жағдайда ұстап тұрылады, мильт тежеуіші қойып жіберіледі және компас солай қойылсын, яғни компас шкаласының нөл бөлігі (С) мильдің солтүстік ұшы қарсысында болсын. Бұл жағдайда Ш шкаласының бөлігі (0°) солтүстік бағытын, Ш (90°) — шығыс, О (180°) — оңтүстік, Б (270°) — батысты көрсетеді.

Аумақта ориентир алу жалпы яки толық болуы мүмкін.

Өзі түрған жердегі әрекеттену бағыты мен бағыттың соңғы пунктіне жетіп бару уақытын болжамды анықтау *жалпы ориентир алу* дегінеді.

Толық ориентир алу өзі түрған және түрлі обьекттердің орналасқан жерлері мен әрекеттену бағытын анықтауда толық анықтыққа қол жеткізу. Толық ориентир алу карталар, аэрофотосуреттер бойынша және навигация күрүлғылары жәрдемінде жүзеге асырылады.

Сриентирлерді таңдау және олардан пайдалану. Өзінің тұрған жері, объекттер мен нысаналардың орналасқан жерлері мен әрекеттеген бағытын шамалап анықтауда пайдаланылатын жергілікті предметтер және рельеф формалары *сриентирлер* деп аталады. Олар әдетте, формасы, түсіне қарай ерекшеленеді және қоршап тұрған аумақты байқауда онай танылады.

Ориентирлердің *майданды, сзықты* және *нұктелі* түрлөрі бар.

Майданды ориентирлерге тұрғындар пункттері, орманның жеке бөлектері, көлдер, батпактар мен басқа үлкен майданды объекттер кіреді. Мұндай ориентирлер аймақты үйренуде онай танып алғынады және жадында сақталып қалады.

Сызықты ориентирлер оншалықты үлкен болмаған көндікке ие, үлкен ұзындықтағы жергілікті предметтер мен рельеф формалары болып, оларға жолдар, өзендер, каналдар, электр ұзату жүйелері, торлы пластиктер мен басқалар кіреді. Ережеге сәйкес, олардан әрекет бағытын сақтау үшін пайдаланылады.

Нұктелі ориентирлерге тұрлі формадағы құрылыштар, зауыт пен фабрикалардың құбырлары, ретрансляторлар, көпірлер, жолдардың қиылыстары, карьерлер, шұқырлар мен оншалықты үлкен майданды иелемейтін басқа жергілікті предметтер мен рельеф формалары кіреді.

Аумақта сенімді ориентир алууды қамтамасыз ету көп тұрғыдан дұрыс ориентир таңдауға да байланысты. Күндізгі әрекеттеген бағытын сақтау үшін ұзақтан онай танылатын ориентирлер таңдалады, мәселен, жеке кіші ормандар, мұнара формасындағы ғимараттар, ағаштар мен соларға ұқсас нұктелі ориентирлер. Әрекеттеген барысында жаңа ориентирлер таңдалып барылады. Көрінісі шектелген жағдайларда әрекет бағытын сақтау үшін сызықты ориентир таңдалады.

Қыс мезгілінде жеке ажыралып тұратын қара түсті предметтерді ориентир үшін таңдау қажет, себебі қар қабатының бар екендігінен рельеф формаларының белгілері сезілмей қалады.

Ориентирлерді таңдауда әр тұрлі нұктелерден қаралып, олардағы көріністер мен өзара орналасқандағы өзгерістерді есепке алу қажет. Бұл жағдай, негізінен таулы аймақтарға тән. Ориентир ретінде таңдалған предметтер мен рельеф формалары кейде тау жолдарын бойлап әрекеттегеніп бара жатқанда көзден жоғалуы мүмкін.

Ориентирлер барынша алдыңғы тараптан, бірдей ұзақтықта таңдалады, бұл нысандардың орналасқан жерін жылдам және анық көрсетуге

мүмкіндік жаратады. Ориентир оңдан солға, мәрелер бойынша өзі тұрған жерден дұшпан тарапқа қарай нөмірленеді. Әрбір ориентирге оны жадында сақтау үшін қолайлы, тән белгілерді есепке альп, шартты аттар қойылады, мәселен, биіктік — «Жазық», кіші орман — «Ұзын», «Сары ор». Бастық тарапынан белгіленген ориентирлердің нөмірлері мен аттары өзгерілмейді.

2.2. Күнге қарай предметтердің орналасуына қарап горизонт тараптарын анықтау

Мұнда предметтер күнге қарай төмендегідей жайғасады:

- көпшілік ағаштардың қабығы солтүстік жақта қалындау, онтүстік жақта жұқа және оралымды (ақ қайында аппақтау) болады;
- қарағайда екінші қабық (тоққоныр, жарылған) солтүстік жақта денесі бойлап жоғарыға көтеріледі;
- ағаштар, тастан, ағаш пен черепицалардың солтүстік жағы лишайник және санырауқұлақтармен ертерек және көбірек қапталады;
- инежапырақты ағаш тұрлерінде желім солтүстік тарапта көбірек жиналады;
- күмырсқа үялары ағаш, төңке және бұлттардың онтүстік жағында жайғасады, мұнан тыс, күмырсқа үяларының онтүстігі тегістеу болады;
- ұсақ жеміс (кулпынай, қара бұлдырген және осы сияқтылар) және ағаш жемістері онтүстік тарапта лезде жетіледі;
- жазда үлкен тастан, ғимараттар, ағаштар мен бұталар алдындағы жер онтүстік жақта құрғақтау болады (мұны қолмен ұстап анықтауға болады), қар онтүстік бөктерінде тез ериді, еру нәтижесінде қардың онтүстік тарапында көртіктер пайда болады, тауларда емен онтүстік тараптарында тез еседі.

Горизонттараптарын жергілікті предметтер көмегінде анықтау болжамды нәтижелер береді, осы себепті бірінші мүмкіндікте горизонт тараптарын анықтаудың дұрыс әдісінен пайдалану керек.

Әскери белімдерде картасыз ориентирленуден кейін әскери қызметшілерге топографиялық және тактикалық ориентирлену үйретіледі.

Топографиялық ориентир алу өткізілу уақыты, горизонт тараптарын, тұрған жер нүктесін, жерді орап тұрған объекттер жағдайын анықтауды өз ішіне алады.

Топографиялық ориентир алу, алдымен, қайсыбір предмет бойынша солтүстікке бағытты және өзіне ең жақын әрі жақсы көрініп тұратын ориентирге қарап жер жағдайын көрсетеді.

Сондай-ақ топографиялық ориентир алуда жердің керекті ориентирлері мен басқа объекттері, оларға бағыт пен оларға дейін болған болжамды қашықтық көрсетіледі. Ориентирге бағыт тұрған жерге қарай (алдында, онда, солда) яки горизонт таралттары бойынша көрсетіледі. Объекттердің аты мен оларға дейін болған қашықтық карта арқылы анықталады.

Тактикалық ориентирлену дұшпан жасақтары, өз бөлімдерінің орналасуын көрсету және әрекет сипаттамасын анықтаудан тұрады.

Тактикалық ориентир алудан алдын бастауыш көрсеткіштерді үқыптылықпен даярлау керек.

Барлаушы бақылау посында ориентир алуды қаншалықты жақсы дайындаса, жауынгерлік міндетті орындауда нысан көрсету соншалықты оңай және тез жүзеге асырылады.

Бақылау сұрақтары

1. Аумақта картасыз ориентир алу нелерден тұрады?
2. Ориентирлердің қандай түрлері бар?
3. Горизонт (көкжиек) таралттары компас көмегінде қалай анықталады?
4. Күнге қарай предметтердің орналасуына қарап горизонт жақтарын анықтау әдістерін айт.
5. Топографиялық және тактикалық ориентир алу бір-бірінен несімен ерекшеленеді?

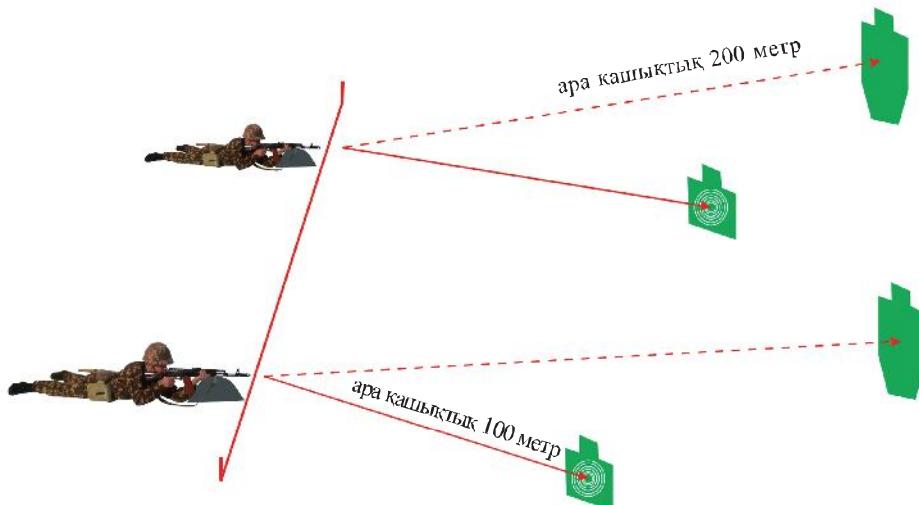
**ОРНЫНДА ТҮРҮП ҚОЗГАЛМАЙТАН ЖӘНЕ ПАЙДА
БОЛАТЫН НЫСАНАЛАРГА ОҚ АТУ**

Ату дайындығы сабактарында, алдымен, қарудың мүмкіндіктері үйреніледі. Нысананы көздеу және оқ ату ережелері үйреніп шығылады. Нысаналар, өз кезегінде қозгалмайтын және пайда болатын нысаналарға ажыратылады.

Қозгалмайтын нысаналар — бір жерде орналасқан және соғыс майданында жерді алмастырмайтын нысаналар, оку практикасы кезінде шеңберлі нысаналар, тирлер мен тренажерлерден пайдаланылады. Пайда болатын нысаналар көбінесе ату дайындығы сабактарында жаттыгуларға кірітіледі.

*Орнында түрүп қозгалмайтын нысаналарға күндіз оқ ату.
Бастауыш ату жаттығуын автоматта (пневматикалық қаруда,
ату жаттығу құрылғысында яки даға жағдайында) орындау*

Нысаналар: көкірек формалы шеңберлермен (4-нысана 0,75×0,75 м-лі тақтада жайғастырылады) — әрекетсіз; тақта жер деңгейі жүзінде орнатылады

55-сурет. Оқ жаудыру сызығы.

(аралықсыз); шабуылға өтетін (қарсы шабуылға өтетін) жаяу — бойлы форма (8-нысана), шектелмеген уақытқа пайда болады.

Нысаналарға дейін болған қашықтық: көкірек формасына дейін — 100 м; шабуылға өтетін (қарсы шабуылға өтетін) жаяуға дейін — 200 м.

Патрондар саны:

— автомат үшін — 9 дана; карабин, 1891/30 у. үлгілі мылтық үшін — 5 дана, бұлардың үшеуді шенберлі көкірек формасына ату үшін.

Ату үшін уақыт: шектелмеген.

Ату жағдайы: жатып тіреуішпен.

Бага: екі нысананы жою: «үлгілі» — 25 үпай; «жақсы» — 20 үпай; «қанағаттанарлы» — 15 үпай.

Еуе мылтығынан тирде жаттығу орындау

Нысана: шенберлі (56-сурет)

Нысанага дейін болған қашықтық: 10 м

Оқтар саны: 5-еу

Ату үшін уақыт: шектелмеген

Ату жағдайы: тұрып тіреуішпен

Бага: «үлгілі» — 45 үпай; «жақсы» — 40 үпай; «қанағаттанарлы» — 30 үпай.

56-сурет. Шенберлі нысана.

Бақылау сұрақтары

1. Нысаналар қандай түрлерге белінеді?
2. Орнында тұрып қозғалмайтын нысаналарға күндіз оқ ату және әуе мылтығында тирде жаттығу орындау үшін неше патрон ажыратылады?

АВТОМАТ ПЕН МЕРГЕНДІК МЫЛТЫҒЫМЕН «ЖАНГТА» КОМАНДАСЫН ОРЫНДАУ

«ЖАНГТА» командастын
тұрған түрде орындау (он
жақтан көрінісі)

«ЖАНГТА» командастын
тізеде орындау
(он жақтан көрінісі)

«ЖАНГТА» командастын
жатқан түрде орындау (он
жақтан көрінісі)

«ЖАНГТА» командастын
жатқан түрде орындау (он
жақтан көрінісі)

ПИСТОЛЕТ, ГРАНАТАМЕТ ЖӘНЕ КАЛАШНИКОВ ПУЛЕМЕТИМЕН «ЖАНГТА» КОМАНДАСЫН ОРЫНДАУ

«ЖАНГТА» командастын
жатқан түрде орындау (сол
жақтан көрінісі)

«Үрысқа» командастын
жатқан түрде орындау (он
жақтан көрінісі)

«Үрысқа» командастын
тұрған жайта орындау
(сол жақтан көрінісі)

«Үрысқа» командастын
тұрған түрде орындау (он
жақтан көрінісі)

57-сурет. Әр түрлі қарулармен «ЖАНГТА» командастын орындау.

VI БӨЛІМ. ПРАКТИКАЛЫҚ ӘСКЕРИ ДЕНЕ ТӘРБИЕЛІК ДАЙЫНДЫҚ

1-тапару. ЖАЛПЫ ДЕНЕТӘРБИЕЛІК ДАЙЫНДЫҚ

1.1. Екінші еркін жаттығу жиынтығы

Екінші еркін жаттығу жиынтығы адамның барша топ бұлшық еттері жүмыс қызметінде жолға қою мақсатында он алты есепте орындалады:

Алғашқы жағдай — денені
тік ұстап тұру

Бір — қолдар тегіс, тірсектер
бүгілменеген жайтта артқа,
алақандар ашылып бармақтар
артқа бағытталады.

Екі — қолдарды жоғарыға көтеріп, алақандар ашылған жағдайда бір-біріне қаратылады, бармақтар бірлескен, дене жоғарыға қарап тартылады.

Үш — қолдар тірсекте бүгіліп, бармақ ұштарымен желкеге қойылады, тірсектер денеге жақындастырылады, көкірек қуысында жайылады.

Төрт — сол жақ тарағыңа кең қадам тастап сол аяқ тізеді бүгіледі және дене ауырлығы сол аяқта түседі, қолдар екі жақ тарағыңа желкे деңгейде жерге параллель жағдайда көтеріліп, алақандар ашық жайтта жерге қаратылады, басты солға бұрып назар сол қол ұшына тасталады.

Бес — қолдар тірсекте бүгіліп, бармақ ұштарымен желкеге қойылады, тірсектер денеге жақындастырылады, көкірек қуысы жайылады.

Алты — оң жан тарагыңа кең қадам тастап оң аяқ тізеде бүгіледі және дене ауырлығы оң аяққа түседі, қолдар екі жан тарагыңа желке деңгейде жерге параллель жағдайда көтеріліп, алакандар ашық жайтта жерге қаратылады, басты оңға бұрып назар оң қол ұшына тасталады.

Жеті — қолдар тірсекте бүгіліп, бармақ ұштарымен желкеге қойылады, тірсектер денеге жақындастырылады, көкірек қуысы жайылады.

Серіз — секіріп аяқтар кең ашылып, қолдарды жогарыға көтеріп бастан жогарыда алакандар байланады.

Тоғыз — дене белде бүгіліп, байлам қолдар жоғарыдан төмөнгө бірге түсіріледі, сонда қолдар аяқтар арасына еткізіледі, бас төмөнгө қаратылады.

Он — дене көтеріліп сол жаққа бұрылады, қолдар екі жаққа желке деңгейде көтеріліп, алақандар жұдырық жағдайына келтіріледі, бас денемен солға бұрылады.

Он бір — дене белде бүгіліп, қолдар жаннан байлам жайтта төменге бірге түсіріледі, сонда қолдар аяқтар арасына өткізіледі, бас төменге қаратылады.

Он екі — дене көтеріліп он жаққа бұрылады, қолдар екі жаққа желке деңгейде көтеріліп, алақандар жұдырық жағдайына келтіріледі, бас денемен онға бұрылады.

Он үш — дене белде бүгіліп, қолдар жаннан байлам жайтта төменге бірге түсіріледі, сонда қолдар аяқтар арасына өткізіледі, бас төменге қаратылады.

Он төрт — дене дұрыстальып, сол аяқ табаны оң аяқ табаны жаңына келтіріліп, тізелер жартылай отырған жағдайда бүгіледі, қолдар алға желке деңгейде көтеріліп, алақандар ашылып бір-біріне қаратылады. Бас тік қаратылады.

Он бес — жартылай отырған жайттан бінкке секіріп қолдар төбеге екі жаққа ашылады, алақандар ашылып бармақтар бірлестіріледі, аяқтар әуеде желке кеңдігінде ашылып белмен бірге біраз артқа бүгіледі, бас та артқа алынып көзқарастар төбеге қаратылады. Әуеден төмөнге түсіп жатқанда дене тік ұсталып, аяқтар табандары бірлестіріп тізелер жартылай отырған жағдайда бүгіледі, қолдар алға желке деңгейде көтеріліп, алақандар ашылып бір-біріне қаратылады. Бас тік қаратылады.

Он алты — алғашқы жағдай қабылданады — дене тік ұстап тұрылады.

1.2. Күш жаттығулары жиынтықтары

Ұстап

Бір — дене алға бүгіледі, қол ұштары аяқ ұштарына ұзатылады.
Екі — алғашқы жағдай қабылданады.

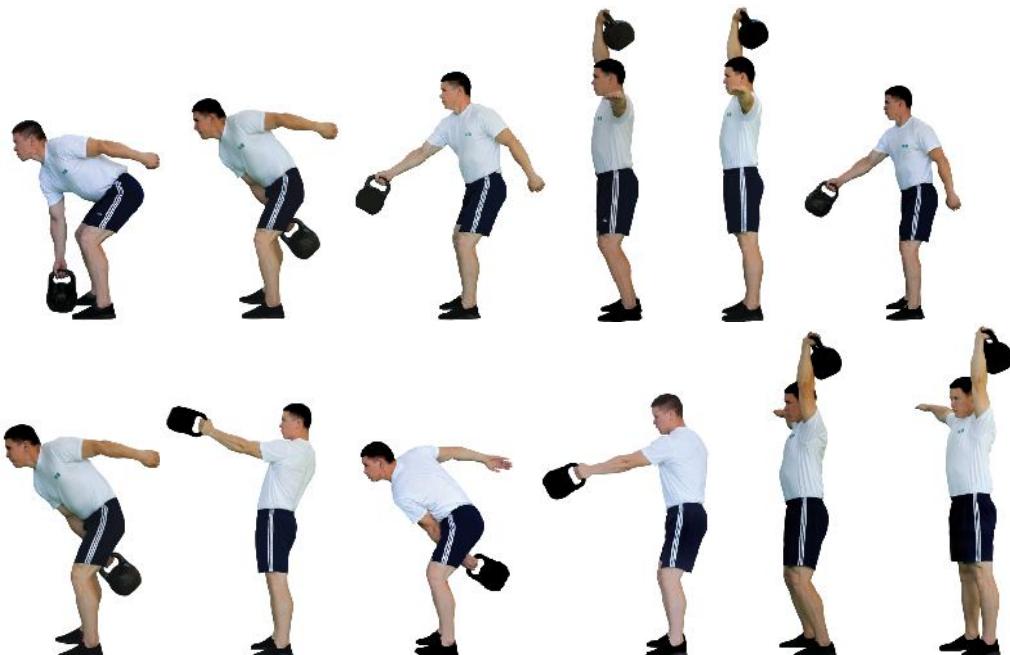

Қолдарға таянып жатып, бір — қолдар тірсекте бүгіледі,
екі — қолдар дұрысталады, дене тегіс жағдайда болуы шарт.

Бұл жаттығуды орындау үшін бір минут беріледі: 30 секунд — артқа жатып денені алға бұту жаттығуна; 30 секунд — қолдарға таянып жатып қолдарды тірсекте бұту және дұрыстау жаттығуна. Орындалған жаттығулар саны жиналады және баға шығарылады.

Тасты сілтеп көтеру жаттығуы (58-сурет).

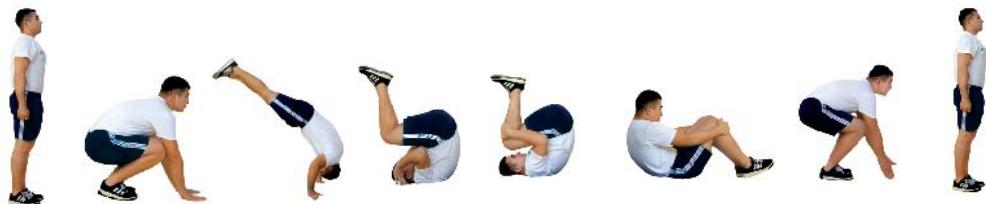
Тастың ауырлығы 16 кг. Тұру жағдайы — аяқтар жеке, бір қолмен тас тұтқасының төбесінен ұстап, еденге тигізбеген жайтта, ізбе-із төбеге көтеру және төменге түсіру, алдын бір қолмен, одан соң тыныс алмай қол алмастырып — басқасымен. Тастың төбедегі жағдайы қол дұрыс болуымен белгіленеді, қолдар алмасуы алға сілтеуде жүзеге асырылады. Таң төменге түсірілген жағдайда дем алу, бас қол және дене бөліктеріне тыйым салынады.

58-сурет. Тасты сілтеп көтеру жаттығуы.

1.3. Еңшілдік жаттығулары жиынтығы

Алға домалау жаттығуы (59-сурет). Саптың тұру жағдайы, таянып отыру, басты көкірекке ичен жайтта, аяқтармен итерілу және топталып, алға домалап таянып отыру жағдайына етуді орындау, тұру.

59-сурет. Алға домалау жаттығуы.

Артқа домалау жаттығуы (60-сурет). Сап жағдайы, таянып отыру, басты көкірекке ичен жайтта, топтану жағдайын қабылдап, артқа домалап, қолдарды күшпен дұрыстау, таянып отыру жағдайына өту, тұру.

60-сурет. Артқа домалау жаттығуы.

Жан тарапқа айналу жаттығуы (61-сурет). Сап жағдайы, аяқ қадамымен кеудені ию, сол аяқты бүккен жайтта сол қолды еденге қою, он аяқты сілкү және сол аяқтың түрткісімен, қолдарға кезекпе-кезек тірелген жайтта, қолдарда тұрып өту, аяқтар жайылған жайтта. Қолдармен кезекпе-кезек итеріліп және аяқтарды түсіріп, тұру, аяқтар ашылған. Жан тарапқа айналу екі жаққа да орындалады.

61-сурет. Жан тарапқа айналу жаттығуы.

Бақылау сұрақтары

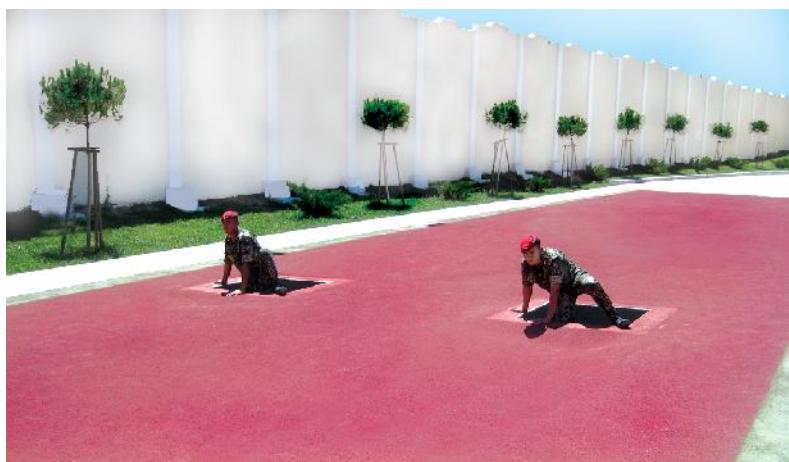
1. Екінші еркін жаттығу жинағын іс-жүзінде орындау.
2. Жалпы адамилық дайындық жаттығуларын іс-жүзіндегі мөлшерлерге сәйкес орында.
3. Ешшілдік жаттығулары жинағын іс-жүзінде орындау.

2-тапау. ДАРА ТОСҚАУЫЛДАР ЖОЛАҒЫНАН (ҚАТАРЫНАН) ӨТҮ

2.1. Тосқауылдар жолалы әлемнентері мен асып өту тәртібімен танысу. Жеке тосқауылдардан өту әдістері мен оларды асып өтүді жаттығу жасау. Тосқауылдар жолалындағы тосқауылдар жыныстығынан толық өтүді үйрену

Траншеяға түсіп, граната лақтыруды жаттығу жасау.

Аумақтан шығуды жаттығу жасау.

Кіргішті қабырғадан өтуді жаттығу жасау.

Қабырға тесілінен өтуді жаттығу жасау.

Бұзылған баспалдақтан өтуді жаттығу жасау.

Бұзылған көпірден өтуді жаттығу жасау.

Қабырғадан асып өтуді жаттығу жасау.

Лабиринттен өтуді жаттығу жасау.

Окоптан секіріп өтуді жаттығу жасау.

2.2. Тосқауылдар жолағындағы Тосқауылдар жиынтығынан толық өтуді үйрену. Менгерген дәздиларды жетілдіру

Дара тосқауылдар қатарында төмендегі жаттығу орындалады: қашықтық 200 метр. Бастауыш жағдай — тосқауылдар қатары алдындағы сзығқа жатқан жағдай.

«Олға» командасы берілгенде:

1. Секіріп 20 метр жүгіріледі және 2,5 метр кеңдіктеңі шұқырлықтан секіріп өтіледі.
2. Лабиринт жолақтардан жүгіріп өтіледі.
3. Қалаған әдісте 2 метрлі қабырғадан асып өтіледі.
4. Вертикал саты арқылы бұзылған көпірдің екінші бөлігіне шығылады. Балқадан жүгіріп барып, ақырында жерге секіріп түседі.
5. Бұзылған сатылардың үшінші сатысынан асып өтіледі, бірақ, әлбетте, аяқ жерге тиу шартымен төртінші сатының астынан өтіледі.
6. Қабырғаның терезесі арқылы өтіледі.
7. Окопқа (шұнқыр) жүгіріп барылады. Оған секіріп түседі және байланыс жолы арқылы құдыққа дейін барылады.
8. Жерден гранатаны алып, қабырғадағы терезелердің қалаған біріне яки қабырға артындағы 2,5 метрлі майданға лақтырылады. Мұнда 3-ке дейін граната атуға рұқсат беріледі. Гранаталардың ауырлығы 600 гр.
9. Құдықтан секіріп шығып, қабырғадан секіріп өтіледі.
10. Қисайған баспалдақ арқылы бұзылған сатының төртінші сатысына шығылады және баспалдақ сатыларынан жүгіріп түседі.
11. Вертикал баспалдақ арқылы бұзылған көпірдің балкасы үстіне шығылады. Одан жүгіріп барып, үзілген жерден секіріп өтіледі және қисайған тақта арқылы төменге жүгіріп түседі.
12. Екі метрлі кеңдіктеңі шұқырдан секіріп өтіледі, жолаққа дейін өтіп алып, тосқауылдар қатарының басталу сзығы кесіп өтіледі.

Бақылау сұрақтары

1. Дара тосқауылдар жолағынан (қатары) өтуді іс-жүзінде орында.
2. Тосқауылдар жолағындағы тосқауылдар жиынтығынан өткенде қандай жаттығулар орындалады?
3. Тосқауылдар жиынтығынан өтуде менгерген дәздиларынды жетілдір.

VII БӨЛІМ. МЕДИЦИНАЛЫҚ БІЛІМ НЕГІЗДЕРІ

1-тарап. ТЫНЫШТЫҚ ДӘУІРІНДЕ ЖАСАҚТАРДЫҢ МЕДИЦИНАЛЫҚ ЖАБДЫҒЫН ҰЙЫМДАСТАРЫ НЕГІЗДЕРІ

1.1. Тыныштық дәуірінде әскери бөлім медицина пунктінің жұмысы

Жасақтардың жауынгерлік қабілеті мен дайындық дәрежесіне әсер ететін жеке құрамның денсаулығын сақтау, бекемдеу және тіктеуге қаратаған шаралар жиынтығы, тыныштық дәуірінде жасақтар медициналық жабдығының негізгі мазмұны есептеледі. Бұл шаралар жиынтығының негізгі бөліктері төмендегілерден тұрады:

- жеке құрамның жауынгерлік және физикалық дайындығын қамтамасыз етуде емдеу-профилактика шаралары, олардың денсаулығы үстінен медициналық бақылау, әскери қызметшілерге өз уақытында белгіленген өшшемде медициналық көмек көрсету, тексеру және емдеу;
- жасақтардың тамақтануы, сумен қамтамасыз етілуі, әскери еңбек, өмір салты мен тұрмыстық қызмет көрсету тұрғысынан гигиеналық мәлшерлер, санитарлық ережелерді сақтау тұрғысынан медициналық бақылау альп бару;
- жеке құрам арасында жұқпалы аурулар таралуының алдын алу және жою шаралары;
- жеке құрамның әскери-медициналық дайындығы мен гигиеналық тәрбиесі;
- жасақтардың медициналық жабдықтармен қамтамасыз етілуі, медициналық есепке алу және медициналық есепті ұйымдастыру.

Әскери бөлім медициналық пункті емдеу-профилактика істерінің өткізілуінде орталық есептеледі. Әскери бөлім медициналық пунктіне төмендегі міндеттер кіреді:

- жеке құрамның денсаулығын сақтау, бекемдеу және оны тіктеуге қаратаған ғылыми тұрғыдан негізделген профилактика, емдеу-диагноз шараларын ұйымдастыру және өткізу;
- әскери қызметшілерге амбулаторлық, станционарлы медициналық көмек көрсету, жеке және жабық гарнизондарда әскерилердің

жанұя мүшелеріне, жұмысшы және қызметшілерге медициналық көмек көрсету;

- мұқтаж болғандардың баршасына жедел медициналық көмек беру;
- медициналық пунктінің жеке құрамы, санитария-гигиена және эпидемияға қарсы іс-шаралар өткізуін жүзеге асыру;
- жеке құрам жауынгерлік дайындығын асыру, қожалық қызметі және әскери бөлімде өткізілетін басқа іс-шаралардың медициналық жабдықталуында қатысу;
- бригада белімдерін керекті медициналық құралдармен қамтамасыз ету;
- жеке құрамның әскери медициналық дайындығы, гигиеналық тәрбие жұмыстарын өткізуде қатысу міндеттері жүктелген.

Әскери бөлім медициналық пунктінің үйымдастырылған штаты түрліше болуы мүмкін. Медицина пунктінде: медицина пункті бастығы, екі дәрігер, дәрігер-стоматолог, екі санитария нұсқаушысы, дәріхана бастығы, аспаз, үлкен жүргізуші-радиотелефоншы, жүргізуші-электромеханик және жүргізуші-санитар бар.

Әскери бөлім медициналық пунктінің негізгі бөлімдері болып, оған амбулатория, дәріхана мен лазарет кіреді.

Медицина пунктінің амбулаториясы — жеке құрам ауру болып қалғанында, уланғанында, жарақаттанғанында қабылдау, жедел медициналық көмек көрсету, амбулаторлық емдеуге мұқтаж болған жеке құрамды емдеу, медициналық көрік және тексеруінен өткізу профилактикалық емдеу және санитарлық-ағарту жұмыстарын алып баруға көзделген.

Медицина пункті дәріханасында екі ассистент бөлмесі, материалды заттарды сақтау, жуу бөлмесі, стерилизация өткізу, дезинфекциялаушы заттарды сақтау бөлмелері жабдықталады.

Медицина пункті лазареті (станционар) — емделу уақыты 14—15 күннен аспайтын, жатып емделуге мұқтаж науқастарды тексеру және емдеуге; медициналық көмек көрсетілгеннен соң әскери госпиталге емделу үшін жіберілетін науқастарды уақытыншалық жайғастыруға; жұқпалы ауулармен аурығандарды яки оған күмән етіліп жатқан науқастарды әскери госпиталге эвакуация жасалғанға дейінгі, уақытыншалық жайғастыруға; транспортта алып журуге болмайтын науқастарды әскери госпиталге жіберуден алдын жағдайы қанағаттанарлы болмайынша станционар емдеу жұмыстарын өткізуге; денсаулығының нашарлығы үшін әскери қызметкө лайық емес деп табылған әскери қызметшілерді шақырылған қорғаныс жұмыстары бөлімдеріне жібергенге дейінгі, уақытынша ұстап тұруға арналған.

Лазаретте қабылдау бөлмесі санитарлық пропускасымен (ванна бөлмесі), науқастар үшін палаталар, кезекші бөлмесі, дәрігер бөлмесі, емдеу бөлмесі, изолятор, асхана, науқастар үшін демалу бөлмесі, әжетхана, жуыну бөлмесі, науқастар киім-кешектерін сақтау үшін қойма, таза және лас ақжаймаларды жеке-жеке сақтау, госпиталь киім-кешектері, сұлтілер, лазарет пен амбулатория медициналық пункт мұліктерін сақтайтын бөлмелері болуы керек.

Әскери бөлім медициналық пунктінде науқастарды қабылдау тәртібі ішкі қызмет Ережесімен белгіленеді.

1.2. Әскери гигиена негіздері

Гигиена — бұл сыртқы органдың әр түрлі факторларының әсері және істеп шығару қызметінің адам организміне әсер етуін, адам өмірі мен еңбек жағдайын салауатты етуге бағытталған практикалық іс-шараларды үйренетін пәннің бағыты.

Гигиена өз ішіне бірнеше тәуелсіз бағыттарды, яғни әлеуметтік гигиена, әскери гигиена, еңбек гигиенасы, тамақтану гигиенасы, сумен қамту гигиенасы және басқаларды қамтып алады.

Әскери гигиена базының негізгі міндеті — әскери қызметшілердің денсаулығына сыртқы орта мен әскери еңбектің ерекшеліктерінің әсерін үйрену және залалды факторлардың әсерін жою яки әсерін азайттыруға қаратылған іс-шараларды істеп шығару. Әскери гигиенаның негізгі міндеті тыныштық пен соғыс кезінде жеке құрамның денсаулығын бекемдеу және сақтау есептеледі.

Жеке гигиена

Жеке гигиена — жеке құрамның денсаулығын сақтау және бекемдеуге, жауынгерлік және еңбек қызметінде жоғары дәрежеде ұстал тұруға қаратылған гигиеналық ережелердің жынытыны. Жеке гигиена өз ішіне дене, ауыз бастығы, бас-киім, аяқ-киімдер, еңбек және жұмыс қызметі тәртібі мен денсаулық үшін залалды әдеттерді жоюды қамтып алады.

Денені күту. Жекегигиена ережелері: таңертен жуыну жәнетістерді жуу, денені бел саласына дейін мұздай сумен сұртуді; әрбір тамақ қабылдаудан алдын қолды жууды; үйқыға жатудан алдын тістерді тазалау және аяқтарды жууды; өз уақытында шаш-сақал мен тырнақтарды алууды; міндетті түрде ішкі

киім және жатақ ақжаймаларды алмастырған тәрізде моншада шомылуды; шұлықтарды жууды; бас-киім мен аяқ-киімдерді және жатақ жерін таза сақтауды көзде тұтады.

Теріні күту. Терінің сыртқы ластану, терлеу, май басуы, терінің тарамтарам жасушаларынан және микроорганизмдер түсінен сақтау үшін міндепті түрде жуып тұру керек. Тырнақтардың астында кір жиналмауы үшін оларды жақсылап жуу және әр апта қысқартып тұру керек. Терінің кіші жарақаттардан сақтау қажет, себебі олар микроорганизмдердің түсін женілдетеді. Мұның үшін арнайы киім, қорғаушы пасталар мен арнайы жуу құралдарынан пайдалану керек. Кіші жарақаттарды 5% йод ерітіндісі, 2% бриллиант жасылы яки антисептикалық құралдармен тазалау қажет.

Таза ауа, күн нұры, шомылу және басқа дene жаттығулар теріге жақсы әсер етеді, бұл терінің сыртқы әсерге болған шыдамдылығын асырады.

Шашты күту. Шаштардың тазалығын сақтау үшін оларды аптада бір реттен кем болмаған жағдайда жуу құралдарымен (шампун) жуу қажет, ал майлы шаштарды тез-тез жуу керек. Жұғаннан кейін шаштар сұлгімен құрғатылады және тарақпен таралады.

Барша әскери қызметшілер шаштарын қысқа және бір түсте алып жүруі керек. Бет терісін өз уақытында күту үшін, құнделікті сақал алып тұрылуы қажет. Сақал алу жабдықтары, электр ұстараларын таза сақтау керек.

Тістер күту. Ауру тістердің барлығы ішкі ауруларға себеп болады. Тістердің күніне 2 рет — таңертең және кешке үйқыдан алдын жуу керек. Тіс щеткасының жеке болуы және арнайы ыдыстарда сақталуы керек. Қатты заттарды (жанғақ, дәнек, сымдарды) тістермен тістеу зиян. Әрдайым тамақтан соң ауызды шаю керек немесе ауыз қуысында тістер арасында қалып кеткен тамақ қалдықтары тіс эмалінің бұзылуына, тіс тастарының пайда болуына алып келеді. Тістер емделмеген жайтта ауру тіс ішіне өтіп кетеді.

Аяқты күту. Әскери қызметші денсаулығы мен жауынгерлік ерекшелігін сақтауда аяқтардың тазалығына мән беру және оларды дұрыс күту үлкен маңызға ие.

Механикалық қысым салдарынан дұрыс таңдалмаған аяқ-киімдер мен өлшемі дұрыс таңдалмаған шұлықтар аяқ терісінің үйкелуіне алып келеді. Бұл жағдай арнайы емделуді талап етеді.

Аяқ терісіне саңырауқұлақты аурулар моншалар, душ бөлмелері, спорт залдары мен өзгелердің аяқ-киімдерін кио арқылы жұтады. Аяқ терісінің кеселденуі жеке гигиенаны сақтамау салдары болып табылады. Ұйқы алдынан аяқтарды жуу және сұлгімен жақсылап сұрту керек. Дем алу уақыттарда ботинканы (етіктер) шәркеге алмастыру мақсатқа сай. Жалаң аяқ жүру арқылы аяқ терісін шынықтыру қажет. Аяғы көп терлейтін тұлғалар, әсіресе, аяқтарына ұлken мән беруі керек. Олар шұлықтарын (пайтаваларын) тез-тез жуыш түрүү қажет.

Әскери тұргын үй гигиенасы

Әрбір взводты жайғастыру үшін жатақханада (казарма) төмендегі бөлмелер болуы қажет: жатақхана, дем алу бөлмесі, взвод канцеляриясы, қару-жарақ сақтау бөлмесі, спортпен шұғылдану бөлмесі, әскери қызметшілер мен взводтың жеке бұйымдарын сақтау бөлмесі, шегу және аяқ-киімдер тазалау орны, киімдер мен аяқ-киімдерді құрғату бөлмесі, жуыну бөлмелері, душ және әжетханалар болуы керек.

Әйел әскери қызметшілер үшін жеке жатақханалар яки бөлмелер ажыратылады. Олар үшін де жаттығуларға даярлану, дем алу жәнежиналыстар өткізу үшін бөлмелермен душ және әжетханалар назарда ұсталады.

Мерзімді қызметтегі әскери қызметшілерді үйіктау бөлмелерінде жайғастыру бір кісіге кемінде 12 м³ көлемінде ауаның дұрыс келуін есепке алған жайтта өткізіледі. Бөлмедегі вентиляциялы құралдар бар екендігі бөлмені желдетуге тосқауыл болмайды.

Жуыну бөлмесіне әр 5—7 кісіге 1-еуден жуыну құрылғысы орнатылады. Аяқжуу үшін 2 ақабасулы құрылғы мен киімдерді жуу үшін жеражыратылады. Әрбір взводқа 15—20 кісіге арналған 1 душ құрылғысы орнатылады.

Әжетханалар таза сақталуы, әр күні дезинфекция жасалуы, жақсы вентиляция мен жарытқыш құралдарына ие болуы қажет.

Киім-кешек, киім бастарды құрғату бөлмелері температурасы 30—50°C болуы, әрбір взводқа 15—18 м² болған бөлме ажыратылған болуы керек.

Жатақхананы желдету кезекшілер тарапынан орындалады. Жатақтарды жату алдынан яки таңертен сынып бөлмелерін жаттығулардан алдын яки демалыс уақыттарында желдетіледі.

Бөлмені тазалау жұмыстары. Ауаның тазалығы микроб пен тозандардан сақтайды. Осы мақсатта әр күні бөлмені ылғал шуберектен тазалап тұрылады. Бір алтада бір рет жалпы тазалау жұмыстары — едендерді жуу, есік, айналарды ашып жедету, орын-көрпелерді ашық ауда құргату жұмыстары орындалады. Медицина нұсқауына негізінен бөлмені ылғалды хлорлы ерітіндімен тазалау үсынылады.

Тамақтану гигиенасы

Тамақтану деңсаулықты сақтау және оны бекемдеу, жасақтар жауынгерлік қабілетін ұстап тұрудың негізгі факторларының бірі. Тамақтану армияда әскери қызметшінің физиологиялық қажеттілігін рацион бойынша қамтамасыз етеді, бұл бірнеше қорытылатын заттар жинағын анықтап береді. Адам организмінде тұрғылықты түрде түрлі заттар қатысуында тотығу және қайта тіктелу процестері өтіп тұрады. Организм тараپынан жұмсалған барша күшті қайта жерге келтіру үшін организмге түрлі азық заттары: акуыздар, майлар, көміртектер, дәрумендер, минерал тұз бен су жеткізіп беру шарты.

Акуыздар өмірдің бұлақ көзі есептеледі. Акуыздардың негізі болып жануар мен өсімдіктердің азық заттары: ет, балық, жұмыртқа, сүт, нан, жарма және кекеністер есептеледі. Кісілердің акуызға болған бір күндік талабы 80—100 г-ды құрайды.

Көміртектер қуаттың негізі болып, азық-тұліктің энергетикалық қуатын (50—60%) құрайды. Көміртекке болған күнделікті талап 400—500 г. Көміртектер өсімдік заттарында шекерлер көрінісінде болады. Көміртектің көзі болып нан, картоп, кекеніс және жармалар есептеледі.

Майлар — қуаттың негізгі кезі. Майдың әрбір грамы организмде акуыз яки көміртекке екі есе көп қуатты береді. Майлар тамақтың көлемін асырмай тұрып, оның тек энергетикалық құнын асыру мүмкіндігіне ие. Майлар майда еритін витаминдердің (А, Д, Е) негізгі көзі. Майға болған күнделікті қажеттілігі 80—100 г-ды құрайды (әрбір кг салмағына 0,7—1 г).

Минерал заттар (тұздар) — түрлі жүйесі мен мүшелерге өз әсерін көрсетіп тұрады. Олар организмде синтезделмейді, соның үшін олар тамақ құрамының алмастырылмайтын бөлімі есептеледі. Калыций, калий, натрий, магний, фосфор және темір тұздары организм үшін үлкен маңызға ие.

Кальций, фосфор, магний тұздары сүйек жүйесінің негізгі құрамдық бөлігі. Фосфор жүйке талшықтары құрамына кіреді. Темір заты қандағы гемоглобиннің құрамдық бөлімі болып, кислородты тоқымаларға жеткізіп береді. Натрий мен кальций су алмасуын басқарып, кислотаның негізгі тепе-тәндігін ұстап тұрады. Мыс тұзы қан істеп шығару процесінде үлкен мәнге ие. Фтор заты жетіспеудің тістердегі кариес ауруы дамуына алып келеді. Йод затының жетіспеушілігі нәтижесінде эпидемиялық зоб ауруы келіп шығады. Ет, балық, сүт, көкөніс, наң және жармаларда бірнеше минерал заттар бар.

Су азық-тұлік өнімдерінде түрлі мәлшерде болады. Бірақ, оның белгілі саны суды пайдалану арқылы организмге кіреді. Су әрбір мүше мен тоқыма құрамында болады, сондықтан кейбір тоқымаларда оның саны айтарлықтай көп болады, қанда — 80%-ды, бауырға, мия және теріде — 70%-ды құрайды.

Дәрумендер — биологиялық тұрғыдан түрлі жоғары белсененділікке ие болған органикалық заттар болып, ол заттар алмасуы процесінде негізгі орынды иелейді. Дәрумендер ішкі организм ортасын, оның негізгі жүйелерін жұмыс қызметінде жақсартады, түрлі жүқпалы ауруларға шыдамдылық дәрежесін асырады. Дәрумендер екі топқа бөлінеді — майда еритіндер (А, Д, Е, К) және суда еритіндер (Б, С).

Егерде организмнің дәрумендерге болған талабы пайдаланылатын өнімдерде жетерлі дәрежеде болмаса (қыс мезгілінде, күшенип енбек етуде, ауру уақытында), дәрігер нұсқауына сәйкес түрлі витаминді препараттар қабылданады.

Тамақтану режимі — денсаулықты сақтау және организмнің түрлі жауынгерлік-оку жаттығуларына болған шыдамдылығын асырады. Өзінің энергетикалық куаты бойынша тәулік рационалды мәлшерлік қамтама төмендегідей бөлінүі мүмкін: тақыры тамаққа — 30-35%, түстікке — 40-45%, кешкі тамаққа — 20-25%.

Дайындалған тағам сапасын бақылау жасау. Дайындалған тағамды бөлуден алдын дәрігер (фельдшер, санитария нұсқаушысы) әскери бөлім кезекшісімен бірге тағам сапасы және асхана санитария жағдайын, асхана ыбыстары мен құрал-саймандар тазалығын тексеріп көреді.

Дәрігер (фельдшер, санитария нұсқаушысы) тексеру нәтижелерін «Дайындалған тағам сапасын бақылау жасау кітабына» жазып қояды.

Дала жағдайында тамақтану ерекшеліктері. Дала жағдайында жеке құрамынң тамақтану режимі орындалатын міндеттердің харakterіне

байланысты болады. Әдетте, ыстық тамақ күніне 3 рет беріледі. Егер де 3 мезгіл ыстық тамақ даярлау мүмкіндігі болмаса, онда 2 рет ыстық тамақ пісірілу қамтамасыз етіледі. Мұндай жағдайларда екі мезгілді тамактану аралығында қосымша тағам ретінде нан және етті-өсімдік консервалары беріледі. Дайындалған тағамдар бөлімдердің жеке құрамына термостарда да жеткізілуі мүмкін.

Baқылау сұрақтары

1. Әскери бөлімдер медициналық жабдығының негізгі бағыттары қайсылар?
2. Тыныштық кезінде әскери бөлім медициналық пунктке қандай міндеттер жүктетіледі?
3. Медицина пунктінің негізгі бөлімдері нелерден құралған?
4. Әскери гигиена бағытының негізгі міндеті нелерден құралған?
5. Жеке гигиенага нелер кіреді?
6. Әскери түрғын үй гигиенасына сипаттама бер.
7. Тамактану гигиенасында нелерге мән беру керек?

2-тапау. Соғыс уақытында жасақтардың медициналық жабдығын үйлемдастыру негіздері

Соғыс уақытында жасақтардың медициналық жабдығы әскери қызметшілердің денсаулығын сақтау, жасақтардың санитария-эпидемиялық жағдайын көнілдегідей ұстап тұру, жарқаттанған және науқастарға өз уақытында медициналық көмек көрсету, оларды эвакуация жасау және емдеу және жеке құрамның жауынгерлік қабілетін (жұмыс қабілетін) қысқа уақыт ішінде тіктеуге қарастылған кешенді іс-шараларды өткізуге негізделген.

Жоғарыда көрсетіп етілген іс-шараларды орындау үшін, әрбір бөлім, мекeme (әскери бөлім) алдына анық міндеттер қойылады. Кез келган жауынгерлік әрекеттерді алып бару кезінде жараланудың салдары, алдымен, бірінші медициналық көмектің көрсету уақытына және оның сапасына байланысты.

Жараланғандарды соғыс майданынан алып шығып кету мәселесін алсақ, ол жауынгерлік әрекеттер жағдайларына байланысты болмаған жайтта тәуліктің әрқылы уақыттарында және ауа-райының әрқылы жағдайларында, үздіксіз түрде алып барылуы керек.

2.1. Соғыс уақытында бөлімдер мен әскери бөлімдерде емдеу-эвакуация іс-шараларын өткізу негіздері

Жауынгерлік әрекеттерді жоғары деңгейде, үздіксіз, күндіз-түні, кең ғронт бойлап алып бару медициналық қызметтің алдына бірқатар талаптарды қояды. Бұл талаптарды орындау, жауынгерлік әрекеттерді жүргізу уақытында бөлімдер мен әскери жасақтарды медициналық жабдықтау мәселелерін сәтті шешуде үлкен маңызға ие болған факторлар болып табылады.

Жауынгерлік әрекеттерді жүргізу барысында жеке құрам арасында сезілерлі дәрежеде және түрлі харakterге ие болған жоғалтулардың орын алуы күтіледі. Мұнан тыс, медициналық қызмет құрам және бөлімдер медициналық құрамының жақақттану қаупті әрдайым орын алған жағдайларда істеуіне тұра келеді. Соғыс майданындағы жарадар және науқастардың қайта жақақттану қаупті әрдайым болады.

Жоғарыда көрсетіп өтілген барша жауынгерлік, фронт арты және медициналық жағдай факторлары медициналық қызметтің барша саласында өзінің шешуші ықпалын жасайды. Соған байланысты түрде жарадар және науқастарға медициналық көмек көрсету, оларды емдеуді ұйымдастырудың арнайы жүйесіне ие болу талап етіледі. Мұндай жүйе жарадар мен науқастарды эвакуация басқыштарында емдеу жүйесі деп аталады.

Жасақтарды заманауи емдеу-эвакуациясын жабдықтау жүйесінің маңызы медициналық эвакуация басқыштарында жарадар және науқастарға өз уақытында, бірізділік пен дәйекті түрде емдеу іс-шараларын жүзеге асыру, жағдайды және анық жағдайларды есепке алған түрде жарадар мен науқастарды медициналық нұсқауларға қарай, арнайы емдеу мекемелеріне эвакуация жасаумен бірге алып барудан тұрады.

Жолдамаға қарай жараланған және науқастар медициналық эвакуациясы басқыштары емдеудің заманауи жүйесі негізінде өз ішіне төмендегілерді қамтиды:

- жақақттанған организмде болып жатқан патологиялық процесті бірдей түсіну;
- жараланғандарды емдеу және асқынудың алдын алуға бірдей көңіл бөлу;
- медициналық эвакуация басқыштарында медициналық іс-шараларды өз уақытында, бірізділік пен дәйектілігін сақтаған түрде орындау.

Барша медициналық эвакуация басқыштарында медициналық құжаттарды дұрыс толтырып бару, көрсетілетін медициналық көмек кезегі мен характерін анықтау үшін медициналық сарапауды және кейінгі басқыштарға эвакуация жасауды дұрыс жүзеге асыруды қамтамасыз етеді.

2.2. Медициналық көмек түрлері. Әскери бөлімде медицина пунктінің міндеттері

Заманауи емдеу-эвакуация іс-шаралары жүйесінде жараланған және науқастарға медициналық көмек бөлімдерге ажыратып көрсетілуі назарда тұтылады. Мұнда, жарадар және науқастарға медициналық көмек көрсету соғыс майданынан бастап бірізділікте оларды эвакуация жасаудан, олар емделу жеріне жеткенге дейін алып барылуы қабылданған.

Бұқіл медициналық іс-шаралар жиынтықтары жеke медициналық көмек түрлеріне ажыратылған. Медициналық көмек түрі деп, соғыс майдандарында және медициналық эвакуация басқыштарында жасақтардың жеke құрамы мен медициналық қызмет жеke құрамы тарапынан жарақаттанғандарға (жарадар және сырқат болғанында) көрсетілетін барша анық белгіленген емдеу-профилактикалық шаралар жиынтығына айтылады.

Жасақтарды емдеу үдерісінде төмендегі бес түрдегі медициналық көмек көрсетілуі назарда тұтылады: бірінші медициналық көмек, дәрігерге дейін (фельдшерлік) болған медициналық көмек, бірінші дәрігер көмегі, білікті медициналық көмек, мамандандырылған медициналық көмек.

Бірінші медициналық көмек жарақат алған жердің өзінде (соғыс майданында, жаппай залалдану ошағында) санитарлар мен санитария нұсқаушылары тарапынан және жарақат алған әскери қызметкердің өзіне өзі мен өзара бір-біrine көрсетіледі. Жаппай санитарлық жоғалтулар пайда болғанда, жарақаттанғандар бірінші медициналық көмекті негізінен өзіне өзі және өзара медициналық көмек көрсетумен жүзеге асырады. Мұнан тыс, күтқару жұмыстарын жүзеге асыру үшін ажыратылған бөлімдердің жеke құрамы тарапынан да көмек көрсетіледі.

Дәрігерге дейін болған медициналық көмек әскери бөлім медициналық пунктінің құш пен құралдары көмегінде көрсетіледі. Бұл құрамға фельдшер, санитария нұсқаушысы және санитарлар кіреді.

Дәрігерге дейін болған медициналық көмек көрсетілген бірінші медициналық көмек іс-шараларын толтырып, жараланған және науқастар өміріне қауіп төндіретін жарақат салдарымен күресу мақсатында көрсетіледі.

Дәрігерге дейін болған медициналық көмек көрсету үшін әскери бөлім медициналық пункті табельді жабдықтары мен жеке құрамның медициналық құралдары қолданылады, бұларға: стерил байлам материалдары комплекті, әскери медициналық сөмкелері, өткені жасанды вентиляция жасау үшін қолданылатын ДГТ-10 маркалы портатив қол аппараты, КИ-4 маркалы кислород ингаляторы, дала фельдшері комплекті, санитарлық зембілдер және санитар автомобилі кіреді.

Бірінші дәрігер көмегі жалпы білікті дәрігер тараپынан бригада медицина пунктінде және медициналық отрядтарда көрсетіледі. Мұнан негізгі мақсат жарадар және науқастар өміріне қауіп төндіріп жатқан жарақаттардың (ауру) салдарын жою, ауыр асқынулар (шок, жара инфекциясы) пайда болуының алдын алу және кейінгі медициналық эвакуация басқышына даярлау. Жарақат алған уақыттан бастап бірінші дәрігер көмегін көрсетуге дейін болған ең оптимальды уақыт 4—5 сағат есептеледі.

Білікті медициналық көмек жеке медициналық отрядта дәрігер-хирургтер мен дәрігер-терапевтер (білікті хирургиялық яки білікті терапевт көмегі) тараپынан көрсетіледі. Қажет болғанда бұл көмек әскери дала госпитальдарында да көрсетіледі.

Бұл медициналық көмек көрсетуден негізгі мақсат жарақаттану және сырқаттану нәтижесінде пайда болған емір үшін қауіпті ауыр салдар мен олардың асқынуларын (асфиксия, мазасыздану, коллапс, өткенін ісінуі, өткір бүйрек жетіспеушілігі және басқалар) жою. Сондай-ақ дамуы мүмкін болған асқынулардың алдын алу, жараланған және науқастарды кейінгі медициналық басқыштарға эвакуация жасау үшін өткізілетін іс-шараларды өткізу. Жарақат алған уақыттан бастап білікті медициналық көмек көрсетудің ең оптимал уақыты 8—12 сағат есептеледі.

Мамандандырылған медициналық көмекті арнайы емдеу, диагноз қою жабдықтарымен жабдықталған емдеу мекемелерінің дәрігер-мамандары өткізеді.

Белгілі бір топтағы жараланған және науқастарға медициналық көмек көрсету үшін арналған медициналық мекемелердің бар екендігі арқылы медициналық көмек мамандандырылуы мүмкін. Мамандандырылған медициналық көмекті ұйымдастыру үшін, медициналық отрядтар көмегінде анық жолдамаға сәйкес эвакуация жасау жүзеге асырылған болуы керек.

Әскери бөлім медициналық пунктінің жұмысының ұйымдастыру. Әрбір әскери бөлімде медицина пункті құралады. Медицина пунктінің негізгі міндеттері соғыс майданында жарадарларды іздеп табу, жинау, оларды

соғыс майданынан, жаптай санитарлық жоғалтулар ошағынан алып шығу (жүктеп алыш шығу), батальон белімдерінде белсенді науқастарды анықтау, жарадар яки науқастарға дәрігерге дейін болған бірінші медициналық кемекті көрсету, оларды кейінгі басқышқа эвакуация жасау үшін даярлау, әскери белімде санитария-гигиена, эпидемияға қарсы, әскери белім жеке құрамын дүштеннаның жаптай қырып-жою қаруларынан қорғау іс-шараларын өткізу есептеделеді.

Медицина пунктінің жауапкершілігіне әскери белімдер орналасқан аймақтарда және жауынгерлік әрекеттер жүргізіліп жатқан жерлерде медициналық іздеуді жүргізу, әскери белім жеке құрамын профилактикалық және бірінші медициналық көмек көрсету құралдарымен, санитария нұсқаушыларын медициналық саймандармен жабдықтау жүктетілген болады.

Медицина пункті жарадар мен науқастарды жинау, оларға тиісті медициналық көмек көрсету және эвакуация жасау үшін төмендегілермен жабдықталады:

«Дала фельдшерлік комплекті, әскерлердің медициналық сөмкесі, Б-1 «Стерильді байлам құралдары» комплекті, Б-2 «Шиналар» комплекті, ДП-10.02 маркалы өпкені жасанды вентиляциялау үшін қолданылатын қол портатив аппараты, КИ-4 кислород ингаляторы, басынан жарапланғандар үшін ШР шлем-пердесі, санитарлық (таспа) және арнайы Ш-4 лямкасы, санитарлық зембіл және басқалар.

Медицина пунктінің барша медициналық құрамы қызыл жартылай айдың суреті түсірілген баумен жабдықталады. Мұнан тыс, әскери белім медицина пункті жабдығында санитария автомобилі мен байланыс құралдары бар болуы керек.

Медицина пунктінің бастығы әскери белімде орналасқан және жауынгерлік әрекеттер жүргізіп жатқан аумақта медициналық іздеуді ұйымдастырады. Сондай-ақ жеке құрам арасында эпидемияға қарсы іс-шараларды өткізіп, әскери белім санитария-гигиена жағдайы үстінен бақылау өткізіп барады. Медицина пунктінің бастығы дүшпанды жаптай қырып-жою қаруларын қолдану нәтижесінде жузеге асқан салдарды жою үшін әскери белім медицина пунктінің жеке құрамын түрғылықты дайын жағдайда ұстап тұруға жауап береді.

Медицина пунктінің бастығы жауынгерлік әрекеттерді жүргізу арасындағы кезеңде әскери белім жеке құрамына бірінші медициналық көмек көрсету ережелері мен әдістерін үйретіп, жарадарларды жауынгерлік техникалардан шығарып алу, жарадарларды соғыс майданынан алыш

шығу, жасыру, медициналық көмек көрсетеү құралдары, жеке аптечка және әскерлердің аптечкасынан пайдалануды үйретеді.

Взвод санитария нұсқаушысының міндеттері. Әрбір әскери бөлім взводында санитария нұсқаушысы болуы керек. Ол тікелей взвод командиріне, ішкі қызмет тәртібі бойынша взвод старшинасына бойсұнады. Арнайы мәселелер бойынша әскери бөлім медицина пункті бастығы нұсқауларын орындайды.

Санитария нұсқаушысы жауынгерлік әрекеттер уақытында взводтың жауынгерлік тәртібінде әрекет жасайды. Взвод санитария нұсқаушысы:

— взводтың алдына қойылған міндетті, әскери бөлім медицина пункті жері мен әрекет ету тәртібін білуі;

— соғыс майданында жарадар және науқастарды іздеп табуды ұйымдастыруы, жүзеге асыруы, бірінші медициналық көмек көрсетеү, оларды бір жерге жинауы, жасыру және жерлерді белгілеуді білуі;

— жарадар мен науқастарды қайта жарақаттанудан қорғау үшін «жарадарлар ұяларында» жасыру шараларын көруі, жасырыну жерлерін шартты белгілер яки радиосигнал құрылғылармен белгілеу үшін кешенді іс-шараларды жүзеге асыруды жеке өзі қатысуы;

— соғыс майданынан алып шығып кетуге мұқтаж болған жарадар яки науқастар саны, сол мақсатта қолданылуы үшін керек болған күш пен құралдар туралы взвод командирі мен әскери бөлім медицина пунктінің бастығына білдіру жасауы;

— оқшы-санитарлар тарапынан көрсетілген бірінші медициналық көмек және өз-өзіне, өзара көрсетілген көмектің өз уақытында, сапалы көрсетілгендейдігін бақылат баруы;

— взвод жеке құрамының денсаулығын сактау, жерлерде санитария-гигиена және эпидемиялық жағдайы мөлшерінде ұстап тұру үстінен бақылау алып баруы;

— взвод жеке құрамын дүшпаниның жаппай қырып-жою қаруларынан қорғау үшін іс-шараларды жүзеге асыруы керек.

Санитария нұсқаушысы взвод жеке құрамы мен штаттан тыс оқшы санитарларды жеке байлам пакеттері (ППИ, ППУ), жеке химияға қарсы пакеттер (ИПП-8, ИПП-9, ИПП-10), жеке аптечкасы (АИ-2), қанды тоқтату үшін қолданылатын резиналы жгут, медициналық орамал және жеке фляжкадағы суды залалсыздандыратын таблеткалармен жабдықтайты.

Санитария нұсқаушысы тәмендегі табельді құралдар: санитар лямкасы (лямкасы), танкші бөлімдерінде арнайы Ш-4 лямкасы (таспа), жасақтар медициналық сөмкесі (ЖМС), басынан жараланғандар үшін ШР шлем-маскасы, ауыздан-ауызга әдісімен жасанды тыныс алдыру үшін ТД-1 түтігі,

сымды шиналар, «жарадарлар ұясын» белгілеу үшін арнайы белгілер яки радиопеленгациялы комплект, қарандыға көретін құрал және қызыл жарты ай белгісі түсірілген қолға тағатын байтаммен жабдықталады.

Мұнан тыс, санитария нұсқаушысы әрбір әскери қызметшіде болатын жеке қару, газтұқыш, жалпыәскери қорғаңыс жинағы, жеке фляжка, кіші сапер қурегімен жабдықталады.

Оқшы-санитарлардың міндеттері. Әрбір әскери бөлім тобында (секция) бір штаттан тыс оқшы-санитар тағайындалады. 5—10 күндік санитарлар даярлау жоспары бойынша арнайы оқуды аяқтаған әскери қызметші оқшы-санитар етіп тағайындалады.

Оқшы-санитарлар жауынгерлік әрекеттерді жүргізу уақытында оқшы міндеттін орындаиды. Мұнан тыс, олар соғыс майданында жарадарларды іздел тауып, жауынгерлік жағдайдағы әрқылы жағдайларында қажет болған бірінші медициналық көмек көрсетуде қатысады. Оқшы-санитарлық соғыс жүргізіліп жатқан майданды тоқтаусыз күзетіп баруы керек. Жарадарлар орнын есінде сақтап қалуы, тез іздел табуы, бірінші медициналық көмек көрсетуі, ауыр жарадарларды қайта жарақаттану және жауынгерлік техникалар басып кетуі мүмкін болған жерлерден жасырыну орындарына сүйреп алып өтуі керек. Соғыс майданынан жарадарлармен бірге, олардың жеке қаруы да алып шығылады.

Жарадарлар жайғастырылған жерлерді жақсы көрінетін белгілермен белгілеп қою керек. Дүшпан тарапынан жаппай қырып-жою қарулары қолданылғанында, оқшы-санитарлық жарадарларға жеке химияға қарсы пакет көмегінде аздал санитария жұмысын өткізеді. Оқшы-санитарлық жасақтар медициналық сөмкесімен (ЖМС) де жабдықталады.

Bақылау сұрақтары

1. Соғыс уақытында бөлімдер мен әскери бөлімдерде емдеу-эвакуация іс-шаралына нелер кіреді?
2. Медициналық көмек түрлерін айтып бер.
3. Әскери бөлім медициналық пунктінің негізгі міндеті нелерден тұрады?
4. Взвод санитария нұсқаушысының міндеттеріне нелер кіреді?
5. Оқшы-санитарлардың міндеттеріне нелер кіреді?

3-тапау. ЖАРАДАР БОЛҒАНДА ЖӘНЕ ЖАБЫҚ ЖАРАҚАТТАНУЛАРДА БІРІНШІ МЕДИЦИНАЛЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУ

Ауру мен жарадарлар денсаулығын тіктеу үшін тұрлі емдеу іс-шараларын өткізу талап етіледі. Бір реттік емдеу іс-шаралары соғыс майданы мен медициналық эвакуация басқыштарында көрсетілетін жеке медициналық көмек тұрларіне бөлінеді.

Медициналық көмектің бес түрі қабылданған: бірінші медициналық көмек; дәрігерге дейін болған (фельдшер) көмек; бірінші дәрігерлік көмегі; білікті медициналық көмек; мамандандырылған медициналық көмек. Санитария нұсқаушысы бірінші медициналық көмек көрсетуде қатысады және дәрігерге дейін болған (фельдшер) көмекті көрсетуге жұмылдырылады.

3.1. Бірінші медициналық көмек үзымы.

Жарақат тұрлары

Бірінші медициналық көмек — ереже бойынша жарақат алған яки ауру дамыған жерде өзіне өзі (жарадардың өзі орындайды) яки өзара көмек түрінде (досы таралынан) және оқшы-санитарлар, санитарлар, санитария нұсқаушылары және басқа медициналық құрам таралынан көрсетіледі. Мұның үшін жеке аптека (АИ), жеке байлам пакеті (ППИ), жеке химиялық пакет (ИПП), жасақтар медициналық сөмкесіндегі (ЖМС) құралдар, санитарлық сөмкесі мен қол асты құралдары қолданылады (62-сурет).

Бірінші медициналық көмек көрсетудіңегізгі мақсаты, жарадардың өмірін сақтап қалу, алған жарақаттану ауыр салдарының алдын алу яки ықпалдарын азайту, жараланғандарды кейінгі медициналық эвакуация басқышына қауіпсіз тұрде эвакуация жасауды қамтамасыз ету, жарақаттанғандарға радиоактив, уландырғыш және басқа залалды құралдардың әсерлерін азайту яки толық жою болып табылады.

Бірінші медициналық көмек көрсету іс-шаралары ете қарапайым. Соғыс майданында жарақаттанғандарға көрсетілетін бірінші медициналық көмекке төмендегілер кіреді:

— жарақаттанғандарды іздеу, оларды жауынгерлік машиналар, тұрлі ғимараттар, басып қалған жерлерден құтқару;

— жарақаттанғандардың жанып жатқан бас-киімін, жарақаттанған денесінде жанып жатқан жанатын қоспаны өшіру;

62-сурет. а — жеке аптечка (АИ); б — жеке байлам пакеті (ППИ);
в — жеке химиялық пакет (ИПП); г — әскерлердің медициналық сөмкесі (ЖМС).

- ашық түрдегі қан кетуін уақытыныша тоқтату (магистральды қан тамырын бармақпен басып тұру, қан тоқтататын жуттер яки басып тұратын байламдар көмегінде);
- асфиксияның алдын алу яки оны жою үшін жоғары тыныс алу жолдарын қан, жатық зат және бөтен заттардан құтқару;
- тілдің артқа кетіп қалуының алдын алу үшін фиксация жасау, тыныс алу трубкасын аузына кіргізу;
- тыныс алуды, қан айналуды анықталмағанды жасанды тыныс алдыру және жүректі жабық массаж жасау;
- жарақаттанған жер яки күйген бетке қорғаушы байлам қою, ашық пневмотораксте жеке байлам пакетінің резиналы қабығының көмегінде окклюзиян байлам қою;
- жарақаттанған жерлерді қарапайым қол астындағы құралдармен иммобилизация жасау;
- аурымайтын және у қайтаратын (антидот) құралдарын шприцтрубкалардың көмегінде бұлшық еттер арасына жіберу;
- жеке аптечкадағы радиопротектор мен антибиотиктерді ішү үшін беру;
- жарақаттанғандарға газтұтқыш пен қорғаныс киімдерін кидіру (залалдану орындарында болған уақыттарында) және шұғыл түрде зақымданған аймақтан алғып шығу;
- жарадарларға аздап санитарлық тексеруін еткізу.

Жанып жатқан киім-кешектер яки жанатын қоспаларды өшіру. Киімкешектердің жануы, жанатын заттардың әсері (напалм, термит, пирогель), атом бомбасының жарылуы нәтижесінде ажыралып шыққан жарықтықтың нұрлануы, соққы толқынының қызып кеткен ауасы әсері және қорғаныс құрылыштарында, ғимараттарда, жауынгерлік техникаларда болған өрттердің жалыны әсерінде жүзеге асады. Тері яки киім-кешектерге кемнен-кем түскен

напалм қоспасы жарақаттанғаның өзі яки досының көмегінде, жаңып жатқан жер қол астындағы бушлат (шинель), куртка, плащ-жабынғыш яки ылғал топырак, қармен қалың етіп жабылады. Денениң шекараланған бөлігінде напалм жаңып жатқан болса, осы жерге бірнеше қабат бинт байланады, адам бетінде жаңып жатқан болса, изде газтұтқыш кигізіледі. Қыс уақытында киім-кешектің үстіне қалың қар тастап, жаз уақытында топырақ яки құм себу арқылы өшіруге болады. Киім-кешектердегі жанулар өшірілгеннен соң жану орын алған жерлердегі киім-кешек пен ішкі киім (көмірге айналып, теріге жабысып қалғаннан тыс) абайлас кесіп, алып тасталады. Ашық болып қалған жерлерге асептикалық байлам (фосформен күюлерде суланған байлам) қойылады. Қую болған жерлердің үстінен киім-кешекті сыйдырып алу және көпіршектерді ашу ұсынылмайды. Денениң үлкен көлемде қую орын алғанда жарақаттанғанға ауыртпайтын зат беріледі.

Қан кетуін уақытыншалық тоқтату. Қан кетуі тек ауыр асқынуларға алып келмей, жарақаттанған жарадардың өліміне де себеп болуы мүмкін. Соның үшін жарадарға бірінші медициналық көмек көрсетілуінен негізгі мақсат, қан кетуін уақытыншалық тоқтату.

Сыртқы қан кетіп жатқанда, ірі артериал бармақтармен басылады, жгут яки басатын байлам қойылады және жарадардың аяқ-қолдарының буындарын ию, бұту, қайыру арқылы да қан кетуін тоқтатуға болады.

Адам денесіне жгут (байлам) қойып, қаның кетуін тоқтатын жерлері 20-ны құрайды. Бірақ іс-жүзінде тек қана бірнешеуінен пайдаланылады.

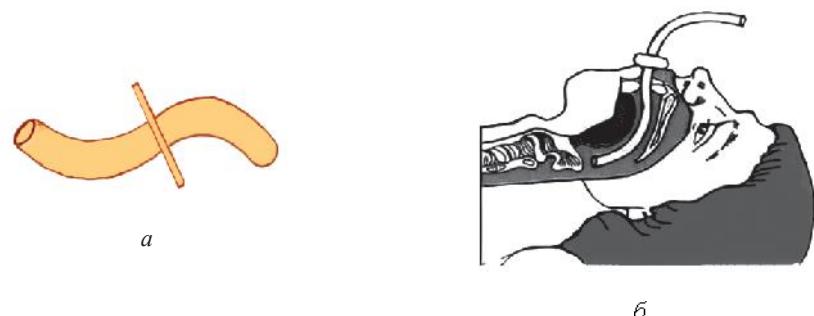
Жара яки күйген беттерге асептикалық байламдар қою. Асептикалық байламдарды соғыс майданында қою үшін анық белгіленген ережелерді сактау керек. Жараға қолды тигізу, жарадан киім-кешек қалдықтары, беліктер мен басқа бөгде заттарды алып тастау ұсынылмайды. Құрсақ қуысынан шығып кеткен ішкі мүшелерді орнына қоюға тыйым салынады.

Асфикцияның алдын алу яки оны жою. Ауыр жарақаттану және закынданулар тыныс алудың кенеттен тоқтап қалтуына алып келуі мүмкін. Тыныс алуды тіктеу үшін жасанды тыныс алдыру емдері өткізіледі. Жасанды тыныс алдырудың бірнеше тиімді әдістері бар, бірақ олар пайдалы болуы үшін тыныс алу жолдарының өткізгіштігі жолға қойылған болуы керек.

Тілдің артқа кетуі тыныс алу жолдарының жауылып қалуына себеп болады. Тыныс жолдарында жиналып қалған қан, сілекей, құсық массалары мен басқа бөгде заттар тыныс алу жолдары жауылып қалуының екінші себепші болуы мүмкін.

Тыныс жолдарының өткізгіштігі тіктелгеннен соң дереу жасанды тыныс алдыруға кірісіледі. Жасанды тыныс алдырудың «ауыздан ауызға» және «ауыздан мұрынға» әдістері ең қарапайым және тиімді есептеледі. Егер тыныс алу тіктелмесе, С формасында болған ауа өткізгіш (63-сурет, *a*) яки ТД-1 тыныс алдыру түтігі (64-сурет, *b*) арқылы жасанды тыныс алдырылады.

Жарақаттанған жерді уақытыншалық иммобилизациялау. Сүйектердің сынуы нәтижесінде айналадағы тоқымалар, бұлшық еттер, қан тамырлары мен жүйкелердің үзілті байқалады. Мұндай жағымсыз, ауыр қалдықтардың (шок, қан кету) алдын алу үшін тоқыма мен сүйектер қимылдамауына қол жеткізу керек. Соғыс майданында сынған сүйектерді уақытыншалық иммобилизация жасау үшін фанерлі, торға ұқсаған саты сияқты шиналардан, қол астындағы құралдардан (тақтайша, фанеръ, картон, шырпы тобы және басқалар) пайдаланылады. Шиналарды сынған жерлерге қоюда орнатылған ережелерін сақтау керек.

63-сурет. *a* — С қалыбындағы ауа өткізгіштің жалпы көрінісі;
б — ауа өткізгішті науқасқа қою әдісі.

64-сурет. *a* — ТД-1 тыныс алдыру түтігі;
б — тыныс алдыру түтігін науқасқа қою әдісі.

Денеге шприц-тюбик көмегінде ауыртпайтын зат жіберу. Денедегі сүйектердің сынуы, кең көлемдегі жаралар мен жұмсақ тоқымалар езілгенде ауру қалдыру үшін тері астына ауыртпайтын заттарды (омнопон, морфин, промедол) шприц-тюбиктер көмегінде жарақаттанғаның өзі яки көмек көрсететін тұлға жібереді.

Ішүүшін таблетка көрінісінде болған препараттарды (антибиотиктер және басқалар) беру — қайталаушы инфекция дамуының алдын алу үшін бір уақыттың езінде жеке аптечкадағы пеналдан 6 дана антибиотик (тетрациклин) жеке фляжкадағы сумен ішпелі.

Жарақат түрлері. Тері, тегіс переделер, терең орналасқан тоқымалар және ішкі органдар бетінің механикалық яки басқа әсер нәтижесінде бұзылуына ашиқ жарақаттанулар яки жарақаттар делінеді.

Жарақаттауыш предметтің қандай екендігі және оның формасына қарай, *шанышылган, кесілген, шабылган, жанышылган, жыртылган, оқ тиген, тістелген жарақаттар* болады.

Предмет өткір болып, жарақат тез жеткізілсе, жарақаттың шеті соншалықты кем жарақаттанады. Тұқыл бұйым әсерінде пайда болған жарақаттарда жарақаттың шеті көп жарақаттанады. Қатты ауриды және бұл кейде шок жағдайының дамуына алып келеді.

Шанышылган жарақаттар — шанышылатын предметтер, яғни пышак, найза, бігіз, ине шанышылғанда пайда болады. Аталмыш түрде жарақаттың сыртқы тесігі кішкене болып, өзі әдетте, терең болады. Жарақат каналы тар, тоқымалардың сорылуы нәтижесінде (мұскілдердің қысқаруы, терінің сүрілуі) қисық болады. Бұл шанышылған жарақаттарды қауіпті етеді. Себебі ішкі органдардың жарақаттанғандығы мен оның тереңдігін анықтау қын болады. Ішкі органдардың білінбей қалған жарақаттары ішкі органдардан қан кетуі, перитонит (қарын пердесінің майлануы) және пневмоторакске себеп болуы мүмкін.

Кесілген жарақаттар өткір жүзді бұйым (пышак, ұстара, айна, скапель) кескенде жузеге асады. Мұндай жарақаттың шеттері тегіс және езілмеген болады.

Шабылган жарақаттар өткір, бірақ ауыр бұйыммен (балта, қылыш және басқалар) ұрылғанда орын алады. Сырттан қарағанда ол кесілген жарақатты еске алдыруы мүмкін, бірақ жарақат үлкен саланы иелейді және кейбір сүйектердің зақымдануымен өтеді. Жарақаттың шеттері біраз езілген болады.

Закамданған жарақаттар тұқыл бұйымдармен (балға, тас және басқа) тоқымаларға әсер етілгенде пайда болады. Ұрылған жарақаттың шеттері жаншылған, тегіс болмаған, қанға боялған болады. Тамырлардың зақымдануы мен олардың тромбозға ұшырауынан, жарақат шеттерінің азықтануы бұзылады және олар некрозға ұшырайды. Жаншылған тоқымалар микробтардың көбеюі үшін қолайлы орта есептеледі. Сол үшін ұрып алынған жарақаттарға инфекция оңай түседі.

Тістеп алынған жарақаттар жануар яки адам тісімен жеткізіледі. Ауыздан инфекция түсі нәтижесінде, бұл басқа жарақаттарға қарағанда өткір инфекцияның дамуымен өтеді. Тістеп алынған жаралар құтыру вирусымен зақымданған болуы мүмкін.

Уланған жарақаттар уландырғыш заттардың қолданылуы нәтижесінде улы заттардың түсі, шаян яки жыланның шағуымен характерленеді.

Оқ тиген жарақаттар дененің зеңбірек қаруынан атылған оқтан жарақаттану болады. Зеңбірек қаруларға: автомат, винтовка мен пистолеттер, жарылу нәтижесінде осколкалар ажыралып шығатын қарулар, яғни артиллерия снарядтары, мина, қолгранатасы, авиабомба, өлшемді жарылғыш зеңбірек қарулар және басқалар кіреді. Снарядтың түріне қарай, оқ, шашпалы оқ және осколқадан жараланулар ерекшеленеді.

Зеңбірек қаруынан жарақаттанғандардың арасында бірнеше және аралас жарақаттанулар күзетілуі назарда тұтылады.

Әр түрлі қарулардың әсер етуі және бір түрдегі қарудың түрлі жарақаттаушы факторлары әсерін есепке алған түрде: комбинацияланған, бірнеше мелшердегі және араласқан жарақаттар болады.

Комбинацияланған жараланулар делінгенде, әр түрлі қарулармен (мәселен, зеңбірек қарудан жарадар болу және ядро қаруының жарықтық нұрлануынан) яки бір түрдегі қарудың түрлі зақымдаушы факторлары әсерінде (мәселен, қую, жарадар болу және ядро қаруының өтіп кіретін нұрлануынан зақымдану) жүзеге асуы түсініледі.

Бірінші кезекте белгілі бір дәрігер-маман тарапынан көмек көрсетуіне мұқтаж болған жарақаттану негізгі жарақаттану болып табылады.

Бірнеше жараланулар делінгенде, бірер қару екі яки одан артық жарақаттаушы снарядымен кісі денесінің бірнеше анатомиялық мүшесінің (мәселен, бірнеше оқпен яки граната, бомба немесе снарядтардың белшектерімен жарақаттануы; тері қабаты және ішкі орган мүшелерін уландырғыш заттардың ықпалында зақымдану) жарақаттануы түсініледі.

Араласқан жарапаланулар делінгенде, кісі денесінің бірнеше мүшелерін бір снарядтың жарапайтын оғы яки бөлшегі нәтижесінде қуоі мен жарақаттануы түсініледі (мәселен, торакоабдоминал мүшесінің жарақаттануы).

3.2. Қан кетуінде бірінші медициналық көмек көрсету.

Қан кетуін тоқтату

Қан кетуі деп, қан тамырлары қабырғаларының бұзылуы, бірер аурұ салдарынан кемірілуі яки өткізушендігінің асып кетуінен олардан қан ағуына айтылады.

Қан кетуі келіп шығуына қарап екі түрге бөлінеді. Бірі жарақаттану (травматикалық) түрі болып, ол сыртқы құштің әсерінде тамыр қабырғаларының бүтіндігі бұзылғанда (бірер нәрсе шашшылуы, ұрылуы, созылуы, жаншылуы, хирургиялық әдісі қолданылғаныда да) жүзеге асады.

Қан кетуінің екінші түрі бұзылуға емес, бәлкім тамыр қабырғаларының залалдануына (патологиялық өзгеру) байланысты болады.

Қан кетуінің сипаттамасы бұзылған қан тамырларының анатомиялық түзілүі, себептері және сыртқы оргаға байланыстылығын есепке алған жайтта төмендегі топтарға бөлінеді.

Бұзылған қан тамырының белгілеріне қарап, артериал, веноз, капилляр және паренхиматоз қан ағуы бар. Олардың клиникалық белгілері бір-бірінен ерекшеленеді (65-сурет).

Артериал қан ағуы жарадар және науқас үшін ауыр өтеді. Мұнда қырмызы-қызыл қан дембе-дем қатты атылып шығады. Артериал қан

65-сурет. Бұзылған қан тамырының белгілері.

ағуы, әдетте, күшті болады және көп қан жоғалтады. Ірі артериялар, аорта жарақаттанғанда бірнеше минут ішінде өмірге қауіп төндіретін дәрежеде көп қан жоғалтылып, жарадар еледі.

Веноз қан ағуы веналар жарақаттанғанда пайда болады. Веналарда қысым артериалардағына қарағанда айтарлықтай төмен, соның үшін қан ақырын, біртегіс, тоқтаусыз ағады. Мұнда қан тоқ шие түсінде болады. Кемнен кем жайттарда өмір үшін қауіпті болады. Мойын және кекірек қуысы веналары жараланғанда өлім қаупі жүзеге асады. Мойын және көкірек қуысы веналарында тыныс алу уақытында кері қысым пайда болады. Веналар жараланғанда, терең тыныс алу кезінде ішіне ауа кіруі мүмкін. Ауа көбіршіктері қан ағымымен жүрекке кіріп, жүрек яки қан тамырларын жасырып қоюы ауа эмболиясының пайда болуы және тез өлімге алып келуі мүмкін.

Капиляр қан ағуы көбінесе аралау болып, майда артерия және вена тамырлары жарақаттанғанда орын алуы мүмкін. Мұндай қан ағуы терінің бет белігіне тілік тигенде, сыйдырылуда күзетіледі. Қан жібіү нормал болғанда капиляр қаның ағуы тоқтайды.

Паренхиматоз қан ағуы паренхиматоз мүшелер, бауыр, талақ, бүйрек, өпкө жарақаттанғанда күзетіледі. Тамырлар органдар тоқымасы ішінде болғанынан және босамауынан қан ағуы дерлік ешқашан өзінше тоқтамайды.

Қаның жарақаттанған тамырдан қай жерге ағуына қарап, ішкі және сыртқы қан ағуы ерекшеленеді.

Сыртқы қан ағуы қаның терідегі жарақаты арқылы сыртқа шығуымен характерленеді. *Ішкі қан кетуде* қан бірер қуысқа (құрсақ қуысы, плевра қуысына) түседі. Сыртқы ортамен тұтасатын кәуек орган қуысына (асқазан, ішек, кәуек, трахеяға) қан құйылуы *сыртқы жасырын қан ағуы* делінеді. Қаның тоқымаралық қуыстарға (бұлшық еттерге, май клечаткасына) ағуы *гематоманы* пайда етеді.

Қан кетуі пайда болуы дәуіріне қарап 3-ке бөлінеді:

а) бірінші қан кетуі — жарақаттанғаннан соң лездे қан тамырларынан қан ағу жағдайымен белгіленеді;

б) екінші ерте қан кетуі — бірнеше сағаттардан екі тәулікке дейін болған дәуірді өз ішіне алады. Әдетте, осы дәуір арасында жараға инфекция түскен, бірақ ірінді процесс басталмаган болады. Екінші рет қан кетуі көбінесе оқ тиген жарақаттарда орын алады;

д) кешкі екінші қайтара қан кетуі — жарада инфекция әсерінде іріңді процесс реңк алуына тұра келіп, әдетте, 2 күннен соң пайда болады.

Екінші қайтала маған кетуінің себептері: бірінші медициналық көмектің абайсыздықпен берілуі, жаман иммобилизация, жарақаттанған тұлғаның эвакуация кезінде транспортта сілкінуі, жарада іріңдеудің жүзеге асуы, бірінші хирургиялық тазалауда, операция кезінде қан тамырының жақсы байланбағандығы яки қан кетуінің жеткілікті тоқтатылмағандығында байқалуы мүмкін.

Қан ағуын тоқтату. Бірінші көмек көрсету жағдайларында жарақаттанған жарадар яки науқасты емдеу мекемесіне алғып барғанға дейін өтетін дәуір ішінде қан ағуын тек уақытынша яки алғашқы тоқтату мүмкін. Дәрігер емдеу мекемесінде қан ағуын бүтіндей тоқтатады.

Қан ағуын уақытынша тоқтату әдістері төмендегідей:

а) дененің жарақаттанған бөлігін кеудеге қарағанда жоғарылау жағдайда қою. Мұнда қан ағуының аздап кемеюі жақсы әсер етеді. Көбінесе бұл әдіс вена тамыры жарақаттанғанда қолданылады;

б) қанап тұрған тамырды басып тұратын байлам көмегінде жарақаттанған орнында басып тұру. Бұл әдісті вена және капилярлардан қан кеткенде қолдануға болады. Артериалды қан кеткенде жуттеп пайдалану мақсатқа сай болады. Мұның үшін қан ағып жатқан жерге жеке пакеттердегі стерильденген байламдардан пайдаланылады. Пакеттегі жастықшалардың бірі бүктеліп қан ағып жатқан жерге қойылады және айналдырып тартып байланады. Егер бинт болмаса, таза мата яки қол орамалынан да пайдаланса болады. Байлам майда тамырларының жұмсақ тоқымаларына басып тұрылғанда, қан кетуі тез тоқтайды;

д) артерия ұзындығын бармақпен басып тұру (66-сурет). Уақытынша қан тоқтатудың бұл әдісінде тамыр жақындағы сүйекке басып тұрылады.

Ұйқы артериясы тес-омырау бұлшық етінің ішкі бөлігі арқылы мойын омыртқасын көлденең өсіндіге басуға болады (VI мойын омыртқасы көлденең өсіндісінің жоғары белігі, айтып өтілген бұлшық еттің орта бөлігі). Омырау артериясын тес-омырау сорғыш сияқты өсік бұлшық еттің сыртқы тарапынан 1-қабырғаға басуға болады. Желке артериясын екі басты бұлшық еттің ішкі тарапынан желке сүйегіне басылады. Сан артериясын сан сүйегінің горизонтал бұтағында бойламаның астында орналасқан нұктеге басылады. Аузын жарадар науқастарда қарын аортасын омыртқа қабырғасына басып тұру мүмкін.

66-сурет. Артерия ұзындығын бармақпен басып тұру.

Бармақпен басып, қан ағуын ұзақ уақыт тоқтатып болмайды. Себебі, ол үлкен физикалық құшті талап етеді. Бұл әдіс көмек көрсететушіні шаршатады және транспортировка жасау мүмкіндігінен айырады. Бірақ, қанды шұғыл тоқтату үшін қолайлы әдіс саналып, жараға лас түсірмеген жайтта, қанды тоқтатуды қамтамасыз етеді және қанның ағуын тоқтатудың бірнеше қолайлы әдісі үшін қажет болатын, басып тұратын байлам, бұрама (закрутка) жгутты даярлап қою мүмкіндігін береді;

е) зақымданған белікті буында мүмкіндігінше бүгіп яки жазып тұрған жайтта бекем ұстап, қан кетуін тоқтату (67-сурет). Қолтық асты артериясы жараланғанда тірсектен бүгілген қолдарды артқа созып, тірсек буындары деңгейінен фиксация жасау арқылы қан ағуын тоқтатуға болады. Тізе артериясы жараланғанда, тізе буыны, желке артериясы жарақаттанғанда тірсек буыны мен сан артериясы жараланғанда аралық саласында жамбас-сүйек буынын максимал бүту жақсы көмек беруі мүмкін;

67-сурет. Қол-аяқтарды максималь қатты бүту арқылы қан кетуін тоқтату.

68-сурет. Резиналы Эсмарх жұтуы.

ф) сынып қалған бөлікті жутпен айналдырып, сығып байлау. Жутты бірінші рет 1873 жылда Эсмарх істеткен. Эсмарх жұтуы (68-сурет) кең таралған болып, ол оралымды резинадан құралған. Бір үшінда шынжыры, екінші үшінда ілмегі бар. Жуттың ұзындығы 1,5 метр, кеңдігі 1,5 см келеді.

Қолға жұт байлауда желке үштен бір жоғары бөлігі, ал аяқта байлауда санның үштен бір орта бөлігі қолайлы жер болып табылады. Аяқ-қолартеријаларынан күшті артериал қан аққанда ғана жұт байлауға рұқсат беріледі. Қалған барша жайттарда бұл әдісті қолдану ұсынылмайды.

Жұт байлау техникасы. Терінің жұт астында сығылып қалудың алдын алу үшін жұт астына сұлғі және жұмсақ материал қойылады. Жұт қойылып жатқанда аяқ-қол біраз жоғарыға кетеріледі, жұт оның астында қойылады, созылады және қан ағуы тоқтағанға дейін қол-аяқ айналасында айналдырып оралады. Жұт орамдары теріні қыспаған жайтта жанба-жан түсүі қажет. Бірінші орамды мықтап сыйғу, екіншісін аздау, қалғандарын мұнан да бостау орау керек. Жұтуың үштары шыншыр және ілмекпен орамдар үстінде бекітиледі. Жутты тек қан ағуы тоқтағанға дейін сыйғу керек. Жұт дұрыс байланғанда артериалды қан ағуы лезде тоқтайды, аяқ яки қол ағарады, жұт байланған жерден төменде тамырлар пульсациясы тоқтайды.

Жұт артықша қысып байланса, жұмсақ тоқымалар (бұлшық ет, жүйке, тамыр) езілуі және сынып қалған жер сал болып қалуы мүмкін.

Жұт бос байланса, қанның ағуы тоқтамайды, керісінше, веноз қан дымдалып қалады (аяқ яки қол ағармай, бәлкім көгілдір түске кіреді) және веноз қан ағуы қүшінейеді. Жұт байланғаннан соң аяқ-қолды иммобилизация жасау қажет.

Жгут байлауда жол берілетін қателіктреге нұсқаулар болмаса да, яғни веноз және капилляр қан ағуда байлау, ашық дене және жарақаттан ұзақта байлау, бос яки артықша қатты байлау, жгут үштариң нақтылаудан тұрады.

Жгутттың төмендегі кемшіліктері бар:

— артериялардың қысылуымен жұмсақ тоқыма және жүйке жолдары да езіледі. Бұл парез және сал болуга алыш келуі мүмкін;

— жгут 2 сағаттан артық қойылса, одан төмендегі тоқымаларда қайтарып болмайтын гангrena жүзеге асады;

— қан айналуының тоқтауы кислородтың тоқымаларда жетерлі болмауына алыш келеді.

Байлап қойылған жгут көрініп тұруы керек. Жгут байланған уақыттан кейін 2 сағат ішінде жарақаттанған кісіні емдеу мекемесіне қан агуын бүтіндей тоқтату мақсатында алыш барудың барша шараларын көру қажет.

Жгут байланған уақытты тексеріп тұру, оны өз уақытында шешу яки босату үшін жгут астына яки жарақаттанған адамның қиіміне жігіт байланған күні және уақыты (сағаты, минуты) жазылған хат қадап қойылады.

Арнайы жгут болмағанда аяқ-қолға белдік, орамал, мата бөлігі байлап тартылса да болады. Қопал қатты нәрселер жүйкелерді оңайтықпен жарақаттан қою мүмкіндігін ұмытпау керек. Қосымша құралдардан дайындалған жгут *бұрама* (закрутка) деп аталады. Бұрама үшін істетілген нәрсе керекті жерде бос етіп байланады. Пайда болған матрастан таяқша, тақтайша еткізіледі және оны бұрап, матрас қан агуы бүтіндей тоқтағанға дейін айналдырылады. Содан соң таяқша аяқ яки қолға бекемделеді (69-сурет). Бұраманы қою ауруға себеп болады, соның үшін бұрама астына, әсіреле, төгілген жердің астына

69-сурет. Қанды тоқтату үшін қойылатын бұрама.

бірер нәрсөні қыстырып қою қажет. Жгут байланғанда күзетілетін барша қателік, қауіп пен асқынулар бұрама үшін де тиісті;

г) жарақаттағы қанап тұрған тамырға зажим қойып қан ағуын тоқтату.

Бұл емдеу мекемелерінде дәрігер тарапынан жузеге асырылады.

Кейбір сыртқы және ішкі қан кетулерде бірінші медициналық көмек көрсету. Тек жараланғанда емес, бәлкім ауру мен тұқыл нәрсөлерден жарақаттанғанда да қан ағуы мүмкін.

Мұрын қанағанда бірінші көмек көрсету. Мұрыннан кейде өте көп қан ағуы мүмкін және бұл жедел көмек беруді талап етеді. Мұрын қанауының себептері түрліше болады: жергілікті жарақаттар; тырналу, мұрын тосығы жарасы; мұрынды қатты қағу; бас сүйегі сынуы және басқалар.

Бірінші көмек беріп жатқан кісі қан ағуын қүштейтіп жатқан барша себептерді жоюы қажет. Жарадарды тыныштандыру, оған күрт әрекеттер жасау, жәтелу, сөйлесу, зорығулар қан ағуын қүштейттіруді түсіндіріп өту керек. Жарадарды өткізіп қою, мұрын-жұтқыншағына қан ағу мүмкіндігінде аздау жағдайын жарату қажет. Мұрын ыстықтап кету салдарынан қанаған болса, науқасты салқын жерге көшіріп, басы мен көкірегіне сұық компрессорлар жасау қажет.

Қан ағуы тоқтамаса, мұрынның екі жартысын мұрын тосығына қатты қысып, тоқтатуға ұрынып көру керек. Мұнда жарадар басы біраз алға иіледі және мұрын мүмкіндігінше жоғарыдан қатты қысылады. Жарадар аузын арқылы тыныс алуды қажет. Мұрынды 3—5 минутқа дейін қысу және ауру ауызға түскен қанды түкіріп тастауы керек.

Мұрынды қысу жерге мұрын жолдарын стерильді күрғақ мақта бөлігі яки 3%-ды водород пероксидіне сулы мақта бөлігімен тампондауға болады. Мұрын жолдарына мақта шарларын тығылғаннан кейін жарадар басы алға енкейтіледі.

Есіту жолы мен ішкі құрылымдары жарақаттанғанда (соққы тиуі, тырналу, бас сүйектері сынуы) қанының ағуы орын алуды мүмкін. Сыртқы есіту жолына воронка формасында оралған дәке тығылыш тоқтатылады. Дәкені құлақтағы дәке байлам ұстап тұрады.

Өткеден қан аққанда бірінші көмек көрсету. Өткеде жарақаттанғанда (көкірекке қатты ұрылғанда, қабыргалар сынғанда), өткеде мен жүректің басқа қатар ауруларында өткеден қан ағуы мүмкін. Жараланған жәтел мен балғамында қызыл көбікті қан түкіреді. Кейде өткеден өте көп қан ағады.

Балғамда қан пайда болғанда, тыныс алуды қыыннататын киім шешіледі. Жарадарға лезде жартылай отыру жағдайы беріледі. Жарадарды

мүмкіндігінше тыныштандыру, оған ем табуы үшін бүтіндей дене және психикалық тыныштық қажеттілігін түсіндіру қажет.

Өпкеден әрқылы қандай қан ағуы бірер ауыр аурудың қатерлі симптомы. Сол үшін бірінші көмектің міндеті жарадарды емдеу мекемесіне жедел жеткізуден тұрады.

Құсақ құпсына қан аққанда бірінші көмек көрсету. Құсақ құзысында қан ағуы қарын бөлшек заттан жарақаттанғанда, бауыр, талақтың жарылуы нәтижесінде болады. Қарын ішіне қан ағуына бауыр мен талақтың кейбір ауулары себепші болуы мүмкін.

Құсақ құпсына қан ағуы қарында қатты ауру пайда болуында жүзеге асады.

Тері қабаттары ағарған, тамыр ұруы (пульс) жылдамдастан болады. Көп қан аққанда есінен талу мүмкін. Жараланғанды горизонтал жатқызып, қарына мұзды дорба қою қажет. Тамақ жеу және сұйықтық ішуге тыйым салынады. Жарадар шұғыл түрде транспортта медицина пунктіне эвакуация жасалады.

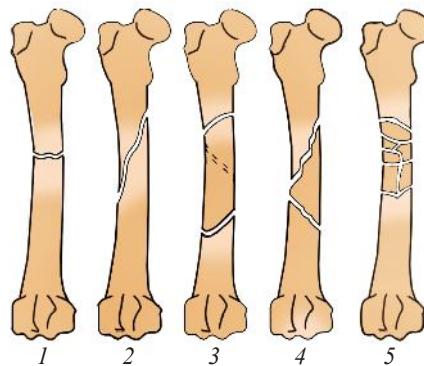
3.3. Сүйектердің сынуында бірінші медициналық көмек көрсету

Сүйектердің сынуы көп кездесетін жарақаттар түріне кіреді. Механикалық әсер және патологиялық өзгерулер нәтижесінде сүйектер бұзылуымен сипатталады. Әрбір сынықта сүйектердің үлкен-кішілігінен тыс, айналадағы жұмсақ тоқымаларға да жарақат әсер етіп, ауыр салдарға алғы келеді.

Сүйек сынуының пайда болу себебіне сәйкес, травматикалық және патологиялық сынулар күзетіледі. Түрлі зақымданулар нәтижесінде травматикалық сынулар пайда болады. Травматикалық сыну сүйекке, оның қаттылығын жеңетін механикалық күш әсер етуі нәтижесінде келіп шығады. Күштің әсер ету механизміне қарай мұндай сынулар төмендегі түрлерге бөлінеді (70-сурет):

- иілген;
- бұралған (ротация);
- қысылған (компрессия);
- дұрыс ұрылған (сондай-ақ оқ тиоінен зақымдану);
- үзілген сынулар.

Сынулар ашық және жабық болады (71-сурет). *Жабық* сыну деп, тері бүтіндігі бұзылмаған жайтта орын алатын сүйек пен айналадағы тоқымалардың зақымдануына айтылады.

70-сурет. Сыну түрлері:

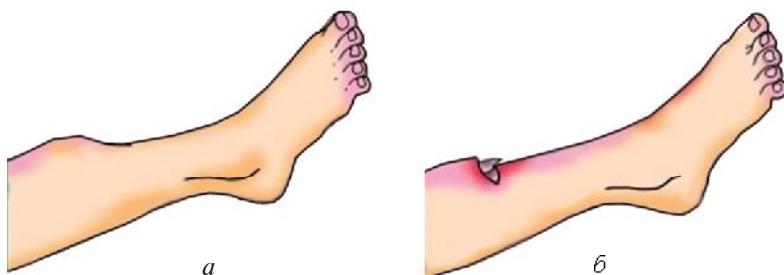
1 — дұрыс ұрылған; 2 — иілген; 3 — бұралған; 4 — қысылған; 5 — ұзілген.

Aishyқ сынууларға жарақат пайда болған, тері бүтіндігі бұзылған жайта болатын жарақаттар кіреді.

Сынулар толық, толық болмаған және сүйек жарылуарына бөлінеді. Сүйектің толық сынуында сүйек бүтіндігі толық бұзылады. Толық болмаған сынуда сүйектің бір бөлігі ғана залалданады. Сүйек жарылғанда бөлімдерге ажыралмаған залалдану орын алады.

Сыну бағытына қарап, көлденен, ұзын, қисық, винт сияқты және бөлшектенген болады. Сынуларда біреу яки бірнеше сүйектер көп жерден залалдануы мүмкін. Соны есепке алып, сыну дара және көп санды сынууларға бөлінеді.

Сүйек сынуулары қарапайым, асқынды, курделі және комбинацияланған болады. Қол-аяқ сүйектерінде көп ұшырайтын сынуларда сынған жер

71-сурет. Сынудың көріністері:

а — жабық; б — ашық.

айналасында күшті ауру, ісік, қан құйылуы, буыннан тыс бүктелетін бөлімдер пайда болуы, жалпы елшемінің қысқаруы сияқты белгілер ұшырайды. Сүйек ашық сынуларында жарақаттан сүйек сынығының сыртқа шығып қалуы күзетледі. Мұнда аяқ-қолдың осы бөлімде буыннан тыс қосымша әрекетшендігі күзетледі және әрекеттенгенде сүйек сынықтарының өзара тиисінен қысырлаған дыбыс есітіледі. Кейде сүйек сынуларында барша белгілер көзге көрінбейді. Бірақ күшті ауру мен әрекеттің қыындығы әлбетте сезіледі.

Қабыргалар сынғанда осы сала басылуы нәтижесінде жарақаттанған тыныс алғанында яки қол тигізілгенде күшті ауру сезеді. Плевра яки өпке тоқымасы да сынып қалған болса, плевра құпсына қан кетуі яки кекірек куысына ауа кіруі күзетледі және бұлардың баршасы тыныс алушың бұзылуына алып келеді.

Омыртқа сынған уақытта белде күшті ауру, сынған жер төменгі бөлігінде бұлшық еттің парез және сал болуы күзетледі.

Жамбас сүйектерінің сынуында жарақаттанған кісі жерінен тұра алмайды және аяқтарды әрекеттендіре алмайды. Қажет болса жамбасқа да аударыла алмайды. Мұндай сынуга ішектер және сидік қабыршағының жарақаттанулары да қосылуы мүмкін.

Сүйек сынулары оның жанынан өткен қан тамыр мен жүйкелердің зақымдануына алып келіп, қан кетуі, сезім және әрекеттің жоғалуы сияқты асқынулар пайда болады, шок жағдайының дамуына себеп болады.

Сүйек сынуларда бірінші көмек көрсетудің жалпы ережелері.

Сүйек сынған жерді көру және жараға (ашық сыну жағдайында) стериль байлам қою керек болса, киім-кешек пен аяқ-киімдер шешілмейді, бәлкім кесіледі. Бірінші кезекте қан кетуі тоқтатылып, асептикалық байлам қойылады. Соң сынып қалған жер қолайлы жағдайға келтіріледі және иммобилизациялайтын байлам қойылады.

Терінің астына яки бұлшық еттің арасына шприц-тюбик көмегінде ауыртпайтын зат жіберіледі.

Сүйек сынықтарын иммобилизация жасау үшін Б-2 «Шиналар» комплектіндегі стандарт шина яки қол асты құралдарынан пайдаланылады. Қол асты құралдары ретінде тақта бөлігі, таяқ, фанер бөлігі, қамыс байламдары мен басқалардан пайдаланса болады.

Қол-аяқтарға қойылған шина бинтпен бекемделеді. Бекемдеу үшін белдік, шарф, орамал, арқан және басқалардан пайдалануға болады.

Егер сүйек сынықтарын иммобилизация жасау үшін шина және қол асты құралдар болмаса, қол тікбұрыш жағдайында бүтіліп, денеге жабыстырып байлап қойылады. Сынып қалған аяқ сау аяққа бинтпен нықтап байланады.

Шиналауды тікелей оқиға орын алған жерде өткізу қажет және жарадар яки науқасты санитарлық транспортында эвакуация жасауға болады. Сүйек сынықтарын жылжытпау үшін шиналарды сақтықпен қою керек. Сүйек сынықтарын дұрыстау, бір-біріне жақындастыру ұсынылмайды. Сүйектің өткір ұшы түртіп шығып теріні жарақаттау қаупі болған жайттар мұнан тыс. Жарақаттанғанды өте сақтықпен көтеру, аяқ-қол мен қеудесін бір уақытта, әрдайым бірдей деңгейде көтеру керек.

Естен тану жәнебасқа жалпы оқиғалардың профилактикасы жарақаттанған органды дұрыс иммобилизация жасау, яғни ол ауру сезімі кем болатын жағдайда мықтап байлау жолымен жабдықталады. Жарадарды ыстық етіп орау, ыстық шай, кофе беру қажет. Мүмкіндігінше ауыру қалдыратын заттарды тері асты яки бұлшық еттер арасына жіберу керек.

Қолы сынып жарақаттанғандарды транспортқа өткізіп, аяқ, жамбас сүйектері, омыртқа қабырғасы сигналдарын жатқызып алып бару керек.

Кейбір жеке сүйек сынуларында шиналарды қою. Желке сүйегі сынғанда, желке және тірсек буындары жарақаттанғанда Крамер (саты сияқты) шиналарынан пайдаланған жайтта иммобилизация жасау қолайлы. Сау жақ күргегінің орта саласынан бастап қойылады және қойылатын шина белге тиіп тұрады. Тікбұрыш пайда болған жайтта желке буыны үстінен қайрылып етіп, білек пен алақанға жабысып тиген жайтта бармақ негізіне дейін жетіп барады. Көмек көрсететін тұлға, шинаны қоюдан алдын оған тиісті форманы беру үшін, алдымен өзінің денесіне қойып сай етіп алуы қажет. Мұның үшін ол өз білегін шина ақырының бір тарапына қояды-да, бас қолмен шинаның екінші бас тарапын ұстайды. Шинаны білектің артырылғанда алақан саласынан төменгі бөлімін бойлап байлап қойылады. Баулар білек буынының шетінде алды және арқылы басқа жаққа желке астына бағыттап барылады. Шинаға керекті форма берілгенге дейінгі моделировка жасалады.

Білек саласында шинаға науа сияқты форма беріледі. Ол мақта қабаттары яки басқа бір матамен оралып шығылады және қойылады. Шина жылжып кетуінің алдын алу үшін оның жоғары белімі екі дәкелі бау көмегінде алақан саласынан төменгі бөлімін бойлап байлап қойылады. Баулар білек буынының шетінде алды және артынан, сынған жердің қарама-қарсы тарапына өтеді.

Шина қоюдан алдын сынның қалған қолдың қолтық асты шұқырына мақта домалағы яки орамал (косинка) орамы қойылады. Қойылған шина бинтпен байланып бекемдеп шығылады.

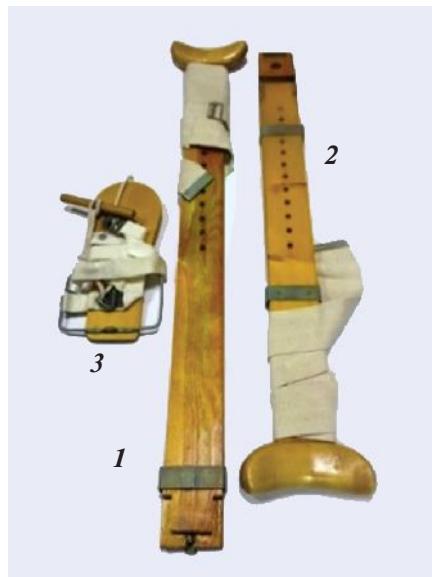
Білек сүйектерінің сынұы. Саты сияқты шина тік үшбұрышты пайда етіп бүгіледі. Мұнда оның бір тараҧының ұзындығы білек пен алақан бармақтары негізіне дұрыс келуі, екінші жақ ұзындығы желкенің $\frac{3}{2}$ бөлігіне дұрыс келуі керек. Тірсек бойынша дұрыс бұрыш пайда етіп бүгілген қол шинаға қойылады және бинтпен бекемдеп шығылады. Егер шина және қол асты құралдары болмаса, дұрыс үшбұрыш пайда етіп, тірсек буында бүтіледіде, орамал (косинка), белдік және басқа құралдар көмегінде денеге мықтап қойылады.

Алақан сүйектерінің сынұы. Білек ұзындығындағы болған саты сияқты шина алынады және ұзындығы бойынша науа сияқты етіп иіледі, екінші тараҧы рулон етіп оралады. Шина бинт көмегінде бекемделеді (72-сурет). Алақан мен білек айтарлықтай үлкен болмаған фанеръ және тақтайлар көмегінде иммобилизация жасалады. Мұндай жайттарда бармақтар жартылай бүгілген жағдайда алақанға мақта яки мата бөлегі қойылады.

72-сурет. Алақан сүйектері сынған уақытта
саты сияқты шинаны қою.

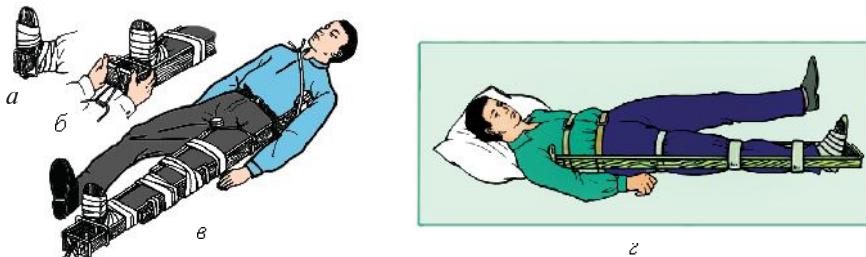
Сан және жіліншік сүйегінің жоғары $\frac{3}{2}$, бөлімі сынупары. Сан сүйегі сынғанда Дитерикс шинасы жақсы транспорт шина есептеледі (73-сурет, 1, 2, 3). Бұл жамбас-сан, тізе мен жіліншік-алақан буындарын жақсы иммобилизация (әрекетсіздікті қамтамасыз етеді) жасау мүмкіндігін береді. Шина ұзындығы оңай өзгертірсе болатын екі ағаштан дайындалған бранш (тақтадан, 1, 2), өтемақы асты құрылғысы және бұрамадан құралған (3).

73-сурет. Дитерикшинасы.

Шинаны қою тәртібі. Шина 2-3 кісімен қойылады. Жараланған шалқысынан жатады. Алғаш шина дайындалады, мұның үшін сыртқы және ішкі шиналар жарадар бойына сәйкестеніп алынады:

- а) жан бранштар сыртқы жақтан қолтық асты және табанға дейін дұрысталауды. Ишкі шот саласына солай қойылады, яғни бранштың еркін тарапы табаннан 10—15 см шығып тұрады;
- б) жатақ жара әрі некроздың алдын алу үшін сүйек бөртіктеріне (жан бас сүйек қанаты, тобықтар) және табанның арт бетіне жұмсақ мата қойылады;
- д) табан астына қойылатын астар аяқ-киімдерге мықтап байланады;
- е) табан астына астар қойылғаннан соң сыртқы шинаны қоюға кірісіледі. Мұның үшін тәменгі ұшы табан құрылғысының сыртқы браншына кірітіледі. Соңшина аяқтан қолтық астына дейін жайғастырылады. Таспа яки бинттің ұштары бранш санылауынан өткізіледі және көкірек қуысын орап байланады. Аяққа шина байланбай тұрылады;
- ф) соң ішкі шина орнатылады. Мұның үшін тәменгі ұшы табанға қойылатын астардың ішкі рамкасынан кірітіледі. Ишкі шинаның бос бөлімі шот саласына тіреліп тұрады. Сыртқы бранштың тесігінен шығарылған таспа яки бинт ұштары санның айналасынан айналдырылып байланады;

- 74-сурет.** Аяқтың Дитерикс шинасы көмегінде иммобилизация жасалуы:
- a* — табан асты құрылғысын бекемдеу;
 - b* — шиналарды табан асты құрылғысындағы скобаларға кіргізу және дене бойынша тегістеп қойып шығу;
 - c* — белдік пен баулар көмегінде шинаны сан және денеге байлан шығу;
 - г* — аяқтың Дитерикс шинасы көмегінде иммобилизация жасап болғаннан соң көрінісі.

г) табан астына қойылатын астарына біріктірілген жіп горизонтал планка тесігінен шығарылып, үштари байланады және бұрап тартуға кірісіледі (74-сурет). Қолдармен жарақаттанған аяқтың табанынан ұстап тартылады, мұнда бранштың бастары қолтық асты және күйікта тіреліп тұруы керек. Содан соң жіпптер арқылы тарту таяқшаны бұрау көмегінде жүзеге асырылады. Тарту тогы аяқтар теңестепейінше жалғастырылады. Бұрама таяқша горизонтал планкаға бинтпен бекемделеді.

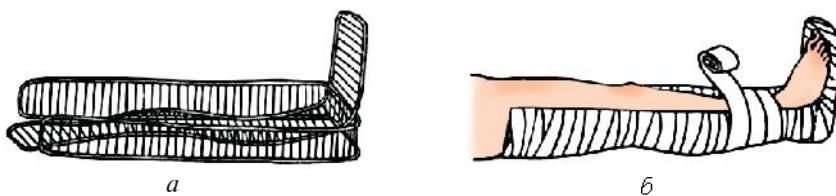
Тарту аяқтағанна соң шинаның бранштары аяқ және денеге бинт спирал сияқты оралған жайтта бекемделіп қойылады;

д) аяқтар асылып қалмауы үшін, сан және жіліншікке арт жақтан фанерлі яки Крамер шинасы қойылады. Мөлшерінен көбірек тарту ауыру және сіңірлерде жатак жаралар пайды болуын есте сақтау керек.

Жіліншік сүйектері сынуында З саты сияқты шинамен иммобилизация жасау қолайлы. Олардың біреуі жіліншіктің арт тарарапына қойылады. Бұл шина аяқ алақанын үзенгі керінісінде ұстап тұруы керек. Жіліншіктің ішкі және сыртқы тарарапына фанерлі шиналарды қолдануға болады (75-сурет).

Бас сүйегінің сынуы. Сынып қалған адам зәмбілге жатқызылады және бас астына ортасы шұқырша етіліп, жұмсақ нәрсе салады. Баstryң екі шетіне ұзынына бойлап жұмсақ валиктер қойылады.

Егер жарадарды бірер ғимараттан вертикал жағдайда алыш шығу қажет болса, алдын оның мойын бөлігіне мақта-дәкелі жаға қойылады. Мұның үшін мойын бірнеше қабат мақтамен оралады. Оның үстінен тығыз етіп, бірақ онша қатты қыспай бинт оралады. Мойын омыртқалары жарақаттанғанда жоғарыда көрсетіп етілгендей ұқсас мақта-дәкелі валик қойылады.

75-сурет. Жіліншікке шина қою:

a — шиналарды бүгіп аяқ формасына келтіру; *b* — шинаны аяққа байлау.

Қабыргалардың сынусы. Бинттеуден алдын жарақаттанған кісіден терен ауа шығару өтініш жасалады. Жарақаттанған кісі көкірек күсының төменгі саласы қатты сығып бинттеледі. Тыныс алынып жатқан уақытта бинттеу уақытынша тоқтатылады. Осы уақытта бинттің бос тұрған үшін тартып тұрылады. Ауруды азайту үшін ауыртпайтын зат тері асты яки бұлшық ет арасына шприц-тюбик көмегінде жіберіледі.

Жақтардың сынусы. Уақытыншалық иммобилизация сақпан сияқты байлам қою көмегінде, сенімді иммобилизация стандарт жақ астына қойылатын шина көмегінде жузеге асырылады (76-сурет).

Жақ астына қойылатын стандартты шина басқа килемтің арнайы байлам және жақ астына қойылатын пластмассалы шинадан құралған болады.

Сапқан сияқты байлам басқа килемтің байламға резенде көмегінде бекітіледі. Аурудың алдын алу мақсатында жақ астына қойылатын пластмасса шина іші мақта-дәкелі қаптамамен толтырылады. Қойылған мақта-дәкелі шинаның шеті шығыш тұруы қажет.

76-сурет. Төменгі жақ сынғанда стандарт басатын байламды қою.

Төменгі жақ және мойын жарақаттануында асфикция дамуының алдын алу мақсатында стандарт басатын байлам қойылмайды.

Омыртқаның сынулары. Омыртқа қабырғасының сыну өте ауыр жарақаттану болады. Аздал әрекет жасауден белде күшті ауыру пайда болуы оның белгісі болып табылады.

Жарақаттанған кісіні отыргызу, тік тұрғызып қою қатаңтыйым салынады. Оны алдымен тегіс, қатты жерге (тақтаға) жатқызған жайтта тыныш жағдай жарату қажет. Дәл осы нәрселерден транспорт иммобилизациясында да пайдаланылады. Тақта болмағанда жарақаттанған кісі есінен талып жатса, оның желкелері мен басының астына куртка яки бұйымдар қабынан жасалған валик қойып, зембілде бетімен жатқызып, транспортта эвакуация жасау қаупсізде болады.

3.4. Көз, құлақ, мұрын, тамақ жарақаттанғанда бірінши медициналық көмек көрсету

Көз химиялық, механикалық, терминалық, радиацияның өтуші әсері және уландыратын заттардан закымдануы мүмкін. Механикалық жарақаттанулар қабақтың жаралануы, көз контузиясы және жаралануын келтіріп шығарады.

Қабақ жарақаттануында ажыраған көз алмасы жарақаттанған және жарақаттанбаған жайтта болуы мүмкін. Көз жарақаттануы тесіп өткен және тесіп өтпеген (өтіп кірмеген), жат заттар түскен яки түспеген болады.

Көз мүйіз передесі тесіліп жарақаттануы қатты ауру, көз жасы ағуы мен конъюнктива қызаруымен характерленеді. Қарапайым тексеру өткізу уақытында көзде жат денелер бар екендігін анықтау қын болғандығынан, лупадан пайдаланылады. Мұндай жарақаттанғандарға өз уақытында дұрыс медициналық көмек көрсетілсе, үлкен қауіп тудырмайды.

Көз мүйіз передесі өте нәзік есептеледі. Егер инфекция түссе, көздің көру қабілеті жоғалады.

Көздің алдыңғы камерасы жоқ болуы мүмкін. Қанталасқан, көз қарашығының ашылып тұрған жарақаты болса, көз ішкі қабаттары, маржан шиша сияқты денесі ағып түседі.

Көз контузиясы. Тұқыл бұйым, нәрсе яки жұдырықпен ұрғанда және жарылудың соққы толқыны ұруы салдарында көз контузиясы байқалады. Көздің іші қысымының жылдамдықпен көтеріліп кетуі нәтижесінде көз ішіндегі шырышты қабат, көз бөліктері реңді перде, маржан, қанды жатық қабат және тор переделер жарақаттанады.

Контузия уақытында көзде ауыру, жарықтықтан қорқу, көру аздап яки бүтіндей жоғалуы, көз алды камерасы, айна сияқты зат және қабаққа қан құйылулар байқалады.

Кейбір жайттарда көз алдыңғы пердесі жарыльп кетуі және көз ішінен ішкі белімдерінің ағып түсі байқалады.

Көздің термикалық қуюі. Көзге жаңып жатқан газ, сұйықтық, қызыған темір бөлшектерінің түсі нәтижесінде қую дамиды. Көз тоқымаларының акуызы жібіп, жансызданып қалуы нәтижесінде тыртық пайда болуы мүмкін.

Көздің қую жағдайы ядро қаруының жарылуында ажыралып шығатын жарықтық нұрлануы салдарынан да болады.

Ядро қаруының жарылуы нәтижесінде ажыралып шыққан жарықтық нұрлануы, көру қабілетінің тәменденеп кетуі яки мұлдем көр болып қалуына алып келеді. Көрмей қалу бір минуттан бір тәулікке дейін жалғасуы мүмкін. Кейіннен көру қабілеті тағы ез жағдайына қайтады.

Құрамында ультракүлгін нұры көп болған нұрлану энергиясы әсерінде көздің қуюі электр жөндеу, қармен қапталған таулы жерлерде ультракүлгін нұрларының қайтарышуы әсерінде байқалуы мүмкін. Ультракүлгін нұрлары әсер еткен уақытынан 6—8 сағаттан кейін қабақ терісі мен конъюнктива қызырып кетіп, жарықтықтан қорқу және көзден мол көз жасы ажыралуы пайда болады. Бұл көріністер бірнеше күннен соң өтіп кетеді.

Көздің химиялық қуюі кислота, сілті және басқа ерітінді тамшыларының түсінде болады. Кислоталар әсерінде құрғақ қарақотыр пайда болады. Кейіннен ол ажыралып түседі. Сілтілермен қую ауыр өтеді. Тоқымалар терең ішкегірігеп кіріп, ерітіп жібереді және суланған қарақотыр пайда болады. Ол ұзақ уақыт ажыралып түспейді және астында тоқымалардың бұзылуы жалғаса береді.

Бірінші медициналық көмек. Жарақаттанғанда, термикалық қүйгенде, көз контузиясында көзге дереу стерильденген байлам қойылады және шұғыл түрде жарақаттанған тұлғаны медицина пунктіне жіберіледі. Көзді тесіп өтетін жарақаттануларда бинокуляр байламы қойылады. Бұл жақсы тыныштық жағдайын қамтамасыз етеді. Жарақаттанған және қүйген көзге дәрі-дәрмек қою яки оны жуу мүмкін емес. Бұл көзге инфекция түсін яки радиоактив заттардың кетуіне алып келеді. Көзге түскен бөгде заттарды алып тастауға әрекет жасамау керек. Тек қана көз және оның айналасындағы топырақ, лай бөліктері және басқа заттар алып тасталады.

Көздің химиялық қуюі мен көзге көп мәлшерде радиоактив тозандар түскен уақытта дереу суық сумен жуып тастау және жарақаттанғанды шұғыл түрде эвакуация жасау керек.

Егерде көзшағылсызы, бір уақыттың өзінде көру қабілетінің жоғалуында ауру сезілсе, көз сезілерлі дәрежеде жарақаттанса және көздің көру қабілеті 0,5—1 сағаттан көп уақыт жоғалған болса, жарақаттанған кісі шұтыл түрде медициналық көмек көрсету үшін медицина пунктіне эвакуация жасалады.

Мұрын жарақаты қан кетуімен қауіпті. Мұндай жайтта науқасты шалқайтып жатқызуға болмайды. Себебі қан кетуі жалғаса береді және қан үйітілгенде ақсазанға келіп түседі. Кейіннен көніл айнуы мен құсу жағдайы күзетіліп, ауру жағдайы жамандасады. Мұндай кезде науқастың басын төменге иген жайтта еткізу яки бетін төменге қаратып жатқызу керек (қарынға). Мұрынға мұздай су, мұз яки қар салынған ыдыс қою керек. Мүмкіндігінше мұрын тесіктеріне сутегі пероксиді ертіндісіне сұлы мақтаны тампон яки тұмауға қарсы тамшылармен сұлы тампон қойылады.

Құлақ қалқаны жарақатының клиникалық кешуі және көрсетілуі керек болған медициналық көмек басқа органдардың тери қабаты жарақатына көрсетілуі керек болған жәрдемнен ерекшеленбейді. Құлақ қалқаны тез бітушен болғандығын есепке алған жайтта, қажет болса құлақ үзіліп түскен болса да, оны мүмкіндігінше ұстап тұруға әрекет жасау керек.

Сыртқы есіту жолы төменгі жақ буыны сынғанда, зеңбірек қарудан жарақаттанғанда, бас сүйегінің негізі сынғанда жарақаттанады. Кейде таяқша пердесінің жыртылу жағдайы байқалады.

Сыртқы есіту жолдарынан қан ағуы ауыр жарақат алған және сүйек негіз белімінің сынғанынан дерек береді. Мұндай жағдайда, әдетте, есіту қабілеті күрт жамандасады, қан арт мия сұйықтығы шөкпелерімен арасасуы есебіне нашар жібиді. Мұндай жағдайда құлаққа стерильденген байлам қойып, жарақаттанғанға жатқан жағдайда медициналық көмек көрсету үшін медицина пунктіне эвакуация жасалады. Құлақтан қан кеткенде, оны тоқтату мақсатында байлам үстінен мұз салынған дорба қоюға болады.

Сыртқы құлақ есіту жолы ішіне жәндік кіріп қалса, есіту жолына бірнеше тамшы жылы су яки вазелин майы 30 минутқа тамызылады. Кейін резиналы дәрі бүріккіш көметінде жылы сумен жуып тасталады. Құлақтан басқа жат заттарды алып тастаудың басқа әдістерін санитария нұсқауышы қолдануы мүмкін емес.

Таяқша пердесінің зақымдануы, Әдетте, сыртқы есіту жолында ауа қысымы күрт көтерілгенде (ок-дәрі жарылғанда, құлаққа шапалақ тартылғанда, сұға секіргенде және басқаларда) болады. Таяқша перденің жыртылуы ауру, қан кетуі, есіту қабілеті төмендеуі және құлақта шуыл

есітілуімен күзетіледі. Мұнда, арт құлақ самалдауының алдын алу мақсатында жарақаттанған құлақ жуылмай және дәрі-дәрмек тамылзылмай, стериль байлам қою керек. Мүмкіндік болса, байлам үстінен мұз салынған ыдыс қан тоқтату үшін қойылады.

Жұтқыншақ, көмей, кеңірдек (трахея) жарақаттанған және жарақаттанғанда көбінесе қан қету салдарында қан тыныс алу жолдарына түседі. Бұл өпке самалдауын келтіріп шығарады және өлім жағдайына алып келеді.

Көмей және кеңірдек жарақаттанғанда дауыс буылады яки сыйырлағандай дауыс шығады. Кейде буылу жайттары орын алады. Жөтелген уақытта жара саласында ауру қүшнейеді, жарадан ауа шығуы мүмкін. Жұтқыншақтың жаралануы жұтынудың бұзылуына алып келеді.

Жұтқыншақ, көмей және кеңірдек жарақаттанғанда бірінші медициналық көмек өмір үшін қауіп төндіретін қан кетуді тоқтату және бүгіліп қалу себептерін жоюдан құралған. Жарақаттанған жерге стериль байлам қою керек.

Бақылау сұрақтары

1. Бірінші медициналық көмек үғымы.
2. Соғыс майданында жарақаттанғандарға көрсетілетін бірінші медициналық көмекке нелер кіреді?
3. Жарақат түрлерін айтып бер.
4. Қан кету түрлері мен белгілерін айтып бер.
5. Қан кетуінде бірінші медициналық көмек көрсету шараларынан нелер кіреді?
6. Қан кетуін тоқтату әдістеріне қайсылар кіреді?
7. Сүйек сынұнының сипаттамасын айтып бер.
8. Сүйек сынұларда бірінші көмек көрсетудің жалпы ережелері нелерден турады?
9. Шиналар қоюдың жалпы ережелеріне нелер кіреді?

**4-тапау. РАДИАЦИЯДАН ЗАҚЫМДАНУ ЖӘНЕ УЛАНДЫРҒЫШ
ЗАТТАРДАН ЗАЛАЛДАНУДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ БІРІНШІ
МЕДИЦИНАЛЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУ**

4.1. Ядро қаруының жарылуы нәтижесінде ажыралып шыққан заттармен залалданғанда санитарлық тексеруді өткізу.

Ядро қаруының жарылу ошағында емдеу-эвакуация іс-шараларын ұйымдастыру және көрсетіліп жасқан бірінші медициналық көмекпің көлемі

Ядро қаруының жарылуы нәтижесінде ажыралып шыққан заттармен залалданғанда санитарлық тексеруі, саралау посында тері қабаттары мен киім-кешектердің радиоактив заттармен зақымданғандық дәрежесі, дозиметриялық тексерулерден алғынған мәліметтерге негізделіп өткізіледі.

Радиоактив заттармен залалданған жеке құрамға санитарлық тексеруі аздал яки толық өткізілуі мүмкін. Бөлімдер жеке құрамы өздерінің иелеп тұрған жерлерінен шығарып, радиоактив заттармен залалданғандығы анықталғаннан соң аздал санитарлық тексеруі өткізіледі. Радиоактив заттардан залалданғанда, залалдану орын алған уақыттан соң бірінші сағаттар ішінде дезактивация өткізіледі.

Радиоактив залалдану ошағынан шыққанан соң аздал санитария тексеруі төмендегідей өткізіледі: жеке қару суға сулы тампондармен екі рет сұртіп дезактивация жасалады, егер ИДП-1 пакеті болса, онда бұл дегазациялаушы пакет көмегінде тексеру өткізіледі; жеке қорғаныс заттары шешіп қағып (сыптырып) тасталады яки сулы матамен сұртіп шығылады; киім-кешек шешіледі және сілкіп қағылады яки сыптырып тасталады, мұнда газтұқыш шешілмейді; қару-жарактар, аяқ-киімдер шешіледі және сулы матамен сұртіп шығылады яки өзіне тиісті құралдармен сыптыралды. Адамның ашық жерлері: қолдары, бой таза сумен жуылады, газтұқыштың бет бөлімі сұртіледі және таза сумен жуылады, соң газтұқыш шешіледі, бет сумен әбден жуылады, ауыз бен тамақ шайылады (77-сурет). Жарадар мен науқастардың толық санитарлық тексеруі медициналық емдеу мекемелерінің санитарлық тексеру өткізу бөлімдерінде өткізіледі.

Толық арнайы тексеру өткізу жеке құрамға толық санитария тексеруін өткізуіді және қару-жарак, техника, киім-кешектер, аяқ-киімдер, құрал-саймандар және жеке қорғаныс құралдарын толық дезактивация, дегазация және дезинфекциялауды өз ішіне алады.

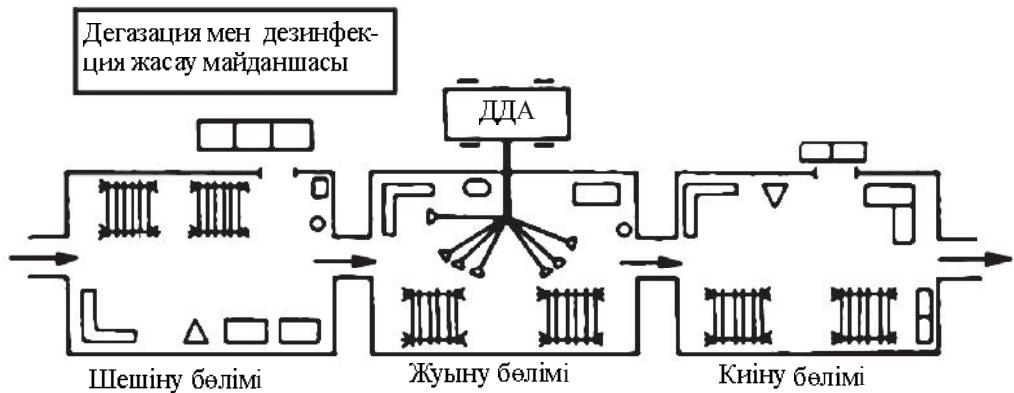

77-сурет. Радиоактив заттардан залалданғанда аздап санитария тексеруін өткізу әдістері.

Толық арнайы тексеру әскерлердің алдына қойылған жауынгерлік міндеттер орындалғаннан кейін және соғыстан шыққаннан соң әскери бөлім командирінің бүйрығы негізінде өткізіледі. Толық арнайы тексеруді өткізу әскери бөлімдердің тұрғылықты тұрғын үйлерінде (яки жасақтар жиналған жерлер), әрекет жасап жатқан бағыттарда және арнайы тексеру аумағында өткізіледі. Арнайы тексеру мүмкіндігінше залалданбаған жерлерде өткізіледі.

Арнайы тексеру өткізу пунктінде төмендегі жерлер ұйымдастырылады және қажетті құралдармен жабдықталады: белуші-бақылау посы; әскери техниканы және қару-жарақты дегазация, дезинфекция жасау майданшасы; жеке қорғаныс құралдарын дегазация, дезактивация жасау майданшасы; санитария тексеруін өткізу майданшасы, заалалданған үсті-басын алмастыру майданшасы; командирлік-күзету пункті (78-сурет).

Ядро қаруының жарылу ошағында, ядро қаруының шабуылы астында қалған және жауынгерлік қабілетін сақтап қалған бөлімдердің жеке құрамы тарапынан өзіне өзі және бір-біріне көмек көрсете шаралары өткізіледі. Бұл өз ішіне жеке аптечка құрамындағы, бастауыш реакцияның алдын алу үшін қолданылатын құралын қабылдауды қамтиды. Егер организм ішіне радиоактив заттардың кіруі байқалған болса, адсорбент қабылданады және кейіннен асқазан жуылады.

78-сурет. Арнайы тексеруді өткізу аумағы.

Комбинацияланған зақымдануларда, бірінші кезекте, механикалық және күю факторларының әсерін жоюға қаратаған шараларда қан кетуін тоқтату және дем аруды тіктеу шаралары көрінеді. Қажет болғанында жеке қорғаныс құралдары (респираторлар, противогаздар, қорғаныс киім-кешектері) қолданылады. Тері қабаттары мен киім-кешектер радиоактив заттармен залалданғанда аздал санитария тексеруі өткізіледі. Залалданған ошақтан және аймақтан қысқа уақыт ішінде жылдамдықпен шығып кету (алып кету) жұмыстары үйимдастырылады. Ядро қаруының жарылуы болған ошақта және радиоактив заттармен залалданған жерлерде бірінші кезекте эвакуация жасалуына мүқтаж болған ауыр жарадарлар тобы ажыратылады.

Санитария нұсқаушысы бірінші медициналық көмек элементтерінің дұрыс орындалуы үстінен бақылау жасайды, қажет болған уақыттарда ауыр жарадарларға және залалданғандарға медициналық көмек көрсетеді. Санитария нұсқаушысы залалданғандар және жарадарларды соғыс майданында іздеп табуда және оларды медицина пунктіне эвакуация жасауда қатысады. Мұнда санитария нұсқаушысы жарадар және залалданғандарға ядро жарылуы ошағынан өздгінен шығып кету үшін жақын болған жолдарды көрсетеді және санитария транспорттарының келуін ескерген жайтта ауыр жарадарлар және залалданғандарды жинау жерін анықтайды. Ауыр жарадарлар мен залалданғандардың соғыс майданында жиналған жерлерін тәуліктің барша уақыттарында жақсы көрінетін белгілер яки «Роза-МТ» радиопеленагациялық куралы көмегінде белгілеп қойылады.

Дәрігерге дейін болған (фельдшерлік) медициналық көмек (батальон, бригада медициналық пункттерінде) өз ішіне алып келінген жарадар мен залалданғандар закымдалудың ауырлық дәрежесін есепке алған жайта саралауды қамтып алады. Мұнда екі топ ажыратылады: ауыр залалданғандар бірінші кезекте эвакуация жасалады; женіл залалданғандар (мүмкіндігінше қысқа уақыт ішінде) екінші кезекте.

Дәрігерге дейін болған (фельдшерлік) медициналық көмек: бастауыш реакцияны алу үшін қолданылатын құралды қайта қабылдау үшін беруді; радиоактив заттардың ішке түсіү күмәндалып жатса — антидотты беруді және кейіннен асқазанды жууды; комбинацияланған жарақаттануларда — ауырпайтын заттарды және антибиотиктерді қайта беру; нұсқауларға негізінен жүрек-қантамырларының дәрі-дәрмектері мен тыныс аналептиктері (кофейн, кордиамин), антигистамин препараттары (димедрол, супрастин және басқалар), транквилизаторларды беруді өз ішіне қамтып алады.

Көрсетіліп жатқан медициналық көмек өз ішіне тек жедел түрде көрсетілетін іс-шараларды — тікелей жарадар және залалданғандардың өмірді сақтап қалуға қаратылған жұмыстарды өткізуі және радиация нұрлануы кем болған жерлерге оларды шұғыл түрде эвакуация жасауды қамтып алады.

4.2. Химиялық қарудың қолданылуы нәтижесінде залалданғандарга бірінші медициналық көмек көрсету

Уландырғыш заттармен залалданғанда аздап тазалауды өткізу. Аздал арнаіры тазалауды өткізуі, әдетте, әскери құрам яки бөлім алдына қойылған жауынгерлік міндет тоқтатылмастан, командирдің бұйрығы негізінде яки әрбір әскери қызметші өздігінен өзіне және бір-біріне өткізеді. Мұнда, уландырғыш заттармен залалданғанда төмендегілер өткізіледі: ашық қалған тері қабаттары, киім-кешек, противогаздың бет белімі шұғыл турде дегазация жасалады. Мұнан тыс, жеке құрам жауынгерлік міндетті орындау уақытында қару-жарақ пен әскери техниканың кейбір беліктеріне тиеді, соның үшін бұл жерлер де дегазация жасалады.

Аздал санитария тазалау жұмыстарын өткізу тәртібі. Уландырғыш зат қолданылған уақытта жеке құрам газтұтқыш пен жеке қорғаныс құралдарында болса, адамның тері қабаттары мен киім-кешегі осы уланған ошақтан шыққаннан соң дегазация жасалады.

Қорғаныс бұйымдарын кимеген жеке құрам ашық жерде орналасқан уақытта, кенеттен дұшпан уландырғыш заттарды қолдаса, шұғыл түрде газтұқыш киіледі, қорғаныс плащи жабынғыш жағдайда киіледі. Дереу залалданған тері қабаттары, киім-кешектің залалданған бөліктер мен противогаздың бет бөлімі химияға қарсы жеке пакет (ИПП-8, ИПП-9, ИПП-10) көмегінде дегазация жасалады. Қару-жарақ залалданған жерден шыққаннан соң дегазация жасалады. Командирдің (бастық) бұйрығына сәйкес қорғаныс плащи, қорғаныс қолқабы, қорғаныс шұлдығы шешіледі. Егер бұл бұйымдар уландырғыш заттар қолданып жатқан уақытта киілген болса, қорғаныс бұйымдары шешілуінен алдын дегазация жасалады. Аздал санитарлық тазалауды өткізіп болғаннан кейін газтұқыш шешілмейді.

Жеке құрам бір уақыттың өзінде уландырғыш, радиоактив заттар мен бактериялы құралдардан залалданған уақытта, химияға қарсы құралдардың көмегінде оларға аздал санитарлық тазалау жұмыстары өткізіледі. Бірінші кезекте уландырғыш заттар дегазация және бактериялы құралдар дезинфекция жасалады, соң радиоактив заттар дезактивация жасалады.

Аздал санитарлық тазалауды өткізу үшін қолданылатын құралдар. Даала жағдайында аздал санитарлық тазалауды өткізу үшін әскери жинақтар мен құралдардан пайдаланылады. Мұнан тыс химияға қарсы жеке пакеттер ИПП-8, ИПП-9, ИПП-10, қару мен киім-кешекті дегазация жасайтын ИДПС-69 жинағы, түйінді дегазация жасайтын ДПП пакеті қолданылады.

Химияға қарсы ИПП-8 жеке пакеті (79-сурет) — терінің ашық орындағына түсken уландырғыш заттарды дегазация жасау және терінің ашық орындарына (мойын, бет, қолдар) тиіл тұратын киім-кешектің жені, жағасы мен противогаздың бет бөлігін дегазация жасауға арналған.

Химияға қарсы жеке пакет дәнекерленген полиэтилен қалтадан құралған болып, оның ішінде дегазациялаушы сұйықтық салынған шиша флакон (135 мл өлшемде сұйықтықпен толтырылған) және төрт 7×10 см-лі мақта-дәкеке тампон бар. ИПП-8, әдетте противогаздың бет бөлімі сақталатын газтұқыш қалтасында алып жүріледі (79-сурет, а).

Пакеттен төмендегідей пайдаланылады:

— уландырғыш зат теріге түсken уақытта жылдам пакет сол қолға алынады, құндақты жыртып қойылған жерінен тартып ақырына дейін жыртылады және сұйықтық толтырылған шиша ыдыс пен мақта-дәкелі тампон алынады;

— шиша ыдыстың қақпағы ашылады;

79-сурет. ИПП-8 жеке пакеті: а — жалты көрінісі; б — сұйықтық салынған шиша залалданған ошақтан шығып кетіледі (алып кетіледі); в — мақта дәкелі тампон.

— мақта дәкелі тампон сұйықтықпен суланады, дененің залалдаушы зат тиген жерлері (сол сұйықтықпен 1—2 минут барысында) жақсылап сұртіледі. Бет сұртіліп жатқан уақытта көзге сұйықтықтың түспеуіне әрекет жасау керек.

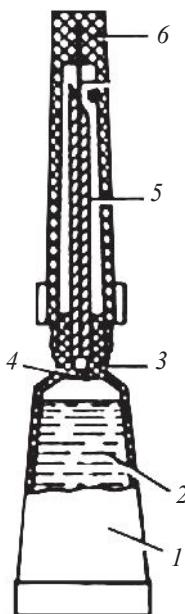
Егер уландырғыш заттың сұйық тамшысы киімге тиген болса, флакон тесігі аздап жабылып, киімнің уландырғыш зат тиген жерлері суланады және тампон жәрдемінде ыскылап сұртіледі.

Тазалап болғаннан кейін тері қабатында артып қалған сұйықтық құрғақ мақта-дәкелі тампон жәрдемінде құрғатылады.

Флаконның қақпағы жабылады және тағы да газтұтқыш қалтасына салып қойылады.

Соғыс майданында көрсетілген бірінші медициналық көмек өз-өзіне, өзара, санитарлық және санитария нұсқаушылары тарарапынан көрсетілетін медициналық көмектен тұрады. Мұнда залалданғандарға:

- дереу газтұтқыш кигізіледі;
- жеке аптечкадағы яки көршілердің сөмкесінен у басатын (афин, будаксим) жіберіледі;
- ИПП-8, ИПП-10 және басқа құралдардың көмегінде аздап өндөу беріледі;
- жәбірлентіндерге нұсқау бойынша жасанды тыныс алдырылады;
- залалданған ошақтан шығып кетіледі (алып кетіледі);
- залалданғандар дереу медицина пунктіне санитарлық яки басқа транспорттарда, қорғаныс құралдарында (бірінші кезекте, ауыр залалданғандар) эвакуация жасалады.

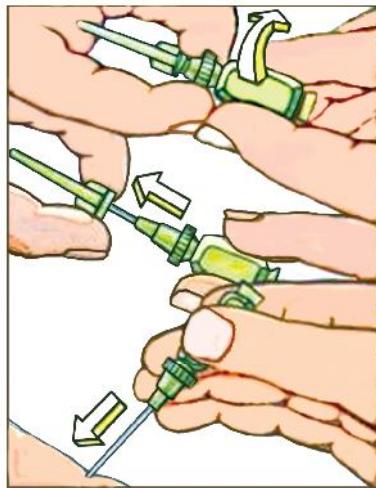

80-сурет. Шприц-тюбик: 1 — антидот салынған пластмассалы тюбик; 2 — антидот; 3 — канюла; 4 — мембрана; 5 — ине; 6 — қалпақ.

Уланудың бірінші клиникалық белгілері пайда болуымен (көз қарашы-тының қысқаруы, миоз, тыныс алудың қындауы және басқалар) 6 фосфорорганикалық уландырғыш заттарға қарсы ү қайтаратын шприц-тюбик (80- сурет) көмегінде өзіне-өзі яки өзара көмек көрсету арқылы тері астына яки бұлшық еттер арасына жіберіледі.

Ү қайтарғышты (антидот) бұлшық ет арасына жіберу үшін қырлы гардишті канюладағы (3) резба бойынша шектеуішке тигенге дейін сүріледі және күшпен 2—3 рет бұрылады. Мұнда инекция инесінің ішкі бөлімі (4) пластмасса тюбиктегі пердени теседі, инені (5) жасырып тұрған қалпақша (6) алынады, кейін тюбикті (1) негізінен ұстап тұрып, ине ұшында сұйықтық (2) пайда болғанға дейінгі аяу сығып шығарылады және залалданған адамның терісі астына яки бұлшық еттерінің арасына ине шашып кірітіледі және сұйықтық жіберіледі (81-сурет). Шприц-тюбикте сұйықтықтың азғана бөлімінің қалуын есте сактау керек.

Шприц-тюбик істетілгеннен соң залалданған адамның қалтасына салып қойылады яки түреуіш көмегінде киіміне тағып қойылады. Бұл ү қайтарғыштың жіберілгендігін білдіреді.

81-сурет. Шприц-тюбикті істету әдісі.

Кейінгі уақытта залалданған химиялық аймақтарда пайдалану үшін бірнеше рет істетілетін автоматтық шприцтер істеп шығарылуда. Бірнеше рет істетілетін автоматтық шприцтер іске салатын құрылғы, бірнеше рет істетілетін қабық және бір рет қолданылатын у қайтарғыштың ертіндісімен толтырылған стериль каспуладан құралған.

Дұшпан тарапынан уландырғыш заттарды қолдану қаупі төнгенде, командирдің бұйрығына сәйкес фосфорорганикалық заттарға қарсы еki таблетка «препарат П-6» профилактикалық у қайтарғышы сумен ішіледі, 5 сағат еткеннен соң тағы еki таблетка сумен ішіледі.

Бақылау сұрақтары

1. Ядро қаруының жарылуы нәтижесінде ажыралып шыққан заттармен залалданғанда санитарлық тазалауды өткізу шаралары нелерден құралған?
2. Ядро қаруының жарылу ошагында емдеу-эвакуация іс-шараларына нелер кіреді?
3. Ядро қаруының жарылу ошагында көрсетіліп жатқан бірінші медициналық көмектің көлеміне нелер кіреді?
4. Уландырғыш заттармен залалданғанда аздап санитарлық тазалауды өткізу тәртібін айтып бер.

**5-тапау. АЗАМАТ ҚОРҒАНЫСЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ
ҚЫЗМЕТИН ҚҰРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ МІНДЕТТЕРІ. ЖӘБІРЛЕНГЕН
ТҮРГЫНДАРҒА БІРІНШІ МЕДИЦИНАЛЫҚ
КӨМЕК ҚОРСЕТУДІ ҰЙЫМДАСТАЫРУ**

5.1. Азаматтық қорғанысы медициналық қызметін құру және оның міндеттері. Азаматтық қорғанысы әскери етілмеген медициналық құрылымдарының сипаттамасы мен міндеті

Мемлекетімізде азаматтық қорғанысы — түрғындарды, материалды байлықтар мен халық шаруашылығы нысандарын табиғи, техноген және экологиялық көріністегі тетенше жағдайлардан, сондай-ақ соғыс кезінде жаппай қырып-жою қаруы және басқа түрдегі қарулардан қорғау мақсатында, тыныштық пен әскери жағдайда жүзеге асырылатын жалпы мемлекеттік қорғаныс шаралары жүйесінен тұрады.

Азаматтық қорғаныс әр түрлі залалдану ошақтарында құтқару, жедел тіктеу жұмыстарын құрайды және жүзеге асырады. Міне, осы шараларды орындау үшін мемлекетіміз деңгейінде, Қарақалпақстан Республикасы, облыс, қала, аудан және халық шаруашылығының басқа объекттерінде Азаматтық қорғаныс штабтары мен қызметтері құрылады. Дәл осы уақытта аталмыш штаб құрамында медициналық қызметке де қажетті мән беріледі.

Азаматтық қорғаныс медициналық қызметінің (АҚМҚ) негізгі міндеттері:

- жарадар мен науқастарға барша түрдегі медициналық көмекті өз уақытында көрсету, олардың денсаулығын мүмкіндігінше деру тіктеу және еңбекке қайтару мақсатында оларды емдеу;

- түрғындардың санитария түрғысынан жақсы жағдайда болуын жабдықтау және дүшпан таралынан жаппай қырып-жою қарулары қолданылуының ынғайсыз санитарлық салдарын жою түрғысынан санитария-гигиена іс-шараларын орындаумен бірге эпидемияларға қарсы іс-шараларды ұйымдастыру;

- түрғындар арасында жүқпалы аурулардың пайда болуы және таралуының алдын алу.

АҚМҚ тыныштық дәүіріндегі денсаулықты сақтау мекемелері базасында, олардың қайсы үйым яки мекемелерге тиісті болуынан тыс аймақтық-істеп шығару бағытына сәйкес құрылады.

Тиісті денсаулықты сақтау мекемелерінің басшылары АҚМҚ бастықтары болып табылады. Медициналық күштер мен құралдарға басшылық етіп бару

үшін бастықтар құзырында медициналық қызмет штабтары құрылады, бұл штабтардың құрамына денсаулықты сақтау жүйесінің басшы қызметкерлері кіреді.

Азаматтық қорғаныс медициналық қызметінің барша күш және құралдары дүшпен тарапынан жаппай қырып-жою қарулары мен басқа шабуыл құралдары қолданылғанында, тұргындарға медициналық көмек беруді ұйымдастыруға арналған болып, олар тыныштық уақытында дайындал барылады. Міне, осы міндеттерді шешу үшін АҚМҚ әскери етілмеген медициналық құрылымдары мен медициналық мекемелерін іске даярлап барады, сондай-ақ тыныштық уақытында болған емдеу, профилактика және санитария-эпидемиология мекемелерінен жеке жағдайларда пайдалануды жоспарлайды.

Азаматтық қорғаныстың әскери етілмеген медициналық құрылымдарына төмендегілер кіреді:

- бастық және санпосышылардан құралған санитария посы (СП);
- медициналық қызметкер дружинасы, мұның құрамына төмендегілер кіреді: дружина бастығы, саяси басшы, байланысшы, сандружинашылар (бұлар төрт кісіден құралған звеноларға біріктіледі);
- тыныштық уақытындағы емдеу-профилактика мекемесі базасында ұйымдастырылатын бірінші медициналық көмек бөлімі;
- тыныштық уақытында болған санитария-эпидемиология станциялары базасында құрылатын эпидемияға қарсы көшпелі бөлім.

АҚМҚ-ның медициналық мекемелері қатарына төмендегілер кіреді: саралау-эвакуация госпиталдары, бас аурұханалар, мамандандырылған және көп маманды аурұханалар.

Бұл мекемелер қала сыртында орналасқан болады және аурұхана коллекторларына біріктіледі. Бірнеше аурұхана коллекторлары аурұхана базасын құрайды.

5.2. Күю, мұздау жағдайлары және басқа бақытсыз оқиғалар орын алғанда бірінші медициналық көмек көрсету

Күюде бірінші медициналық көмек көрсету

Күю — жоғары температура (терминалық күю), химиялық заттар (химиялық күю), рентген және күн нұрлары, ядро бомбалары қабығындағы нұрлану (нұрдан күю), электр тогы әсерінен орын алатын тоқымалардың зақымдануы.

Термикалық кую — денеге жоғары температураның (өрт, қайнаған су, ыстық сұйықтық, газ, шоқ болған және ерітілген металдардың басқа) тікелей әсерінен пайда болады. Закымданудың ауыр-женілдігі әсер етіп жатқан ауаралының жоғарылығы, әсер ету мерзімі, күйген саланың үлкен-кішілігі мен күйген салаға байланысты. Қысым астындағы өрт пен бу әсерінде ауыр кую оқиғалары болады.

Бұл жайтта атмосферамен тұтасатын ауыз қуысы, трахея мен басқа мүшелер күюі мүмкін. Көбінесе қол, аяқ пен көз, кеуде мен бас күйеді.

Күюдің ауыр-женілдігі оның қанша жерге таралғандығы және дененің қандай терендікте зақымданғандығына байланысты. Күйген сала қашалықты үлкен және зақымдану терең болса, науқастың өмірі үшін қауіп-қатер соншалықты үлкен болады. Денениң 1/3 белігі күйгенде көбінесе науқас қайтыс болады.

Закымданған саланың терендігіне қарай күюдің төрт дәрежесі бар.

I дәрежелі кую (эрите ма) терінің қызаруы, ісінуі және аурумен пайда болады. Күюдің бұл женіл дәрежесі теріде майланудың дамуымен харakterленеді. Майлану оқиғалары аздап тез (3—6 күнде) етіп кетеді. Кейінгі күндерде теріде қабық тастау байқалады.

II дәрежелі кую (көбіршіктердің пайда болуы) азғантай құрт көрініс тапқан майлану реакциясы өріс алуымен харakterленеді. Қатты ауру терінің қызаруы және эпидермис қабаты көшіп, тынық яки лайқалау сұйықтықпен толған көбіршік пайда болуымен өтеді. II дәрежелі күюде терінің терең қабаттары зақымдалмайды. Соның үшін күйген бетке инфекция түспесе, бір апта өткеннен кейін, терінің барша қабаттары тіктеліп, тыртық қалмайды. 10—15 күн өткеннен кейін, ауру бүтіндей сауығады. Көбіршіктерге инфекция түскенде тіктелу құрт бұзылады және күйген сала ақырын едәуір мерзімнен соң жазылады.

III дәрежелі күюде терінің барша қабаттары некрозға ұшырайды (жансызданады). Тері жасушаларындағы акуыз бен қан жібиді. Қатты қабық пайда етеді, қабық астында зақымданған және жансызданған тоқымаляр болады. III дәрежелі күйген сала тыртық болып екінші тәртіпте аяқталады. Зақымданған жерде гранулляциялы тоқыма дамиды. Ол біріктіруші тоқымамен алмасып, терең орналасқан жұлдыз сияқты тыртық пайда болады.

IV дәрежелі кую (көмірлену) тоқымаға өте жоғары температура (волт жайы алауы, еріген металл) әсерінде пайда болады. Бұл күюдің ең ауыр формасы болып, тері, бұлшық ет, сінір, сүйек және басқалар жарақаттанады.

Күюдің III және IV дәрежесі ақырын бітеді және күйген сала терісін көшіріп өткізу жолымен ғана жасыруға болады.

Күю ауыр салдарды келтіріп шығарады. Бұл жайт, бір жақтан орталық жүйке жүйесіндегі өзгерулер (аурудан шок пайда болуы), екінші жақтан, қан мен ішкі органдар функциясындағы өзгерулерден (интоксация) пайда болады.

Терминалық күюде бірінші көмек көрсету тәртібі жоғарыда көрсетілген.

Ұсіген, күн ұрган және ыстыққа еліткен, суга шөккен, ұлы жылан және жәндіктер шаққандарға бірінші медицинальщ көмек

Ұсіген (сұық ұруы) организм тоқымаларына тәмен температура әсер етуі нәтижесінде осы тоқымалардың зақымданыш қалуымен сипатталады. Тоқымалар райы 0°C-ден жоғарырақ болып тұрғанда да үсіп қалуы мүмкін, әсіресе, күндер бірде ысып-сұып тұрғанда солай болады. Аяқ-киімнің су және тар болуы, сұық ауада, қарда, сұық жаңбыр астында ұзақ үақыт қимылдамай тұрып қалу үсіп қалуды тездетеді. Көбірек қол-аяқтарды, әсіресе, аяқтарды сұық алғатын болады. Сұық әсер еткенде алдымен сол жер шашып, ұсігені сезіледі, ашып тұрады, кейін терісі ағарып яки көгеріп, сезбейтін болып қалады. Қол яки аяқ белсенді әрекет ете алмайды. Зақымданудың қаншалықты терең және кең жайылғандығын сұық әсері тоқтағанынан кейін, кейде бірнеше күн өткенінен кейін анықтаса болады (ұсіген жер ісініп, онда майлану басталады яки тоқымалар өлең — некроз басталады).

Тоқымалардың қаншалықты терең зақымданғанына қарап, үсіп қалудың тәрт дәрежесі ерекшеленеді: женіл (I), орташа ауыр (II), ауыр (III) және ете ауыр (IV) (82-сурет).

82-сурет. Сұық ұруының көрінісі.

Суық ұрудың I дәрежесі тері қан айналуының тіктелетін бұзылуар жағдайындағы улануымен харakterленеді. Зақымданған адамның терісі ағарып, біраз іскең, сезімталдығы күрт төмендеген яки бүтіндей жоғалған болады. Жылытудан соң тері көкшіл-қызыл түске кіреді, ісік азаяды. Мұнда көбінесе лоқылдаған ауру болады. Майлану (ісік, қызарушылық, ауру) бірнеше күнге дейін сақталып, ақырын жоғалады. Кейіннен терінің қабық тастауы және қышуы байқалады. Суық ұрган сала көбінесе суыққа әлсіз болып қалады.

Суық ұруының II дәрежесі тері беті қабаттарының некрозымен пайда болады. Жылытудан соң зақымданған адамның ағарған терісі тоқ қызыл көкшіл түске кіреді. Тез тоқымалар ісінуі дамып, суық ұрган жер айналасында тынық яки ақ түсті сұйықтықпен толған көбіршіктер пайда болады. Зақымданған салада қан айналуы ақырын тіктеледі және теріде сезімталдықтың бұзылуы ұзақ уақытқа дейін сақталып қалуы мүмкін. Бірақ ұзақ уақытқа дейін азғантай ауру болады. Суық ұруының бұл дәрежесінде жалпы өзгерулер болады: дене температурасы көтеріледі, тәбет пен ұйқы нашарлайды. Бұл жердегі тері ұзақ уақытқа дейін көкшіл, сезімталдығы төмен болып қалады.

Суық ұруының III дәрежесі қан айналу жүйесінің бұзылуы (тамырлар тромбозы), терінің барша қабаттары мен жұмсақ тоқымалардың әр түрлі терендікте некрозға ұшырауына алып келеді. Мұнда қаншалықты терең зақымданғандық ақырын анықталады. Алғашқы күндері тері некрозы тіркеледі. Геморрагикалық және тоқ қоңыр түсті сұйықтықпен толған көбіршіктер пайда болады. Терең тоқымалардың зақымдары 3—5 күн өткеннен кейін, өршіп жатқан сұлы гангрена көрінісінде анықталады. Суық ұруының бұл дәрежесінде жалпы өзгерулер аздап көп жүзеге асады. Мәселен, интоксация науқастың қатты тітіреп қақсауы және терлеуі, көніл-куйінің бұзылуы, айналадағы оқиғаларға немікүрайды қарауында көрінеді.

Суық ұруының IV дәрежесі тоқымалардың барша қабаттары, атап айтқанда, сүйектердің де жансыздануымен хартерленеді. Мұндай терең суық ұруында денениң зақымданған бөлігін жылытып болмайды. Ол суықтығынша қалады және ешнәрсені сезбейді. Тері қара сұйықтыққа толған көбіршіктермен қапталады. Зақымдану шекарасы ақырын анықталады. Демаркациялысызық 10—17 күн өткеннен кейін пайда болады. Зақымданған жер айналасы тез қарайады және құргай бастайды (мумиоланады). Некрозға ұшыраған саланың көшіп түсу процесі ұзаққа созылады (1—2 ай) және жарақат өте ақырын біtedі.

Ауа сүйк, әсіресе, самал болып тұрғанда дene терісінің ашық жерлерін жасырып алу қажет. Адам қатты сүйкта болған кезінде беті ашық бөліктегінің сезімталдығын дембе-дем тексеріп тұруы керек. Үсіп қалуына жол бермеу үшін әр түрлі сұртпелі дәрілер, яғни бальзамдар істетудің пайдасы жоқ.

Бірінші медициналық көмек көрсетуде зақымданған адамды ыстық ғимаратқа алып кіріліп, ыстық сулы ваннаға салынады, егер де мұның лажы болмаса, оны сол жердің өзінде сүйктан сақтап, оған ыстық шай, кофе ішіріледі. Сулы кіммен аяқтім мүмкіндігінше құрғағанына алмастырылады. Тоқымаларда өзгерулер басталмаған болса (теріде қабыршықтар, еті өлген жерлер жоқ болса), үсіген жерлер спирт, әтірмен сұртіліп, мақта тампонмен яки жуып, құрғатылан қолдармен тері қызыарып шыққанға дейін жайбарақат ысқыланады.

Зақымданған адам тоқымаларында жоғарыдағы өзгерулер басталған болса, мұндай жайттарда зақымданған жерлері спиртпен сұртіліп, үстінен стериль байламмен байпап қойылады. Сүйк алуының әрқылы дәрежесінде де зақымданған жерлер терісін қармен ысқылау ұсынылмайды. Бұл зақымданғаның жағдайының нашарлауына алып келуі мүмкін.

Ыстық елтуі жоғары температура ұзақ әсер етіп тұруы нәтижесінде бүкіл мүшe мен дene шектен тыс қызып кеткенінде басталады. Күн ұруы да ыстық елтуінің бір түрі. Күн нұрларының ашық денеге тікелей әсер етуі нәтижесінде адамды күн ұрады. Дәл сол уақытта организмді ыстықтық елтуі, яғни терморегуляция ізден шығып, бас ауруы пайда болады, адамның құлақтары шынқылдалап, басы айналады, дәрмені құрғайды, көнілі айниды және құсады.

Ауыр жайттарда адамның дene температурасы 40°С-ге дейін көтеріліп, сандырақтайты, көз қарашықтары кеңейіп кетеді, тыныс алуды жылдамдасып, минутына 35—40-қа дейін, пульсі 140—160-қа дейін тиеді, кейде адам өзіннен кетіп қалады. Бірінші медициналық көмекті көрсетуде науқасты ісініп кеткен жерден алып шығып, сыйып тұрған кімдерін шешіп алу, басын білкеу көтеріп, жатқызып қою керек. Басына және жүрек саласына сүйк нәрсе басу, нашатыр спиртті иіскету, көп сұйықтық — шай, кофе ішкізу қажет.

Есінен тану мияда қан айналуының қысқа мерзім ізден шығуымен өтетін ауа жетіспеушілігінің көрінісі. Мұндай оқиға психикалық жарақаттар, қатты бас ауруы уақытында және қан кетіп тұрған кезде, науқастар күрт әрекет етіп, орнынан бірден тұрғанда болуы мүмкін. Адам есінен танғанда, жалпы, дәрмені құрғап, басы айналады, құлақтары шынқылдайды, кездерінің алды

қараңғыланып, бірнеше минут өзін білмей қалады. Науқас құлап түседі, денесі ағарып, терлеп тұрады. Пульсі әлсіреп, минутына 40—60 реттен ұрады.

Бірінші медициналық көмек көрсетуде, науқастың аяғын аздап көтеріп, жатқызып қою (басы биік түрмайтын болуы керек), жағасын шешіп, бетін сұық сүмен сұрту, нашатыр спиртін іскету керек. Адам өзіне келе бермейтін болса, жасанды дем бере бастау қажет.

Суда шөгү деп, тыныс алу жолдарының сұйықтыққа, кейде суға толып қалуына айтылады. Суға шеккен адамның бронхтары және өпкесіне су кіріп, тыныс алуы тоқтайты, бірден кислородтың жетіспеуі басталып, жүрек қызметі де тоқтап қалады. Мұндай жайтта барынша деру судан шығарып алу қажет (83-сурет). Оны судан шығарып алғаннан кейін белгі дейін шешіндіріп, аузы мен мұрны балшық және шылымшықтан әбден тазаланады, домалақтап орап биіктеу етіп қойылған нәрсе үстіне яки бірер құтқару үшін барша қол құралдарынан пайдаланған кісі тізесіне қарнымен жатқызылады және содан кейін кекірек қуысына басып, өпкесімен асқазанындағы су шығарып

Құтқару үшін барша қол құралдарынан пайдалан.

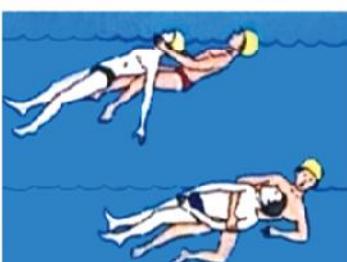
Аударылған қайықтан ұзаққа жүзіп кетпе, оны жағалауға жүзіп итеріп көмек күт

Шөгіп жатқан адамды тек қайықтың алдыңында тарапынан қайықка тартып шығар.

10 минут ішінде шеккен адамды су астынан көтеріп шығуда әрекетінді тоқтатпа.

Шөгіп жатқан адамның өзінді үстап қалуына жол берме. Оны жағалауға сүзіп алып шығуда басының судан тыс шығып тұруына назар әудар.

Шеккен адамды жағалауға шығарып, ауыз қуысын тазалап, ауа жолынан, өпкеден және асқазаннан суды шығарып таста.

83-сурет. Суға шеккен адамды құтқару тәртібі.

тасталады. Соң жарақаттанған адамды шалқасына жатқызып, дереу жасанды дем беруге және жүректі жанама ұқалауға кірісіледі.

«Ауыздан ауызға» әдісімен жасанды тыныс алдыру баршадан көбірек пайда береді (84-сурет). Мұндай жасанды тыныс алдыру жарақаттанған адамның тыныс алуы қалпына келгенге дейін жалғастырып барылады. Тыныс алу тіктеліп, жарақаттанған адам өзіне келе бермейтін болса, ол уақытта жасанды тыныс алдыру және жүректі жанама ұқалау өлімнің объектив белгілері пайда болғаннан кейінғана тоқтатылады (көз қарашықтары кеңейіп, көздерінің жарықтыққа мүлдем әсер етпеуі, ұзақ ұақыт барысында жүректің ұрмай тұруы, мүрде дақтарының пайда болуы).

Тыныс алушмен жүрек қызметі тіктеліп, қалпына келгенде жарақа танған адамның денесін жылыту шараларының көрілуі, оған қайнаған шай ішкізу және медициналық мекемеге алып бару керек.

Улы жыландар: қарапайым қара жылан, гурза, көзәйнекті және басқа жыландар, сондай-ақ қарақұрт және тарантул сияқты өрмекшілердің шағуы өмір үшін қауіпті. Мұнда бірінші медициналық көмекті дереу көрсету керек. Жарақаттан соң 4—5 минут барысында бірнеше тамшы қан сығып шығарылады. Жарақаттан уды сорып алу үшін оған қансорғыш банка қойылады. Уды ауызбен сорып алып тастауға болмайды — адамның ауыз куысы передесінде арзымайтын жарақаттар яки ауру тістері болса, бұл қауіпті. Жылан (күрзі, көзәйнекті жылан) шаққан адамға жылан шаққанынан кейін бір сағаттан кешіктірмей антикүрзі сарсуын укол қыту қажет. Мұндай сарсу болмаса, жылан шаққан жерді жанып тұрған күкіртпен күйдіру ұсынылады. Сорылып өтүте үлгірмеген у ыдырап кетеді. Адамды аралар, тұкті ара, сары аралар шағып алғанында, жарақаттан ара инесі альш тасталып, үстінен нашатыр спирт араластырылған сумен примочка (бальзам) қойылады.

84-сурет. «Ауыздан ауызға» әдісімен жасанды тыныс алдыру.

Байлам түрлери, оларды қою ережелері. Байлам жарақатты жасырып, байлап қою үшін қолданылатын материал. Байламды жараға қою процесіне *байлау* деп айтылады. Байлам екі бөліктен: жараға тіреліп тұратын ішкі және байламды тұтыңы, ұстап тұратын сыртқы бөліктен құралған. Байламның ішкі бөлімі стериль болуы керек.

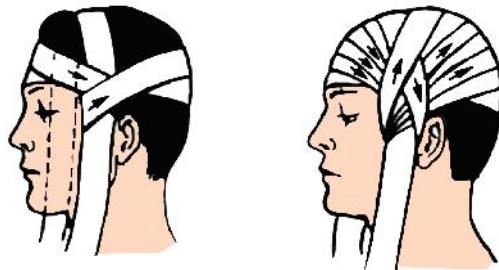
Бірінші рет қойып байланатын байлам *бастауыш стериль байлам* дедінеді. Байламдарды қою кезінде артықша ауру болмайтындығына әрекет ету қажет. Бинтті оң қолда ұстап, сол қолмен байламды ұстап тұру және бинт орамдарын дұрыстап бару керек. Бинтті байламнан үзбей тұрып, солдан онға қарап, жазып барылады және кезектегі әрбір орамымен алдыңғысының жартысына дейін қаптап орала береді. Қан айналуына кедергі бермеу үшін байламды оншалықты қатты баспайтын (басып тұратын арнайы байлам қою керек болатын жайтардан тыс) және жарақаттан түсіп кетпеуі үшін оншалықты бос етпей қойылады.

Бастауыш байлам қоюдан алдын, жарағалас нәрсетүсірмей зақымданғанда ренжітпеген жайтта жарақатты ашып, жалаңаштау керек. Жарақаттың ауыр-женілдігі, ауа-райы мен жергілікті жағдай ескеріліп алынып, үстінгі киім шешіп алынады яки қырқып тасталады. Киім алдын сау жақтан, кейін зақымданған жақтан шешіледі.

Аязды кездерде жәбірленуші жаурап қалмауы, сондай-ақ жағдайы ауырларға жедел түрде бірінші медициналық көмек көрсетіліп жатқанда, киімнің жарақат саласындағы бөлімі қырқып алынады. Жарақатқа жабысып қалған киімді шешіп алуға болмайды, оны қайшымен үқыпты кесіп алу және байлам қою керек. Шешіп алынған киімді кері тәртіpte: алдын зақымданған жаққа, кейін сау жаққа кигізіледі.

Бас пен көкірекке стериль байламдар қою. Бас жарақаттанған кезде, әр түрлі бинт байламдар, косинкалар, стериль салфеткалар және жабысқақ пластырден пайдаланып, байлап қоюға болады.

Бастың шашты бөлігі жарақатына «чепес» байлам қойылады (85-сурет). Мұндай байлам бинтпен тәменгі жаққа байлап бекемделеді. Бинтten 1 метрдей келетін етіп қырқып алынып, ортасы жарақатты жауып тұрған стериль салфетка үстіне, бастың тәбе жағына қойылады, оның ұштары құлақтардың алдынан тік тәменге түсіріліп, тығыз етіп тартып тұрылады. Бастаң гір айналдырып ұстап тұратын бинт өткізіледі, соң түйілетін жерге жеткенінен кейін бинтті осы жерден қайтарып, қисық жайтта шүйдеге қарап алып барылады.

85-сурет. Басты «чепез» көрінісінде байлау.

Бинт екінші жақтан да түйілетін жер айналасынан қайтарылып, қисық түрде маңдайға қарап жүргізіледі. Осылайша бинтті бір рет шүйдеден және кейінгі рет маңдайдан өткізіп және әрдайым тік жүргізіп барып, бастың бүкіл шашты бөлімі жауып шығылады. Содан кейін бинтті 2—3 рет гір айналдырып орап, байлам мықтап қойылады. Түйіннің ұштары иек астынан көбелек нұсқа етіп байланады.

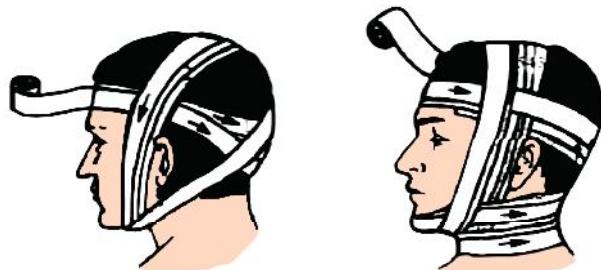
Адамның мойны, тамағы яки шүйдесі жарақаттанған болса, бұт сияқты байлам қойылады (86-сурет). Алдымен бинтті басқа гір айналдырып байланады, соң сол құлақтың жоғарысы мен артынан оны қисық бағытта мойынға қарай төменге түсіріледі.

Кейін бинт мойынның оң жан бетімен бойлап барып, алдыңғы бетін жасырады және еңсеге қайтып келеді, оң және сол құлақтың жоғарысынан өтіп, алдыңғы орамдарын қайталайды. Басты гір айналдырып бинтпен орап, байлам мығымдал қойылады.

Баста үлкен жарақаттар орын алғанда, бет саласы жарақаттанғанда «жүген» көрінісінде байлам қойған макұл (87-сурет). Бинтті маңдайдан

86-сурет. Шүйде саласын крестик етіп байлау.

87-сурет. Басты «жүген» көрінісінде байлау.

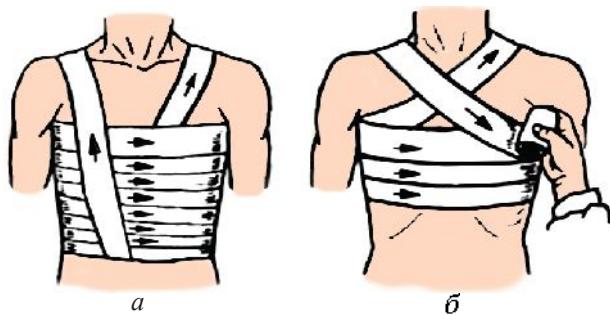
2—3 рет гір айналдырып ұстап тұратындағы етіп орап алғаннан кейін шүйдеден мойын мен иекке қарап жүргізіледі, шүйдемен бас тәбесінен өткізіп бірнеше рет тік оралады, соң бинт иек астынан етіп, шүйде бойлап барады және кейін оны алдынғыдан етіп тағы гір айналдырып оралады. Бет жарақаттанған болса, қосымша орамдар етіп, бетінің баршасын жауып ораута болады.

Мұрын, мандай мен еңсе жарақатында сапқан сияқты байламнан пайдаланылады (88-сурет). Байлам астынан жарақат бетіне стериль салфетка яки бинт қойылады.

Көкірекке спираль яки бұт сияқты байлам қойылады. Спираль байлам қою үшін (89-сурет, а) бинттің үш тарарапынан шамамен 1,5 м ұзындықта кесіп алынып, оны сау желкеге салынады және көкіректе қысық етіп асылдырып қойылады. Бинтті спираль жайтта жүргізіп, көкірек қуысының арт тарарапы төменинен бастап бинттеп шығылады. Бинттің еркін асылып тұрған ұштары байланады.

88-сурет. Сапқан сияқты байлам: а — мұрынды; б — мандайды; в — иекті байлау.

89-сурет. Көкіректі байлайу: а — спираль сияқты; б — бұт сияқты.

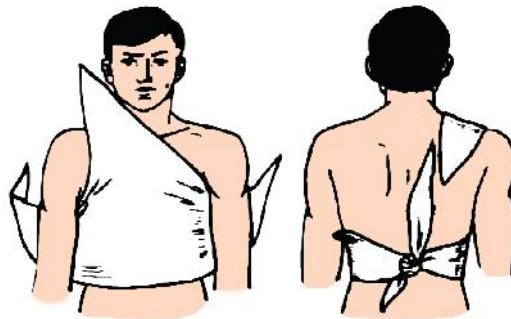
Көкірекке бұт сияқты байламды бинтті (89-сурет, б) ұстап тұратындағы етіп 2—3 рет гір айналдырып орау жолымен төменнен салып барылады, соң арқаның оң тараудынан сол желкеге өткізіледі, кейін ұстап тұратындағы етіп гір айналдырып оралады, төменнен оң желке аса, тағы көкірек құысы гір айналдырып оралады; гір айналдырып оралған соңғы бинт орамының ұшы түйреуішпен мықтап қойылады.

Көкірек құысында тесін өткен жарақат болғанда, герметикалық (окклюзион) байлам қойылады. Алдымен жарақатқа 3—4 қабат етіп стериль салфетка яки стериль бинт, кейін бір қабат мақта, соң ауа өткізбейтін бір бөлек материал (жеке байлам пакетінің резеңке сіндірілген қабығы, жабысқақ пластыры тілімдері, кленка) қою және қатты етіп бинттеу керек. Ауа өткізбейтін материал жарақатты бұтіндей қантап, шеттерінен 1—2 см шығып тұратын болуы қажет.

Бас яки көкіректің улкен жерлері күйгенде қосинка байлам баршадан көбірек сақтайтын болады. Күйген жердің үстіне стериль салфеткалар жабылып, 90-суретте көрсетілгендей етіп мықтап байлап қойылады.

Қарын мен қолга стериль байламдар қою. Қарын саласы жарақаттары арасында қарынды тесіп кіргені өмір үшін баршадан сәйкес көбірек қауіпті. Міне сондай жарада ішкі органдар, ішек қарын және шарбы май сыртқа шығып қалуы, өте көп қан жоғалтуы мүмкін.

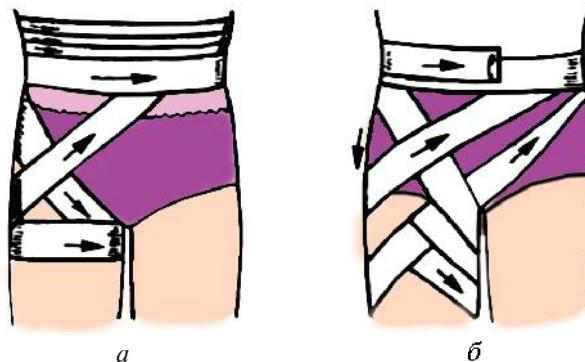
Ішкі органдар шығып қалған болса, оларды құрсақ құысына қайтарып түсіріп қоюға болмайды. Шығып қалған ішкі органдар жанындағы жарақатты стериль салфетка яки стериль бинтпен орап жауып қою қажет. Салфеткаға жұмсақ мақта-дәке шеңбер қою және байламды оншалықты қатты етіп байламау керек. Қарында тесіп кірген жарақаты барларға су іштіруге болмайды, тек еріндерін сулап тұруға болады. Қарынның үстінді

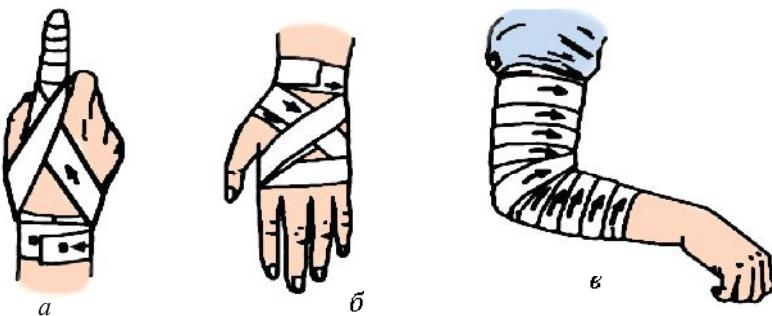
90-сурет. Көкіректі косинкамен байлау.

бөлгіне стериль байлам қойылады, мұнда бинт тәменнен жоғарыға жаққа гір айналдырып орап шығылады. Қарынның тәменгі тараптына спираль байлам қойылатын болса, түсіп кете береді, осы тұрғыдан мұнда қарын және шов саласына масақ көрінісінде байлам қойылады (91-сурет, *a, б*). Мұндай байлам қарынды бинтпен гір айналдырып ораудан басталады, соң бинт санның сыртқы бетімен бойлап оны орап өтеді және кейін қарынды тағы гір айналдырып орап барады.

Қолға, әдетте, спираль, масақ сияқты және бұт сияқты байламдар қойылады. Бармаққа спираль байлам қоюды (92-сурет, *a*) алақанның үстін гір айналдырып орап алудан басталады, соң бинтті қол алақанының артынан тырнақ фалангасына алып барылады және бармақтың ұшынан түбіне дейінгі бинтті спираль етіп орап шығылады, тағы қол алақанының артынан өткізіп, бинтті алақан үстіне бойлап қойылады.

91-сурет. Қарынның тәменгі саласымен (*a*) шов саласын (*б*) масақ сияқты етіп байлау.

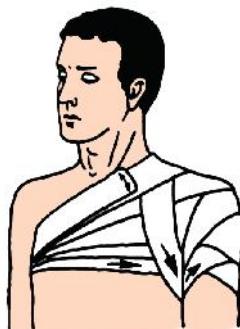

92-сурет. Байламдар: а — бармақты спираль сияқты етіп байлау; б — қол алақанын бұтсияқты етіп байлау; в — тірсек буынын спираль сияқты етіп байлау.

Қол алақанының алақан яки арт таралы жарақаттанғанында, бұтсияқты байламды алақан үстінде ұстап тұратын орам салудан басталады. Одан соң бинт 92-сурет, б-да көрсетілгендей етіп, қол алақанының артынан алақанына алыш етіледі. Желке және білекке спираль сияқты байламдар салынады, мұнда бинтті дембе-дем қайтарылып, төменинен жоғары жаққа орап барылады.

Тірсек буынына байлам (92-сурет, д) бинтті спираль сияқты етіп орап салынады, мұнда бинт орамдары тірсек шұқырында кесіліп, бір рет білекке және бір рет желкеге салып барылады.

Желке буынына байлам салуда (93-сурет) бинтті алдын сау таралтағы қолтық асты шұқырынан көкірек және арқадан қолтық асты шұқыршасы сол бетімен бойлап сынып қалған желкенің сыртқы белгігіне өткізіліп, сау қолтық асты шұқыры сол арқадан алыш келінеді және буынның баршасы

93-сурет. Желке буынын байлау.

94-сурет. Табанды байлау.

жабылтмайынша бинт орамдары қайталана береді, бинттің ұшы көкірекке түйрегішпен мықтап қойылады.

Білек яки желкे сүйегінде қан ағуы тоқталып жатқандығынан кейін косинка байлам салып байланады. Косинка астына жарақат бетіне стериль салфетка мен бір қабат мақта қойылып, косинка орамалмен мықтап байланады.

Аяқ алақаны мен жіліншік салаларына байлам аяқтан аяқ-киімді шешіп алғаннан кейін қойылады. Табан саласына байлам (94-сурет)

қоюда бинттің бірінші орамын табанның баршадан сәйкес көбірек қомпайып шығып тұратын жерінен өткізіп салынады, кейін бинттің бірінші орамынан кезекпе-кезек жоғарыға және төменге алып оралады, байламды мықтап қою үшін бинтті қысық және сегіз сияқты етіп жүргізіп орап барылады.

Жіліншік-алақан буынына сегіз сияқты байлам қойылады (95-сурет).

Бинттің ұстап тұратын бірінші орамы тобықтан жоғарырақ етіп салынады, соң төменге, аяқ асты тарапына өткізіп, аяқ алақаны оралады, кейін бинтті аяқ алақанының арт бетінен тобықтан жоғарырақ етіп жүргізіледі және аяқ бармағына, соң тобыққа қайтарып келеді, бинтті тобықтан жоғарырақта гір айналдырып орап, ұшы мықтап қойылады.

Жіліншік пен санға стериль байламдарды дәл білекпен желкеге салынғандай етіп қойылады.

95-сурет. Жіліншік-алақан буынын сегіз сияқты етіп байлау.

Тізе буынына байлам салуда алдын тізенің көзін гір айналдырып байлап алынады, кейін бинті тақым шұқырында кесістіріп, бір рет тәменге және бір рет жоғарыға етіп орап барылады.

Бірер зақымнан аяқ шорт үзіліп кеткенінде, ең алдымен, жгут яки бұрама салу жолымен қан тоқтатылады, кейін ауруды қалдыратын дәрімен укол жасап, аяқ сүйегі байлап қойылады. Жараға мақта-дәке жастықша қойылып, үстінен бинті бір рет гір айналдырып, басқа уақыт ұзынасына алып, жастықшасы аяқ сүйегіне мықтап байланады.

Baқылау сұрақтары

1. АҚМК жүйесінде әскери етілмеген қандай медициналық жүйелер болады?
2. Санитария постары және медициналық дружиналар қандай міндеттерді орындаиды?
3. Азаматтық қорғанысының «Әуе қауіп», «Радиациялық қауіп», «Химиялық қауіп» хабарларды не үшін белгіленген?
4. Күюде бірінші медициналық көмек көрсету тәртібін айтып бер.
5. Суық алған жайтта көрсетілетін бірінші медициналық көмек нелерден құралған?
6. Адам есінен талып қалғанда қандай бірінші көмек беріледі?
7. Адамды күн ұруы мен ыстық елтуінде қандай бірінші көмек беріледі?
8. Суда шөккенде бірінші медициналық көмек нелерден тұрады?
9. Адамды улы жылан мен жәндіктер шағып алғанда қандай бірінші көмек көрсетіледі?
10. Байлам және байлау не?
11. Тұрлі жарақаттарда көрсетілетін бірінші медициналық көмек және байламдар қою тәртібін сипаттап бер (оқытушының таңдаған жарақатына қарай).

ТЕРМИНДЕР

Корғаныс ғимараттары — тұрғындарды және істеп шығару қызметшілерін заманауи жаптай қырып-жою қаруларынан қорғауға арналған арнайы инженерлік ғимараттары жынытыры.

Азаматтық корғаныс күштері — құтқару және басқа кешіктіріп болмайтын жұмыстарды жүзеге асыру үшін құрылған азаматтық қорғаныс әскери бөліктері, жалпы және арнайы аймақтық, функционалды және объект құрылымдары.

Пестицидтер — өсімдік зиянкестері, аурулары мен бегде аттарға қарсы қресте қолданылатын химиялық заттар, сондай-ақ ауыл шаруашылығы өсімдіктері дамуының регуляторлары мен дефолианттары.

Авария — ғимараттар мен (яки) шығару объекттерінде қолданылатын техника құрылғыларының бұзылуы, сақтандыру келісімшарты өтетін кезенде орын алған бақылап болмайтын жарылу және (яки) қауілті заттар ажыралып шығуы.

Қатар — екі әскери міндеткердің шеренгада алдын-кейін тұруы. Егер бірінші шеренгада тұрған әскери қызметкердің артында ешкім тұрмаса, мұндай қатар толықсыз есептеледі. Екі шеренга артқа бұрылған уақытта толықсыз қатарда тұрған әскери қызметші алдынғы шеренгага өтеді.

Колонна — әскери қызметшілер мен бөлімдердің Ереже яки командир белгілеп қойған аралық қашықтықты сақтаған жайтта алдын-кейін тұруы.

Жайдак сап — мұнда бөлімдер бір яки екі шеренгаға Ереже яки командир белгілеп қойған қашықтықты сақтаған жайтта тізіледі. Жайдак сап тексеру, есеп, тексеру жұмыстары, парад, сондай-ақ басқа қажет жайттарда қолданылады.

Жұру сапы — мұнда құрам яки бөлімдер Ереже яки командир белгілеп қойған аралық қашықтықты сақтаған жайтта колонналарға тізіледі. Жұру сапы бөлімдердің маршты орындауы, мерекелі марш және елеңмен өтуі сияқты бір жерден екінші жерге көшуі, сондай-ақ басқа қажет жайттарда қолданылады.

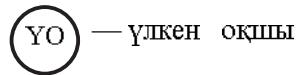
Жетекші — белгілі бір бағыт бойынша әрекет жасайтын алғашқы әскери қызметші (бөлім). Қалған әскери қызметшілер (бөлімдер) жетекшіге қарап өз әрекет бағытын белгілеп алады.

Шабуыл — шабуылға өту кезінде жылдамдықпен дүшпаниның бірінші позициясын иелеуге қаратылған жауынгерлер әрекеттері.

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

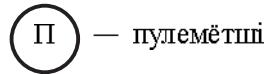
топ командирі

ұлкен оқшы

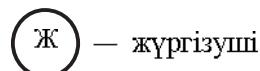
секция командирі

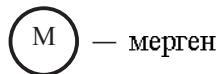
пулемётші

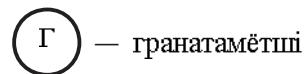
нысанага алушы

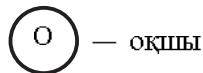
жүргізуші

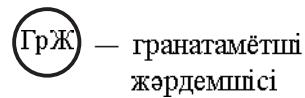
мерген

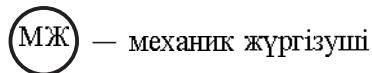
гранатамётші

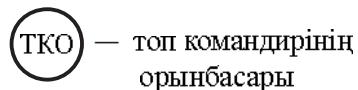
оқшы

гранатамётші
жәрдемші

механик жүргізуші

топ командирінің
орынбасары

ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. *I.A. Karimov.* O‘zbekiston kelajagi buyuk davlat. — T., «O‘zbekiston», 1992.
2. Уголовный кодекс Республики Узбекистан. — Т., 2008.
3. Учебник. Военная топография. — М., 1990.
4. Учебник сержанта танковых войск. — М., «ВИ», 1989.
5. Учебник сержанта мотострелковых войск. — М., «ВИ», 1989.
6. Учебник. Тактика мотострелковой, танковой роты и батальона. — М., «ВИ», 1986.
7. Боевой устав Сухопутных войск. Часть II. Батальон, рота. — М., «ВИ», 2001.
8. Огневая подготовка. Материальная часть стрелкового оружия, наступательных и оборонительных гранат. Часть 1. УБП. — М., 2003.
9. Начальная военная подготовка.— М., «Просвещение», 1985.
10. Приёмы и способы действий солдата в бою. — М., «ВИ», 1988.
11. *Ю.А. Науменко* и др. Подготовка офицеров запаса сухопутных войск. — М., «Воениздат», 1989.
12. *Otish tayyorgarligi* (o‘quv qo‘llanma). — Т., «Sharq», 2004.
13. Начальная военная общевойсковая подготовка. Учебное пособие. МО РУз. — Т., 2005.
14. Начальная допризывная подготовка. Учебное пособие. Часть II. Министерство высшего и среднего специального образования РУз. — Т., 2005.
15. Рекомендации по подготовке и ведению боевых действий во внутреннем вооружённом конфликте. — М., 2004.
16. Система вооружённой борьбы в тактическом звене. Методическое пособие. ГШ ВС РФ. — М., «ВИ», 2004.
17. Наставление по физической подготовке в ВС РУз. (НФП-97). — Т., 1997.
18. *Boshlang‘ich umumqo‘sishin harbiy tayyorgarligi. O‘quv qo‘llanma. O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligi.* — Т., «Sharq», 2005.
19. *Chaqiruvga qadar boshlang‘ich tayyorgarlik. 1—2-qismlar. O‘quv qo‘llanma.* — Т., «ILM ZIYO», 2009.
20. *O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlarining Umumharbiy Nizomlari.* — Т., «O‘zbekiston», 1996.
21. *Saf tayyorgarligi nizomi. 2013-yil 28-oktabr №13/34/6/84 Qarori bilan tasdiqlangan.*
22. *F.A. Abdullayev, E.X. Rasulev, A.R. Rahmonov. Qurolli to‘qnashuvlar huquqi.* — Т., «Adolat», 2001.
23. *I.K. Abdulkarimov. Men general bo‘laman.* — Т., Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2001.

24. Vatan himoyasi — muqaddas burch. — T., «O‘zbekiston», 2001.
25. Armiya davlat tayanchi, tinchlik kafolati. — T., Mudofaa vazirligi, 2004.
26. *H.Jo‘rayev. Chaqiriqqacha yoshlarni tayyorlash*. — T., «Sharq», 2004.
27. Xalqaro gumanitar huquq. Jeneva konvensiyalari to‘plami. — T., «Adolat», 2002.
28. Aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilishning huquqiy asoslari. O‘zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligi fuqaro muhofazasi instituti. Me’yoriy-huquqiy hujjatlar to‘plami. 1-tom. — T., 2017.
29. Aholi va hududlarni favqulodda vaziyatlardan muhofaza qilishning huquqiy asoslari. O‘zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligi fuqaro muhofazasi instituti. 2-tom. — T., 2017.
30. Tinglovchilar uchun fuqaro muhofazasi masalalari bo‘yicha o‘quv qo‘llanmasi. O‘zbekiston Respublikasi Favqulodda vaziyatlar vazirligi fuqaro muhofazasi instituti. — T., 2008.
31. Sanitariya yo‘riqchilari uchun o‘quv qo‘llanma. Mudofaa vazirligi nashriyot bo‘limi. — T., 2012.
32. Гражданская защита. Учебное пособие. — М., 1977.
33. Учебное пособие для слушателей по вопросам защиты населения от чрезвычайных ситуаций. МЧСРУз. Институт гражданской защиты. — Т., 2009.
34. В.В. Мясников. Защита от оружия массового поражения. — М., «Воениздат», 1989.
35. Это должен знать каждый. Памятка для населения. — М., 1984.
36. Подготовка и обучение команд добровольных общественных спасателей. (Пособие для тренеров по обучению добровольных спасателей.) Ташкентский государственный технический университет. Международная стратегия ООН по снижению бедствий. — Т., 2008.
37. Первая медицинская помощь на месте происшествия. (Учебное пособие для добровольных спасателей.) Ташкентский государственный технический университет. Международная стратегия ООН по снижению бедствий. — Т., 2008.
38. Международное право ведения военных действий. Сборник Гаагских конвенций и иных международных документов. — М., Международный Комитет Красного Креста, 2000.
39. Учебно-методические материалы по международному гуманитарному праву. Для преподавателей и студентов общественно-гуманитарных дисциплин. Выпуск 1. — Т., Издательство народного наследия им. А. Кадыри, 2003.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе.....	3
--------------	---

I БӨЛІМ. АЗАМАТТЫҚ ҚОРҒАНЫС. ӨМІР ҚАУІПСІЗДІГІ НЕГІЗДЕРІ. ҚАУІПСІЗДІК ЖӘНЕ ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАРДА АДАМ ҚОРҒАНЫСЫ

1-тапару. ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ӘРЕКЕТ ЖАСАУ ДАРА ЖҮЙЕСІН ҰЙЫМДАСТАЫРУ

1.1. Төтенше жағдайлардың алдын алу және әрекет жасау мемлекет жүйесі (ТЖМЖ).....	4
1.2. Мектепте төтенше жағдайлардың алдын алу және жою әрекеттері жоспарының құрылуды.....	11

2-тапару. ҚОРШАҒАН-ОРТАНЫҢ КЕРІ ӘСЕРЛЕРИНДЕ, ИНФЕКЦИЯЛЫ ЖӘНЕ ИНФЕКЦИЛЫ БОЛМАҒАН АУРУЛАРДА ДЕНСАУЛЫҚТЫ САҚТАУ

2.1. Қоршаган-ортанның адам организміне кері әсері.....	12
2.2. Негізгі инфекциялы және инфекциялы болмаған ауруларға себеп болатын қауіпті факторлар.....	14
2.3. Азық-түлік өнімдері және сумен байланысты қауіпті факторлар.....	16

3-тапару. ЗАМАНАУИ ЖАУЫНГЕРЛІК ЖАРАҚАТТАУШЫ ҚҰРАЛДАР

3.1. Ядро қаруы.....	18
3.2. Химиялық қарулар.....	23
3.3. Биологиялық (бактериологиялық) қарулар мен ауру тарататын микробтар.....	31
3.4. Заманауи қарапайым қырып-жою қарулары.....	32

**4-тапару. ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАР ОРЫН АЛҒАНДА
ТҮРГЫНДАРДЫ ҚОРҒАУДЫҢ НЕГІЗГІ
ШАРАЛАРЫ**

4.1. Төтенше жағдайларда хабар берудің дара жүйесі.....	34
4.2. Тыныс ату мүшелері мен теріні қорғау құралдары.....	39
4.3. Тұрғындарды қорғаудың инженерлік құралдары (пана жерлер).....	45
4.4. Радиациядан жасырыну жерлері, жертөле мен басқа жерлерді қорғаныс ғимараттарына сәйкестендіру.....	48
4.5. Төтенше жағдайларда хайуан мен ауыл шаруашылығы өсімдіктерін қорғау.....	51
4.6. Құтқару жұмыстарын ұйымдастыру, өткізу негіздері және алып бару әдістері. Құтқару істерінің мақсаты мен маңызы.....	56
4.7. Залалсыздандыру. Адамдарды санитария тексеруінен өткізу.....	60
4.8. Төтенше жағдайларда эвакуация шараларын ұйымдастыру және өткізу.....	62

II БӨЛІМ. САП ДАЙЫНДЫҒЫ

**I-тапару. ҚАРУСЫЗ ОРЫНДАЛАТЫН САП
АМАЛДАРЫ МЕН ӘРЕКЕТТЕРИ**

1.1. Орнында тұрғанда және қарусыз әрекет жасағанда әскери сәлем беру.....	70
1.2. Салтан шығу және сапқа қайту. Бастықтың алдына бару және оның алдынан кету.....	71

**2-тапару. СЕКЦИЯ МЕН ТОПТАРДЫҢ САП ТАРТУЫ.
ЖҮРУ САБЫ ЖӘНЕ ЖАЙЫҚ САП**

2.1. Секцияның сап тартуы. Жазылған сап.....	73
2.2. Жүру қатары.....	77
2.3. Топтың сап тартуы. Жайдақ сап.....	78
2.4. Топтың сап тартуы. Жүру қатары.....	84

III БӨЛІМ. ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТТИң ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1-тапару. ӘСКЕРИ ЖОГАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫ

1.1. Әскери оку орындары.....	86
1.2. Жоғары әскери оку орындарына қабылдау тәртібі және ережелері.....	91

2-тапару. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАРУЛЫ КҮШТЕРІ ЖАСАҚТАРЫНДА ТӘРБИЕЛІК ЖӘНЕ ЖАУЫНГЕРЛІК ДӘСТҮРЛЕРДІҢ ОРНЫ

2.1. Командирлер, бастықтар мен олардың жеке құрамды тәрбиелеудегі орны.....	93
2.2. Өзбекстан Республикасы Қарулы Күштерінің жауынгерлік дәстүрлері.....	95

IV БӨЛІМ. ӘСКЕРИ ЖҰМЫС НЕГІЗДЕРІ

1-тапару. ЖАЛПЫЖАСАҚ СОҒЫСЫНЫң НЕГІЗДЕРІ

1.1. Шамалы дүшпанимен бетпе-бет келу жағдайында шабуылға өту және бірден шабуышға өту әдістері.....	101
1.2. Жаяу тәртіpte шабуылға өту.....	103

2-тапару. ЖЕРДЕ КАРТАСЫЗ ОРИЕНТИР АЛУ

2.1. Жерде әр түрлі жағдайларда картасыз ориентир алудың өзіне тән ерекшеліктері.....	106
2.2. Күнге қарай предметтердің орналасуына қарап горизонт тараптарын анықтау.....	109

V БӨЛІМ. АТУ ДАЙЫНДЫҒЫ

ОРНЫНДА ТҮРҮП ҚОЗҒАЛМАЙТЫН ЖӘНЕ ПАЙДА БОЛАТЫН НЫСАНАЛАРҒА ОҚАТУ

Орнында түрүп қозғалмайтын нысаналарға күндіз оқату. Бастауыш ату жаттығуын автоматта (пневматикалық қаруда, ату жаттығу құрылғысында яки дала жағдайында) орындау.....	111
---	-----

VІ БӨЛІМ. ПРАКТИКАЛЫҚ ӘСКЕРИ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ

1-тaraу. ЖАЛПЫ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫ

1.1. Екінші еркін жаттығу жынтығы.....	114
1.3. Елшілдік жаттығулары жынтығы.....	120

2-тaraу. ДАРА ТОСҚАУЫЛДАР ЖОЛАҒЫНАН (ҚАТАРЫНАН) ӨТУ

2.1. Тосқауылдар жолагы элементтері мен асып өту тәртібімен танысу. Жеке тосқауылдардан өту әдістері мен оларды асып өтуді жаттығу жасау. Тосқауылдар жолагындағы тосқауылдар жынтығынан толық өтуді үрлену.....	122
2.2. Тосқауылдар жолагындағы тосқауылдар жынтығынан толық өтуді үйрену. Менгерген дағдыларды жетілдіру.....	125

VII БӨЛІМ. МЕДИЦИНАЛЫҚ БІЛІМ НЕГІЗДЕРІ

1.1. Тыныштық дәуірінде әскери бөлім медицина пунктінің жұмысы.....	127
1.2. Әскери гигиена негіздері.....	129

2-тaraу. СОҒЫС ҰАҚЫТЫНДА ЖАСАҚТАРДЫҢ МЕДИЦИНАЛЫҚ ЖАБДЫҒЫН ҰЙЫМДАСТАҮРУ НЕГІЗДЕРІ

2.1. Соғыс уақытында бөлімдер мен әскери бөлімдерде емдеу-эвакуация іс-шараларын өткізу негіздері.....	135
2.2. Медициналық көмек түрлері. Әскери бөлімде медицина пунктінің міндеттері.....	136

3-тaraу. ЖАРАДАР БОЛҒАНДА ЖӘНЕ ЖАБЫҚ ЖАРАҚАТТАНУЛАРДА БІРІНШІ МЕДИЦИНАЛЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУ

3.1. Бірінші медициналық көмек ұғымы. Жарақат түрлері.....	141
3.2. Қан кетуінде бірінші медициналық көмек көрсету. Қан кетуін тоқтату.....	147

3.3. Сүйектердің сынуында бірінші медициналық көмек көрсету.....	154
3.4. Көз, құлақ, мұрын, тамақ жарақаттанғанда бірінші медициналық көмек көрсету.....	162

***4-тапау РАДИАЦИЯДАН ЗАҚЫМДАNU ЖӘНЕ ҰЛАНДЫРҒЫШ
ЗАТТАРДАН ЗАЛАЛДАНУДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ БІРІНШІ
МЕДИЦИНАЛЫҚ КӨМЕК КӨРСЕТУ***

4.1. Ядро қаруының жарылуы нәтижесінде ажыралып шыққан заттармен залалданғанда санитарлық тексеруді еткізу. Ядро қаруының жарылу ошағында емдеу-эвакуация іс-шараларын ұйымдастыру және көрсетіліп жатқан бірінші медициналық көмектің көлемі.....	166
4.2. Химиялық қарудың қолданылуы нәтижесінде залалданғандарға бірінші медициналық көмек көрсету.....	169

***5-тапау АЗАМАТ ҚОРҒАНЫСЫ МЕДИЦИНАЛЫҚ
ҚЫЗМЕТИН ҚҮРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ МІНДЕТТЕРІ. ЖӘБІРЛЕНГЕН
ТҮРГЫНДАРГА БІРІНШІ МЕДИЦИНАЛЫҚ КӨМЕК
КӨРСЕТУДІ ҰЙЫМДАСТАЫРУ***

5.1. Азаматтық қорғанысы медициналық қызметін құру және оның міндеттері. Азаматтық қорғанысы әскери етілмеген медициналық құрылымдарының сипаттамасы мен міндеті.....	174
5.2. Құю, мұздау жағдайлары және басқа бақытсыз оқиғалар орын алғанда бірінші медициналық көмек көрсету.....	175

ТЕРМИНДЕР.....	190
ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР.....	191
ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДЕБИЕТТЕР.....	192

O'quv nashri

**SHUHRAT SHAVKATOVICH UBAYDULLAYEV,
BAHODIR BERDIYEVICH GAFUROV,
DILNOZA RUZIMATOVNA UBAYDULLAYEVA**

**CHAQIRUVGA QADAR
BOSHLANG'ICH TAYYORGARLIK**

*O'rta ta'lif muassasalarining 11-sinfi va o'rta maxsus,
kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik*

1-nashri

(Qozoq tilida)

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tasdiqlagan

Toshkent — «ILM ZIYO» — 2018

Аудармашы *Д. Бектаев*

Редактор *Б. Шухратов*

Көркемдеуші редактор *Д. Хамидуллаев*

Техникалық редактор *Т. Гриеникова*

Корректор *Ф. Еспекелова*

Лицензия нөмірі AI № 275, 15.07.2015 жыл.

2018 жыл 29-маусымда басуға рұқсат берілді. Пішімі 70×90¹/₁₆.

«Times» әрібінде теріліп, офсет әдісінде басылды. Баспа табағы 12,5.
Баспа табағы 16,9. Шартты баспа табағы 14,6. 5190 нұсқа. Тапсырыс № 181.

Оригинал макет «ILM ZIYO» баспа үйінде дайындалды. «ILM ZIYO»
баспа үйі. Ташкент, Науай көшесі, 30-үй. Келісім шарт № 8—18.

**«SHARQ» баспа-полиграфиялық акционерлік компаниясы баспаханасында
басылды. 100000, Ташкент қаласы, Буюк Турон көшесі, 41-үй.**

***Пайдалануға берілген оқулықтың жағдайын
көрсететін кесте***

T/г	Окушының аты, фамилиясы	Оку жылы	Оқулықтың пайдалануға берілгендеңі жағдайы	Сынып жетекшісінің қолы	Оқулықты тапсырғандағы жағдайы	Сынып жетекшісінің қолы
1						
2						
3						
4						
5						
6						

***Пайдалануға берілген оқулықты оқу жылы аяқталғанда
қайтарып тапсыради. Жоғарыдағы кестені сынып жетекшісі
төмөндегі бағалау критерийі негізінде толтырады:***

<i>Жана</i>	Оқулықты алғаш рет пайдалануға берілгендеңі жағдай
<i>Жақсы</i>	Мұқаба бүтін, оқулықтың негізгі бөлімінен ажыралмаған. Барлық парактарты бар, жыртылмаған, көшпеген, беттеріне жазбаған және сыйбаған.
<i>Ортаса</i>	Мұқаба езілген, аздап қана сыйылған, шеттері жейілген, оқулықтың негізгі бөлімінен ажыраған жерлері бар. Пайдаланушы жағынан қанағаттанарлық жөнделген.
<i>Нашар</i>	Мұқаба былғанған, сыйылған, жыртылған, негізгі бөлімінен ажыраған немесе мұлдем жок, нашар жөнделген. Беттері жыртылған, парактарты жетіспейді, сыйып, бояп тасталған. Оқулық қалпына келтіруге жарамайды.